ALİ MAZAHERÎ

ORTAÇAĞDA MÜSLÜMANLARIN YAŞAYIŞLARI

(La Vie quotidienne des Musulmans en Moyen Âge)

Çeviren :
Doç. Dr. BAHRİYE ÜÇOK

VARLIK YAYINEVİ
Ankara caddesi, İstanbul

ALİ MAZAHERÎ

ORTAÇAĞDA MÜSLÜMANLARIN YAŞAYIŞLARI

(La Vie quotidienne des Musulmans en Moyen Âge)

Çeviren :
Doç. Dr. BAHRİYE ÜÇOK

VARLIK YAYINEVİ
Ankara caddesi, İstanbul

FAYDALI KİTAPLAR 132

Varlık Yayınları, sayı : 1706
İstanbulda Dilek Matbaasında basılmıştır.
Aralık, 1972

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNSEL HAYAT

I. — X. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla kadar İslâmiyet.

Bütün dinler arasında İslâmiyet yüzyıllar boyunca belki de en çok gelişmiş olan dindir. O, yalnız kutup bölgesinden (Sibirya ve Finlandiya Müslümanları) ekuvatora kadar (Malezya ve Sudan Müslümanları) uzanan topraklarda oturan ve Mekke'ye yönelmiş olan çeşitli ırkların ruhuna uymaya mecbur kalmamış, zamanla meydana gelen gelişmeye de ayak uydurmasını bilmiştir.

İslâmiyet VII. Yüzyılda Ortadoğu'da yayıldığı sırada, buraların uygarlığı pek ileri bir düzeye ulaşmış bulunuyordu. O zamandan beri İslâmiyetin gelişmesi doğu kültürünün gelişmesi ile kaynaşmış oldu.

Partlar zamanında (M.Ö. 250 - M.
nüz kültürü pek yeni olduğu sıralarda ve Sasanîler zamanındaki (226 - 622) «Rönesans» ı devrinde, Ortaçağ Ortadoğu'su, Hindistan'ın komşu bölgelerinde «Büyük Araba» Budizmine, Semerkant, İran ve Ermenistan'da Zerdüştîliğe, Mezopotamya'da Sabiîliğe ve Suriye ve Küçük Asya'da da Hristiyanlığa inanılıyordu.

Birçok noktalarda ortak nitelikleri olan bu çeşitli dinler VIII. Yüzyılda, o zamanlar özellikle dünyasal egemenliği amaç edinmiş bulunan İslâmiyet tarafından sindirildiler. Ancak IX. Yüzyılda Orta-

doğu bu materialist ve menfaatçi İslâm'dan usandı ve İslâm'dan önceki eski inançlar yeniden ortaya çıktılar.

Hz. Muhammed'in (571 632) ve onu hemen izleyen ardgelenlerinin eseri olan ilk İslâmlık, Kızıl Denizin ili Hicaz'ın merkezi Medine'den çıkmış, gidip Suriye'nin Akdeniz'den uzak olmayan kenti Şam'da yerleşmişti (661 - 750) İslâmiyet, *monofizit* hristiyan etkileriyle dolu olduğundan, Fırat'ın doğusundaki Nasturî ve Parsî kökeninden gelen halka bir batı istilâsı gibi göründü; bunun içindir ki, ortaya çıkar çıkmaz genel bir tepki ile karşılaştı. Bu istilâya karşı gelmek ve vicdan özgürlüğü ile «doğu» nüfuzunun yâni Hindû ve Parsî üstünlüğünü yeniden kurabilmek için ayaklananların başında Acem körfezinin denizcilerini ve tüccarlarını saymak gerekir: yâni Bahreyn adalarının, Hacar'ın, Lahsa'nın, Tavag'ın ve özellikle «Sen Jan Batist» Hristiyanları diye de anılan, Mandeen veya Sabiîler'in memleketi eski Şarasen (Characène) 'in beşiği Hârek adalarının denizcileri ve tüccarları.

Bu Hârekliler İslâmiyet memleketlerine gelir gelmez, yenilmez âsiler olarak ortaya çıktılar. Öyleki adları Hâricî biçiminde «İslâma karşı gelenler» le eş anlamda oldu. IV. ve V. Bölümlerde onların Karmat adı altında Irak'ı (890), Suriye'yi (900) ve giderek Mekke'yi (929) nasıl ele geçirdiklerini ve Hacer-i Esved'i de nasıl alıp götürdüklerini ve IX. Yüzyıl'da Mutezile adı altında Müslüman rasyonalizminin önderleri olduklarını göreceğiz. Burada onların İslâm reformcuları olarak Sufî adı altında oynadıkları rolü incelemeğe girişmeyeceğiz. Bu Sufî terimi sanskrit Saubheya'dan gelme bir sıfat olabilir.

Saubheya ise gök hükümdarının kenti veya cennet anlamına gelen Saubha'dan yapılmadır ve gök mensup'u demektir.

Gerçekten de, bunların inanışına göre dünya, görülmeyen üstadların bir hierarşisi tarafından yönetilmekteydi: ahyar adı verilen üçyüz rahip abrar adı verilen yedi rahibe bağlı idiler; bunlar ise avtad denilen dört rahibe itaat ederlerdi. Bu sonuncular ise yaşamış bulunanı Muhammed olan ve Nukaba denilen bir çlemeye (= teslis) tapmakta idiler ve semavî vekâlete sâhip olan Muhammed'e *Kutb* (yıldızı) adı verilmekteydi.

Sûfizmin indo-iranlı tarihçisi Hucvirî (ölm. 1072) tarafından verilen bu önemli bilgi, Sûfîler'in Maniheenlerinki cinsinden bir tür arkadaşlık, tarikat veya gizli dernek biçimindeki gerçek örgütüne uymaktadır. Her ne olursa olsun, Sûfîler geniş arkadaşlıklar hâlinde gruplanmışlardı. Bunların merkezi Hârek (eski Şarasen veya Aracia) adasından pek uzak olmayıp Acem körfezinin VII. Yüzyılda kurulmuş bulunan ünlü limanı Basra'da idi. Bunların Bağdad'da bile bir örgütleri vardı. Giderek bunlar Abbasî halifelerinin başkentinden bütün İslâm dünyasına yayılmışlardır.

Bu Sûfîler tarikatın gerçek amacını çok ustaca, kutsallık ve erdemlilik görünüşü arkasında saklamayı biliyorlardı. Onlardan el-Harraz (ölm. 890) gibi kimileri fena'ya yahut nirvana'ya yâni Allah'a dönüşü vâzediyorlardı. Aralarında el-Kassab (ölm. 884) da bulunan başkaları ise herkesin içinde kendilerini en büyük cinayetler ve günahlarla suçlayıp halkı çevrelerine toplamak ve yandaşlar elde etmek yolunda rezilâne bir propaganda yöntemi kurmuşlar-

dı (1). Diğerleri (2) ise arkadaşları sâyesinde kendilerini efsanelerle donatırken, bir yandan da hem safları hem zekileri hayran bırakmak için tevazudan ayrılmazlardı. Su üstünde yürümekle ün salmış olan el-Tustarî (ölm. 886) olayı buna örnektir. Birgün kendisine bir kimse «Senin su üstünde yürüdüğün doğru mudur?» diye sorunca, bu kutsal ona «Daha iyisi, bunu yalan söylemesini bilmeyen komşum müezzine sor» diye ustaca karşılık vermişti. Müezzin o zaman, ona, geçen hafta el-Tustarî'nin nasıl tekkenin havuzuna düştüğünü ve az kalsın boğulacağı sırada onu nasıl kurtardığını anlattı. Çok zekilerden sayılan bu kimse bu karşılığa rağmen gene de onu samimî bir adam olarak kabul edip üstada bağlandı (3).

Bu Sûfîler'den birçokları aşırı bir çaba ile ruhları daha çok etkilemek için işkenceli ölümlere bile razı oldular. Böylece, aslen İranlı olup maliye bakanlığında yüksek memur ve Bağdat Sûfîler'inin şefi bulunan Hallâc (ölm. 921) hem Allah hem Peygamber olduğunu iddia etti. O, kendine örneklik eden İsa gibi çarmıha gerildi. Polis onun evinde şifreli mektuplardan oluşan önemli arşivler bulmuştu (4).

Az sonra, Şalmakanî (ölm. 932) adında bir başka Sûfî, Ruh ül-Kudüs olduğunu iddia eylediği için Sünnîler tarafından aynı biçimde çarmıha gerilerek idam edildi. Sonunda, başkaları 350/960-61 yılında kıyametin kopacağını ve «Mehdî»nin çıkageleceğini ilân etmek cesaretini gösterdiler ve bunlar da bu cüretlerinden ötürü işkenceli ölümlere tabi tutuldular.

Ancak çoğunluk daha az şiddetli bir yoldan gi-

dip dindarâne gösterilerle yandaşlar kazanıyorlardı. Örneğin: Cüneyd (ölm. 980) günde 3000 kez duasını tekrarlıyordu. Kimisi ise üç günde bir uyuyor, yahut üç günde bir yemek yiyordu.

Sûfîler bir yerden bir yere giderlerken kendilerini misafir eden, besleyen, kendilerine para veren halk tarafından çok saygı görüyor ve seviliyorlardı. «Bir Sûfî'nin iştahasına sâhip olmak» deyimi oburlar için kullanılırdı. Bununla birlikte Sûfî şeyhleri müridlerine kendilerine verilen ziyafetlerde pek de öyle ileri gitmemelerini salık verirlerdi.

Onlar, Allah hayranlıklarının kendilerini sünnîliğin diğer bütün kurallarından muaf tuttuğunu ileri sürdüklerinde, kimi günahları işlemekten çekinmezlerdi. İlkel âdetlerin tersine, kimi Sûfîler evlenmişlerdi, hatta kimisinin birkaç karısı vardı (5), ancak bunlardan büyük bir kısmı bekâr kalmışlardır (6). İmsâk ve oruç tutmanın da yandaşları vardı (7).

Üstlerinde yün parçalarından veya çaputlardan yapılmış bir aba taşıyan bu Sûfîler yalnız böyle bir giysinin duaya uygun düşeceği inancındaydılar (8).

Birinci Yüzyılda İslâm tarafından haram diye reddedilmiş olan şarkı ve müzik, bunların Allah'a tapmak yolunda gerekli bir eşlik öğesi olduğunu ileri süren Sûfîlerce, yeniden rağbet görmeye başladı. Giderek kimi tarikatlar göğün görülen hareketinin sembolü kutsal dansı bile kabul ettiler (9). Böylece Kudüs'deki Karamita tarikatı zaviyesinde Sûfîler koro hâlinde şarkı söylüyor ve dinsel musikî çalıyorlardı.

IX. Yüzyıl ortasından beri Şirâz ve Nişâpur'da Sûfîler vardı. 980'e doğru Kürdistan'da seyahat et-

mekte olan tarihçi Mukaddesî bir gün kıldan giysiler içinde ve palamut tanesiyle beslenen kırk Sûfî gördü. İbni Karâm (ölm. 868) tarafından kurulmuş olan tarikat —Karâmîler— X ve XI. Yüzyılda yalnız Türkistan ve Gazne sultanlığının (977 - 1050) sınırları içinde bulunan Afganistan'da yayılmakla kalmamış ayrıca Kudüs ve Eski Kahire'de de tekkelere sâhip olmuştu (10). Gene bu tarikatın Kuzey-Afrika'da da 700 tekkesi vardı.

X. Yüzyıl Sûfîler'inin Müslüman ve samimî insanlar olup olmadıklarını araştırmak niyetlerimiz arasında bulunmamaktadır. Bu soruyu kendi kendine soracak olanlara, hemen cevap verelim ki, aynı soru İgnace de Loyola'nın Cizvitleri veya Calvin zamanı protestanları için de sorulabilir ve bütün bu reformcuların da içten Hristiyan olup olmadıkları araştırılabilir. Bizim için önemli olan, türlü yöntemlerle Sûfîlerin gittikçe daha çok mürid kazanmış ve özellikle İran ve Afrika'da baştan başa birçok illeri elde etmiş olduklarıdır; öyleki Sûfîlik İslâm'ın nihaî biçimi durumuna gelmiştir, yâni islâmî bütün eğilimler ve mezhepler onu benimsemişlerdir; çünkü Sûfîlik Hind dinlerinin imgesine uygun olarak hem zühd veya *yoga*'ya, hem tapınma veya *bhakti*'ye, hem kutsal kalıntılara tapma veya *tantra*'ya olduğu kadar felsefî spekülâsyona veya *vedanta*'ya yaklaşmaktaydı. Gerçekten o, bütün felsefelere, bütün ibadetlere ve bütün rejimlere uygun olacak biçimde, yeter derecede yumuşaktı.

Sûfîliğin panteist etkisi sâyesindedir ki, başlangıçta Medine Arabları'nın bir egemenlik aracı ve tam anlamıyla bir taşra ideolojisi olan İslâmiyet, Maniheizm hatta daha çok Budizm örneğine uygun

olarak, her yere her zaman girebilme yeteneğine sâhip gerçekten evrensel bir din yüzeyine yükselmiştir. Çünkü Sûfîlik geniş çapta İslâmiyet'e üstün gelmiş ve Sûfî şeyhleri Suriye'de Hristiyanlar ve Müslümanlar, İran'da Parsîler, Yahudîler ve Müslümanlar ve Hindistan'da Müslüman ve Hindûlar tarafından eşit olarak saygı görmüşlerdi.

X. Yüzyılın düşünsel eğilimleri arasında, Sünnîliğe karşı sinsî bir savaşı mahirâne bir biçimde yürüten Sûfîliğin yanında, bunun tersine apaçık savaşan Şiîliği de saymak gerekir. Biz ayrıca onun rolünü IV. ve V. bölümlerin başlarında inceleyeceğiz. Gene de burada söyleyelim ki, Şiîlik hareketinin özü İmamlık yâni Müslümanların meşru başkanlığı sorunudur.

İlerde kendilerinden uzun uzun bahsedeceğimiz Lahsa *Karmat*'ları gibi bazıları, imamlığın kutsal niteliğini inkâr ederlerken, ötekiler de Hz. Muhammed'in soyca ilk ardgelenlerinden başkalarının başkanlığını kabul etmiyorlardı. Bu sonuncular arasında, İran'da yayılmış olan Deylemîler, Zeyd (ölm. 739)'den sonra artık başka imam kabul etmezler iken —bunlara bundan ötürü Zeydîler denir— daha çok Afrika'da yayılmış olan Fatimîler ise Zeyd'in üçüncü dereceden kuzeni İsmail'den sonra bir imam tanımamaktadırlar. Bundan ötürü de bunlara İsmaîlîler denir. Bugün bu iki sonuncu mezheb hâla vardır; ancak bunlara, o da fosil bir durumda olmak üzere, başlıca Yemen ve Zengibar'da rastlanır.

X. Yüzyılda çeşitli Şiîler ancak kendi ruhânî eğilimlerine (11) uygun devlet başkanlarına bağlanmak istiyorlar ve iktidarı ellerinde bulundurdukla-

rı her yerde Sünnîlerin veya Abbasîlerin, özellikle de 750'den sonra «canî şakîler» diye İspanya içlerine sürülmüş Emevîlerin imamlığının yandaşlarını kenara itiyorlardı.

Buna karşılık Sünnîler de Şiîlere çok kötü gözle bakmakta idiler. Endülüslü mezhepler tarihçisi İbn Hazm (ölm. 1064) Karmatlar'ın ve Fatimîler'in sadece ilk zamanların saf «dualizm» ine geri dönmek için «gerçek» İslâm'ı reddetmiş olduklarını savunur (12). Diğer birçok islâm toplumu tarihçileri ve bu arada Nizam-ül-Mülk de (ölm. 1092) aynı tezi savunmuşlardır (13). «Dualizm» deyince onlar Maniheistler'in mezhebini kastediyorlardı. Bunların islâmî kolu Kur'an'ı ve genellikle bütün dinsel metinleri *tevil* yolu ile yorumlamaktaydı. Her sözcüğün, giderek her harfin arkasında bu Şiîler işlerine geldiği gibi yorumladıkları bir mecazî anlam buluyorlardı (14).

II. — Mesçitler: Hizmetleri; İbadet — Din Görevlileri. — Ramazan.

Ortaçağ'da cami, kelimesinin dar anlamiyle kutsal bir yer olmayıp dinî ve sosyal hayatın merkezi idi. Müslümanlar'ın biricik kutsal yeri Mekke'de önünde kurban kesilen Kâbe'dir. Cami deyince bir havuzun bir kuyunun veya çeşmenin etrafını çevreliyen ve kendisi de çeşitli büyüklükte ve çeşitli biçimlerde birçok salonlara giden kapalı galerilerle çevrili bir avlunun teşkil ettiği bir bütün anlaşılır. Bu salonlardan bazıları birkaç bin mümini bir araya toplayacak kadar geniş olup duaya ve birlikte ibadete tahsis edilmiş olduğu halde diğerleri inceleme

salonları, merasim salonları ve her türlü kamu toplantılarına ayrılmıştı.

Ancak Türkler'in İslâm dünyasına girişlerinden sonradır ki, cami diğer bütün işlerin uzaklaştırıldığı gerçek bir dua yeri olmuştur Sarazenler zamanında cami adı her türlü şerefli toplantı yerlerine verilirdi. Bu ad satranç oynanan bir kulübe uygun geldiği kadar, bir okul veya her hangi bir sokağa da verilirdi. Bunun için bazı tarihçilerin, örneğin Bağdat yahut Kurtuba gibi şehirlerde onbin yahut yirmi bin camiin mevcudiyetinden bahsetmelerini hayretle karşılamamak gerekir.

Cami gece ve gündüz açıktı. Prensip olarak ibâdet biter bitmez hizmetkârlar câmii süpürmeye, lâmbalarını silmeye, kapılarını kapamaya ve kutsal çevrenin içine ne çocukları ne hayvanları bırakmamaya mecburdular; fakat gerçek tamamiyle bundan başka türlü idi: orada yolcular, dilenciler ve yersiz yurtsuzlar barındırılıyorlardı; müezzinin müminleri namaza dâvet ettiği saatlerde oraya büyük bir kalabalık halinde gelinirdi; fakat gene bu saatlerde dostlarını orada bulmak, gevezelik etmek, bir parti satranç oynamak, dedi kodu yapmak için de gelinirdi (15). Gene burada şairler eserlerini dinletirler, hikâyeciler ve kılıç yutucuları halkı eğlendirirlerdi; orada aşk randevuları bile verilir, halk yazarları da oraya yerleşirlerdi. Büyük bir kalabalık camilerin avlularında gezinir, istirahat eder, hergün güneşte ve her akşam lâmbaların ışığı altında dolaşırdı.

Mukaddesi —ki 985 sıralarında yazmıştır— bir akşam eski Kahire'nin büyük camiinde yüzden fazla çeşitli toplantı sayabildiğini bildirmektedir (16).

İbn Havkal (ölüm. 977) da camiin avlusunda aşçıların, dükkâncıların, yemişçilerin yerleştiklerini gördüğünü hayretle açıklıyor (17).

Köylerde, avlusunun ortasında basit bir kuyu bulunan ve hiçbir süs ve lüks düşünülmeden inşa edilmiş küçük çapta mescitler bulunurdu. Fakat şehirlerde genel olarak her mahallede bir mescit ve şehrin önemine göre de bir veya birkaç cami vardı. Yalnız camiler bir minbere sahip olma hakkını haizdiler ve cuma namazı da burada kılınırdı. Bundan ötürü camilere cuma mescidi de denir.

Fakir camilerde toprak alelâde örtülerle kapalı olduğu halde, lüks camilerde değerli Mağrib veya Abadan örtüleri serili idi. Buna karşılık halılar ülkesi İran'da ise salonlarında âyetler ve dinî yazılarla işlenmiş zengin kilimler asılıydı.

Termometrenin kışın —40'a indiği ve yazın +50'ye çıktığı Orta Asya ve İran gibi değişik ısılı bölgelerde kışın salonlarda yer yer büyük mangallar, yazın da içi buz dolu büyük bakır leğenler bulunurdu.

Aydınlanma, birçok lâmbalar ve porselenden, camdan yahut işlenmemiş gümüşten yapılmış kandillerle sağlanırdı. Hatta bunların çok değerli altınla işlenmiş olanları Kudüs'te, Mekke ve Medine'de idi.

Büyük şehirlerde birçok mescit bulunurdu: örneğin, Selâhüddin Eyyubî'nin (1169 - 1193) merkezî olan İskenderiye'de XII. Yüzyılda birbirinin yanında inşa edilmiş üç dört cami görülebilirdi. Bunlardan bazıları hususî şahısların vasiyet ettikleri önemli meblağlarla yapılmıştı. Fakat genel olarak mescitler iane ile yapılırdı. Bazıları bakımlarına yetecek gelirlere sahiptiler. Diğer bazılarına ise devlet el uzatırdı.

1012 yılında Mısır'da hiçbir geliri olmadığı için tamamiyle devlete yük olan sekizyüz otuz mescit vardı; Halife onların hâfızlarının, ilâhiyatçılarının, müezzin ve diğer hocalarının ücretlerini verebilmek için bunları vakıflarla donattı. XII. Yüzyılda eski Kahire'deki Amr camiinin bakımı günde 30.000 Magrib Dinar'ına mal oluyordu ve Şam'daki maaşlı beş yüz hafızı olan büyük Emevî camiinin her yıl 8000 Tir dinarı geliri vardı (18).

Din Müslümanların hayatında önemli bir yer tutuyor ve günün büyük bir kısmını işgal ediyordu. Hergün camide beş vakit namaz eda edilirdi: birincisi güneş doğmadan önce, ikincisi öğle ile saat iki arasında, üçüncüsü ikindi vakti yâni güneş alçalmaya başladığı sırada, dördüncüsü güneş battıktan sonra, beşincisi gene yemekten sonra. Bu saatlerde müezzin yüksek bir minareden müminleri duaya dâvet eder. Gündüz ezanları için, avlularda örtüsüz gezen kadınları görmesinler diye kör müezzinler tercih edilirdi. Akşam ezanlarında müezzin, sesin ulaşamayacağı uzak yerlerden görülsün diye yüksek bir direğe bağlı bir feneri yakardı. Minare kelimesi de fener, gemi feneri demektir.

Namaz saatlerini bilmeleri için müezzin adaylarına daima astronomi öğretirlerdi. Bunlar göğe bakarak yıldızların yüksekliği vasıtasiyle gece ve gündüz saati tesbit ederlerdi; fakat başlıca camilerde, saatleri hatta yarım ve çeyrek saatleri gösteren bir musiki parçasının otomatik olarak çalınmasıyla, geceleyin de çeşitli renkli lâmbalarla vakti gösteren su saatleri vardı. Bu çok mükemmel saatlerin yapılışını inceden inceye anlatan kitaplara da sahip bulunmaktayız.

Namaza ayrılmış bulunan her salonda bir mihrap bulunurdu. Mihrap bu devirde henüz zamanla iyice yerleşmesini bekliyen, budist, ateşperest tapınaklardan alınmış bir yenilikti. Üstü beyzî bir damla örtülü olup mozaiklerle zenginçe süslü ve mermer veya değerli tahtalardan yapılmış bir tür girinti olan mihrap Mekke yönünü sembolize eden mistik bir kapıyı temsil ederdi ve her gün beş defa Kâbe'de de dua edildiği saatlerde müminler toplanır ve mihraba dönmüş olarak Mekke'de bulunanlarla düşünce birliğinde dua ederlerdi. (*)

Belli saatte İmam mihrabın önüne geçer ve onun arkasına sıralanmış olan müminler bütün hareketlerini tekrar eder, onunla aynı zamanda alçak sesle duaları okurlardı. Her namaz iki ilâ dört rükû yani belden yukarısının eğilmesiydi ve iki secde ile biterdi; secde, topukları üzerine oturmuş müminlerin elleri önlerinde düz olarak yere konmuş bulunduğu halde alınlariyle yere değinceye kadar eğilmeleridir. Bu muhtelif hareketlerle birlikte alçak sesle âyet ve dualar okunurdu. Namaz sırasındaki hareketlerin ayrıntıları âyetlerin telâffuzu her mezhebe göre inceden inceye düzenlenmiştir. Bölgelere göre değişen başlıca dört mezhep vardı. Camilerde erkekler ile kadınlar, aşağı yukarı iki metre yüksekliğinde bezden bir perde ile ayrılmışlardı. İbadet bitince bunlar ayrı ayrı kapılardan çıkarlardı.

Muteber bir namaz için fizik ve ahlâkî bakım-

(*) Müellif burada yanılıyor; her yerde namaz vakti güneşe göre tayin edildiğinden her memleketin namaz vakti Mekke'dekine uymaz.

dan temiz olmak gerekli idi. İbadetten önceki uzun temizlikler mecburiyeti bundan ötürüdür.

İki türlü temizlik vardı: abdest ve gusul. Abdest çok kere cami avlusunda havuz veya çeşmenin etrafında alınırdı. Gusul ise daima camiin hemen yakınlarında bulunan hamamda olurdu.

Aynı şekilde dişlerin ve tırnakların da oğulmuş olması, sakalın ihtimamla kesilmiş bulunması, bir kelime ile tepeden tırnağa kadar temiz olmak gerekirdi. Hergün sabahleyin güneş doğmadan iki saat önce bir boru sesi hamamın açıldığını müminlere bildirir ve hamam derhal dinî temizlikte bulunmak üzere gelen kalabalık bir kütle tarafından istilâ edilirdi. Gusül cinsî münasebetlerde bulunmuş olanlar için mecburî idi. Kadınlar muafiyetlerden faydalanırlar ve erkekler gibi ne sabah namazına katılmaya, ne de şafaktan önce hamama gitmeğe mecbur tutulmazlardı. Onlar öğleden sonra hamama giderlerdi. Oruçtan ve namazdan kısmî muafiyet, hastalık, seyahat, harp, askerlik hallerinde tanınmıştı.

Camiin yakınında abdesthanelerin bulunduğu bir bina vardı. Bu binalar kapılarının önünde sıralanmış olan ve müminlerin temizlenmek için yüzlerce ibrikten tanınırdı. Duadan önce oradan geçmek tavsiye edilirdi. Biraz ötede, camie girmeden önce, ayakkabılarını çıkaran müminlerin ayakkabıları muhafaza edilirdi. Bu sayısız papuçlar ve her neviden ayakkabılar gözlere yerleştirilir ve herkese onu tekrar kolayca bulmak için ayrı bir marka verilirdi. Daha uzakta berber dükkânı, onun yanında ise gül, menekşe, yasemin yağları satan parfümcü dükkânı yer alırdı.

Müezzinin ezanından biraz sonra namaz başlardı. Onuncu yüz yıldan itibaren şarkı bir ibadet olarak camie girmiş ve koro halinde teganni eden müezzinlerin sayısı ise çoğalmıştı (19). Doğu İran'da vâizin üstüne çıktığı (20) yedi basamaklı bir nevi kürsü olan minberin dibinde hâfızların küçük sıralar üzerinde toplanmaları âdeti yerleşmiş ve Kur'an'ı veya duayı teganni etmek modası çabucak yayılmıştı. Vaktiyle Zerdüşt rahiplerinin günde beş defa Zerdüşt'ün nağmeleri olan Gata'ları teganni ettikleri gibi, bu beş vakit namaz veya salavat Zend - Avesta tarzında müzik ve şarkıya sebep oldu. Başlangıçta biraz iptidaî ve soğuk olan ibadet de budist ve ateşperest tapınaklarındaki âyinlere benzemeğe başlamıştı. Bu, doğuda seyahat eden İspanyalı veya Afrikalı Araplar'ın büyük hayretini mucip olmuştu. İptidaî âdetleri sıkı sıkıya muhafaza etmiş olan bu batı Müslümanları, «Doğu'da İslâmiyet kalmamış» diye bağırıyorlardı

Namazı daima bir vaaz takip ederdi. Hatip sırma tırazları bulunan siyah bir cübbe, siyah bir sarık ve bir şeref kılıncından müteşekkil Abbasî üniformasını giyerdi. Hatip minberin basamaklarını çıktıkça, çıkışını kılıncının kabzası ile basamaklara üç defa tokça vurarak gösterirdi: bir defa birinci basamağa, bir defa ortaya, bir defa da sonuncuya; bundan sonra sağında ve solunda Halife'nin adı ve unvanları ve kelime-i şahadet işlenmiş bulunan iki siyah bayrağın arasında ayakta konuşmaya başlardı (21). Bağdat veya Mekke'deki büyük camilerde bayrakları taşıyan iki hademe hatibe eşlik eder, bir asa ile mücehhez olan üçüncüsü ise onun önünde gider ve hatibin gelişini haber verirdi.

İmamlar, müezzinler, bevvablar ve hâfızlar gibi tamamiyle memur olan vaizler (hatipler) ihtimamla seçilirlerdi. Onlar ne çok genç, ne çok güzel, ne de çok zarif olmamalı idiler; onlardan yalnız ifadeli bir yüz, iyi mimik yapmayı bilmek, açık saçık hikâyelere edebî imalar yapmaktan sakınıp özellikle uydurmalardan kaçınmaları istenirdi (22). Bunlar genel olarak kıymetli konferansçılardı. Bağdat'ta Nizamiyye medresesine gitmiş olup bir dinî merasime katılmış bulunan Endülüslü seyyah İbni Cübeyr bize intibalarını şöyle tasvir ediyor: sıraların üzerine dizi dizi oturmuş olan hâfızlar, majör gamından bir melodi teganni etmeğe başladılar, sonra vaiz imam Radyüddin Kazvinî minbere çıktı ve öyle ilmî, öyle hatibane konuştu ki hayret ve hayranlık içinde kaldım. Ayinden sonra hazır bulunanlardan bazıları, üzerine bir veya bir kaç soru yazılmış kâğıtları imama götürdüler, bütün sorulara mahirane bir tarzda cevap verdi; sonra gece ilerlemiş olduğundan o, kürsüden indi ve halkın büyük kısmı gitti. Fakat kalanların arasından büyük bir kısmı bol bol ağladılar, adet üzere alenen günahlarını itiraf ettiler ve günah çıkaranın eliyle günahkârların alnı üzerine mürekkeple yaptığı bir işaret sonunda affa mazhar oldular. Başka bir defa, İbni Cubey Bağdat'ta şöhreti Çin'den İspanya'ya kadar yayılmış bulunan Hoca Cemaluddin El-Cevzî'nin her cumartesi vâzettiği ve hocanın adını taşıyan camide böyle bir vaizde bulunmuştu. İbn Cubeyr «onun mucizevî bir hitabete sahip bulunduğunu» söylemektedir (23).

Dinî takvim aya göre idi. Yıl oniki aydan oluşurdu ve dokuzuncu ay Ramazan idi.

Prensip olarak Halife müneccimlerle konuştuktan sonra hangi gün oruca başlanacağına karar verirdi; fakat müminler bu tamamiyle doğru önceden haber verişe mutlak surette doğru nazariyle bakmazlar, oruca başlamadan önce bizzat kendi gözleriyle hilâli görmeği tercih ederlerdi.

Bu ibadet de şafaktan guruba kadar hiçbir şey yememek, içmemek, hatta banyo yapmamaktan ibaretti. Bu yüzden hamamlar gündüzleri kapalı, geceleri açıktı.

Bütün günlerini uyuyarak geçiren ve geceleri çok güzel yemekler yiyen zengin kimseler için bu mecburiyet zahmetli değildi; fakat imkânları sınırlı olan ve gündüzleri çalışma mecburiyetinde bulunan fakirler için bu rejim oldukça ağırdı. Onlar özellikle susuzluktan ıstırap çekerlerdi ve akşam olup orucun bittiğini davullar ilân eder etmez, halk dükkânların ve sucuların etrafına yığılırdı. Ramazan boyunca mağazalar gece geç vakte kadar açık kalır, herkes geceleyin yer, buluşur ve aydınlanmış sokaklarda gezinirdi. Bu gece canlılığı böylece onuncu ayın birinci gününe kadar sürer, orucun sonu dolayısıyla büyük eğlenceler tertip edilirdi. Bu da normal hayata dönüşü gösteren küçük Bayram (Ayd al-Sagîr) idi.

III. — Hac.

Ortaçağda Müslümanlar her yıl büyük bir kalabalığın ziyaret ettiği birçok kutsal yerlere sahiptiler. Fakat bunların içinde en önemlisi ve tek mecburî olanı Mekke'deki Kâbe idi. İslâm'ın biricik kutsal yeri, gerçekten Mekke camiinin içinde bulu-

nan ve bütün dünya camilerinin ona doğru yön aldıkları Kâbe'dir.

Prensip olarak bütün Müslümanlar her yıl ibadetlerini yerine getirmek ve kurban kesmek üzere oraya gitmeyi vazife bilirlerdi. Ancak bu, para ve zamanı gerektiren çok güç bir seyahatti. Yalnız zengin veya çok müreffeh kimseler oraya gidebiliyorlar, bunları da hacılardan dilenen dervişler, sûfîler ve bazı çok dindar fakirler izliyorlardı.

Çöle alışık Bedevîler ya da Arabistan'ın yerli halkı için seyahat büyük güçlükler göstermiyordu. Fakat uzak ülkelerden gelen yerleşikler için durum tamamiyle başka idi. Arabistan çölünün geçilmesi, susuzluk ve boğucu sıcak bakımından olduğu kadar gözü dönmüş yerli çapulculara tesadüf ihtimali bakımından da birçok tehlikeleri içine alıyordu; bundan dolayıdır ki Bağdat Halifeleri hacıları önemli guruplar halinde seyahat ettirmek âdetini yerleştirmişlerdi. Böylece ayın durumuna göre tayin edilmiş bir zamanda bütün dünya Müslüman hacıları örn. Bağdat'ta toplanırlardı ve seferdeki bir ordu gibi Halifenin arkasında Arabistan çölünü geçerlerdi. Bu seyahat birkaç hafta devam ederdi. Bitkin hacılar boğucu sıcaklardan ve susuzluktan müthiş ıstırap çekerlerdi. Onlardan çoğu ölürlerdi. Bu seyahate teşebbüs edenlerden ancak yarısı geri dönebilirdi. Yolda ölenler ise iman yolunda şehit oldu telâkkî edilirlerdi.

Hacca giden son Halife Harun el-Reşid (786 - 809) dir; onun ölümünden sonra hiçbir hükümdar bu uzun seyahate yanaşamadı; bunun tehlikelerini göze alamadı. Halifeler hac vazifesini yerine getirmek için emirlerinden birisini kendilerine vekil ta-

yin ediyorlardı. Bunlara Emir al-Hac deniliyordu. Eşraf ve zengin kimseler de bazan kendilerini aynı şekilde temsil ettiriyorlardı; böylece Kâbe yolunda yola devam edemeyen hacıların yerini tutmak üzere onlara vekâlet etmek bir meslek haline gelmişti.

İktisadî ve ihtimalki siyasî sebeplerden ötürü İspanya Halifeleri haccı yasak ettiler. Endülüs fakîhleri buna sebep olarak Cihad'ın haçtan daha tavsiyeye değer olduğunu, çünkü Endülüs'ün herşeyden önce Franklara karşı koyma önemli vazifesini yapmaya mecbur olduğu bir zamanda savaşın can damarı demek olan altını haccın dışarı çıkardığını ileri sürdüler. Bu yüzden nâdir Endülüslü, Mısır yoluyla Mekke'yi ziyaret imtiyazını elde edebildi. 1047 yılında açlık ve veba Mezopotamya, Irak ve Hicaz'ı harap ediyordu. Bu durumdan ötürü müminler Mekke'yi ziyaretten muaf tutuldular.

Hac bazı tenkitlere maruz kalıyor ve bu ibadetin düşmanları da bulunuyordu. Özellikle Bağdat Halifesine bağlı bölgelerin paraları bu yolda Karmatların kasasına akmaya başlamasından sonra böyle tenkitlere ve düşmanlara rastlanıldı. X. Yüzyılda, Basra, (Pers) körfezinin Arap kıyısında Lahsa'da lâik bir cumhuriyet devleti kurmuş olan (kuruluşu 899) ihtilâlci bir mezhebe mensup Karmatlar bu bölgenin güvenliğini her zamankinden daha çok azaltmışlardı. Çölün gerçek korsanları olan bunlar, merhametsizce dindarlara saldırıyorlardı. Bağdat Halifesi hacı kervanlarını onların koğuşturmasından korumak için her defa yüzbinlerce altına yükselen geçit hakkı ödüyordu. Uzun yollarda para ve hayatı tehlikelere maruz bırakmaktan daha iyi yapılacak işler olduğunu iddia ederek sofî hareketi de haccı

tenkit ediyordu. Böylece bazı kimseler Kudüs'e (24), bazıları da mahallî türbelere gitmeği tercih ediyorlardı. Halife El-Mütevekkil (847—861), Dicle üzerinde Samarra'daki sarayında kurban borcunu ifa ettiği küçük bir Kâbe bile yaptırmıştı. Bu kadar zemme rağmen Kâbe gene de her yıl kutsal şehri görmek ve gerçek müminin vazifesini yerine getirmek isteyen çok büyük hacı kütlelerini çekmeğe devam ediyordu.

Bağdat'tan hareket eden kervan binlerce hacı kafilesini içine alırdı. Burada kârabhâne yani kervan kelimesi ilkçağ farsçasındaki asıl anlamı olan askerî sefer anlamına yeniden bürünüyordu. Kervan Kûfe, Necef, Kadisiye gibi etrafı hurmalıklarla çevrili büyük şehirlerden geçer, Fırat'ı saldan bir köprü üzerinde aşarak, sonra Arabistan çölüne girer ve nihayet Kızıldeniz'e hâkim olan, eteklerinde Medine, daha güneyde de Mekke bulunan ve engel demek olan Hicaz sıra dağlarına varmak üzere Necid yaylasını baştan başa geçerdi. Bu yol Halife Harun el-Reşid'in akrabası ve karısı kıraliçe Zübeyde'nin Bağdat'ı, Mekke'ye bağlamak için yaptırdığı kralî yoldu (25). Üç milyon altına mal olan bu yol özellikle Abud al-Davala (946—983) ve başvezir Nizam al-Mülk (ölm. 1092) zamanlarında olmak üzere birçok defalar tamir edildi. Şüphesiz bu yol bugünkü anlamda bir yol değildi; ama kenarında yer yer büyük havuzlar bulunan ve sahrayı baştan başa aşan bir pistti. Derinliği üç, çapı ise birkaç yüz metre olan bu harikulâde havuzlar, yakınlarında inşa edilmiş olan müstahkem kalelerle devamlı olarak oturan askerler tarafından korunurdu. Onlar havuzların bakımına ve özellikle kervanın ihtiyaçları-

na tahsis edilmiş olan suyun Bedevîler tarafından israf edilmemesine göz kulak oluyorlardı.

Kervanın başında, Halifenin temsilcisi atlı muhafızlarla çevrili olarak ve at üstünde gider, bunu hakikî bir hacılar ordusu izlerdi. Eşraf, zengin tüccarlar, asil kadınlar develerin taşıdığı ve esirlerin muhafaza ettiği ve eşyayı taşıyan yük hayvanlarının takip ettiği lüks tahtıravanlarda seyahat ederlerdi. Bu zengin hacılar delice para sarfederlerdi. Çok süslü olan bu tahtıravanlarda onlar uyurlar, yerler, okurlar yahut vakit geçirmek için satranç oynarlardı. İnmek istedikleri zaman bir köle deveyi durdurur, bu sırada bir ikincisi tahtırevana bir merdiven yaklaştırır, üçüncüsü güneşten korumak için başının üstüne bir şemsiye tutardı. Konaklanacak yere ulaşınca rule olmuş bir halı, çadırın eşiğine kadar açılırdı. Sonra, peşlerinden bir kaç hecin devesinin geldiği tüccarlar ve burjuvalar gibi daha az önemli seyyahlar sıralanırdı. En sonunda da üç veya daha fazla kimsenin sıra ile bindikleri bir hecin devesine sahip fakirler kütlesi gözükürdü.

İbni Cubeyr'in tasvir ettiği kervanın hacıları arasında, her zaman kendilerini temsil ettirdikleri halde, bu yıl şahsen kutsal yeri ziyaret etmeğe karar vermiş bir çok asil kadın vardı (26).

Diyarbakır ve Bizans'tan yeni alınmış toprakların atabeyi İzzüddin Mes'ud (1180—1193)'un kızı bir prenses vardı. Babasının 10.000 süvariye ve kocası Amid atabeyi Nürüddin Mahmud (1164—1171)un 12.000 süvariye komuta ettiği bu prensese, biri Musul Emir'i Muizüddin'in annesi, diğeri de Azerbeycan atabeyi Şemsüddin İldeniz'in (1161—

1172) kızı olan iki selçuklu prenses refakat etmekteydi.

Bu çok dindar ve merhametli asil kadınlar her konak yerinde köleleri aracılığıyla kırkar deve yükü elbise, su ve yiyecek dağıtıyorlardı. Mekke'de bile günde bir kaç defa «al-mâlis-sebil» diye bağırıldığı işitilir ve bakraçlar, testiler ve taslarla mücehhez bir kalabalığın toplandığı ve bunların teker teker bu prenseslere dua ettikleri görülürdü; çünkü bir tas su yolda olduğu kadar Mekke'de de pahalı idi.

Uzun mesafeleri aşmak için kafile gece bile seyahate devam ederdi. Tahtıravanlarında yastıklar üzerine iyice yerleşmiş, yahut binek hayvanının üzerine uzanmış hacılar, develerin adımlarının ritmi ile sallanarak sakin sakin uyurlardı. Kervan ağır ağır ilerler ve bu görülmeğe değer fevkalâde bir temaşa teşkil ederdi. İbni Cubeyr: «Gündüzleri bakılınca yelkenleri şemsiyeler ve tahtıravanların perdeleri olan kayıklarla dolu bir deniz görüldüğü sanılır» diyor; köleler tarafından hayvanların önü sıra taşınan sayısız meşaleler «çölü yıldızlı bir semaya benzetiyordu.»

Dur emri, çadırları kurmak veya bozmak işareti ve nihayet en küçük ortak harekete varıncaya kadar her şey, İbni Cubeyr'in dediğine göre, gümbürtüsü «gök gürültüsünü andıran» davulla düzenlenmişti. Hacılar tek bir adam gibi askerce hareket ediyorlardı; davul sesi üzerine muazzam çadır şehri basit bir halı gibi yayılıp açılıyor, yahut dürülüp toplanıyordu. Eğer herkes istediği gibi serbest hareket edecek olsaydı, kervan asla istenilen zamanda Mekke'ye varamazdı.

Konakta hacılar herşeyden önce suyun bulunduğu yere doğru koşuşurlardı. Gençler de serinlemek maksadiyle yüzmek için sahrınça atlarlardı. Buralarda her zaman çekişmeler, kavgalar olurdu. Çünkü sahrınçlar ya uzun zamandan beri yağmur yağmadığından, yahut da Bedeviler onları tahrip etmiş veya doldurmuş olduklarından hemen hemen kurumuş bulunurdu. İşte o zaman bu bir facia olur ve zavallı insanlar susuzluktan mahvolurlardı.

Arabistan çölünü geçerken binlerce meşakkat ve tehlike hacıları beklerdi. 1004 yılında susuzluktan ölen hacılar, içmek için avuçlarının içine işeyecek hale gelmişlerdir (27). 1011'de seyahat esnasında bir bardak su ikiyüz gümüş sikkeye satılmıştı (28). 1012'de Karmatlar sarnıçları yıkmış, kuyuları da çalılarla doldurmuş olduklarından 15.000 kişi öldü. 1014'de 20.000 hacı mahvoldu; yalnız altı bini içtikleri dişi deve sidiği sayesinde kurtuldular (29). 960'da Mısır'dan gelen hacılar dar bir vâdide konaklamış oldukları sırada birden bire yolu üstündeki herşeyi silip süpüren bir sağanak başladı ve seyyahlar daha şaşkınlıkları geçmeden boğuldular ve vâdinin içinden Kızıldeniz'e sürüklenip gittiler (30).

Her konak yerinde genel olarak kervanın geçeceği günü bilen Bedevîler'in koyun, hurma, tereyağı, bal hatta bazı uzak vahalardan gelen meyveler getirdikleri küçük bir pazar kurulurdu. Bunların istedikleri fiyatlar çok kere pek aşırıydı. Onlar böylece Ocak ayının ortasında üzüm, kavun, hıyar satarlardı. Bu da mevsiminde memleketleri baştan başa karla örtülü bulunan İranlılar'ı şaşırtmaktan geri kalmazdı.

Günler ve günlerce çölde yürüdükten sonra ha-

cı kafilesi sonunda amacına ulaşırdı. Kutsal şehrin gözükmesiyle onların neşeleri büyük olurdu; fakat bu kadar büyük bir kalabalık orada oturmayı düşünemeyeceğinden, dışarıda kamp kurulurdu. Mekke'ye girilir girilmek yükleri indirilmiş olan hayvanlar, hususî şekilde hazırlanmış olan «parklar»a salıverilirdi. Binlerce çadır kurulurdu; sanki bir sihirbazın değneğiyle «çeşitli renkli bezlerden bir şehir» ortaya çıkmış olurdu. Şurasından burasından, bir mızraklı muhafız süvarisinin rahatça geçebileceği kapılar delinmiş olan bir bez duvarla çevrili bu «hareketli şehir»in «sarayları», «meydanları», «camileri», «komserlikleri», «mahkemeleri», «hapishaneleri», «hastahaneleri», «pazarları» ve kuyumcular, ıtrıyatçılar, şarkıcılar, lüks veya ucuz lokantalar, halı, koşum takımı, çadır, kervan heybeleri v.b. satılan dükkânlar bir yana köle veya hayvan ticaretinden, sandal veya şerbet satıcısına kadar çeşitli tüccarın sayısız mağazası vardı.

Merkezde Emir ül-Hacc'ın sarayı «kubbeleri» ile ve üstü işlemeli armalı bezden «kuleleri» ile yükselirdi. En güzel yolların boyunca en güzel acem halılariyle canlılık ve güzellik bakımından boy ölçüşebilecek pembe, sarı, yeşil, lâcivert çadırlardan yapılmış «saraylar» ve «lüks evler» sıralanırdı. Mekke'den daha çok yaygın bu binbir gece şehrinde çok kimseler kaybolurdu. Kaybettikleri çadırları bulmaya yardım etmek için çok iyi organize edilmiş bir inzibat idaresi de kurulmuştu. Bir deveci, hacıyı terkisine alıp bitip tükenmek bilmeyen bezden yollarda, yolunu kaybedenin adını, mensup olduğu şehrin adını ve müşterisi bulunduğu devecinin adını bir yankı bulunca ya kadar bağırırdı.

Mekke, Bakkah adını taşıyan derin bir vâdide kurulmuştur; yüksek evlerine rağmen onu uzaktan farketmek imkânsızdır. Gözleri oyalamak için ne bir tutam ot, ne de bir ağacı olan bu kavrulan vâdi gene de hatırlanamıyan zamanlardan beri kutsal bir yer olarak kabul edilmişti Oraya giden yolların iki yanına konulmuş olan taşlar «kutsal yerin» sınırlarını gösterir. Cami-ül-Haram şehrin ortasında yükselir. Ortaçağ'da yontulmuş taştan en aşağı onar katlı evler camiin etrafına sıkışmışlardı. Onlar otel vazifesi görüyor ve pencerelerinden de yerinden kımıldamadan kutsal çevrikte icra edilen tören izlenebiliyordu. Bu sebepten dolayı bu apartmanların veya odaların kiraları başka yerdekilerden çok daha yüksekti. İşportacılar, gelip geçenler bu apartmanların gölgesinden başka gölge bulamazlardı (31).

Yuvarlak şekilde olan kutsal çevriğin 18 tam kemerli kapısı vardı. İkiyüze yüzelli metre çapındaki mermerlerle döşeli bir büyük avlu tahtadan damını muhtelif renkte mermer sütunların taşıdığı üstü kapalı galerilere açılan binalarla çevrili idi. Kendisi tarafından diktirilmiş iki kitabenin şahadet ettiği üzere bu binaların büyük bir kısmı 783 yılında bu kutsal yeri güzelleştirmiş olan Abbasî Halifesi El Mehdî (775—785) zamanına aittir. Kutsal çevrik, menşei bizzat Hazret-i Muhammed'e dayanan çok haris ve müteassıp bir kabileden gelen şeriflerin nezareti altına konulmuştu ki, bu vazife irsî idi. Bunlar haccı düzenlerler ve hacılardan çeşit çeşit geçit hakları, ikamet vergileri ve diğer vergiler alarak onları iyice sömürürlerdi.

Camiin avlusunun ortasında Beytullâh, Kâbe

yükselirdi. Dik dörtken şeklinde olup tamamiyle mermerden yapılmış bulunan Kâbe'nin uzunluğu 15, genişliği 8 metredir. Doğuya bakan kapısı gümüşten olup üzerine arabeskler ve mineden yazılar işlenmişti. Orada: «İnsanlar için kurulmuş olan ilk tapınak Bakkah tapınağıdır» (32) kelimeleri ile başlayan âyetin bütününü okumak mümkün idi. O zamanlar için bir lüks sayılan cam levhalarla kaplı dört pencereden ışık alan Kâbe beyaz mermer ile döşeli idi. Yalnız kuzey kesiminde kırmızı bir mermer levha Peygamber'in tam dua ettiği yeri göstermekte idi. Birçok hacılar aynı yerde dua etmek için gayret ederlerdi (33). Tavanın dayandığı meşe ağacından sütunlar da duvar gibi saten ile örtülü idi. Duvarlardan biri üzerinde Nuh'un gemisinden geldiği sanılan altın çivilerle tutturulmuş birçok levhalar görülüyordu. Altın harflerle hakkedilmiş bir levha da Mısır Halifesi el-Azız'in (975—996) sünnî Halifelerinden Kâbe'yi fethettiğini hatırlatıyordu.

Gümüş bir kapağa ulaşan küçük bir merdivenden «hemen hemen kristal kadar şeffaf» olan Yemen taşından döşeli bir terasaya geçilirdi. Kuzey duvarının ortasına yerleştirilmiş olan 3.60 metre uzunluğundaki bir damlalık, içten ve dıştan altın bir tabaka ile kaplanmıştı. Kâbenin bir duvarının içine, Müslümanların o kadar hürmet gösterdiği ve yer yüzünde Allah'ın sağ eli gibi kabul ettikleri, göktaşı, kara taş (Hacer-i Esved) konulmuştur. Yirmibeş santim boy ve on santim eninde bulunan bu taş beyzîdir ve güzel bir koyu siyahlıkta, kadife kadar parlak, üzerinde kiremit kırmızısında küçük benekler serpilidir (34) Fakat Hacılar onu o kadar öperlerdi ki, bu yüzden o, kalın bir salya ta-

bakasıyla örtülü idi (35). Biraz daha ötede doğu yönünde, Kâbe'nin ellibeş metre uzağında meşhur kutsal Zemzem kuyusu bulunur. Daha eskiden beyaz mermerden bir kuyu bileziği onu çevrelerdi. Aynı şekilde beyaz mermerden kaplar su ile dolu olup hacıların içmelerini ve abdest almalarını mümkün kılıyordu (36). Süt rengine benzeyen acı lezzetteki bu su Hicaz'ın çoğu kaynaklarında olduğu gibi hafifçe ılıktır (37). Her ay başı Mekke Emiri kuyudan su çekip hazır bulunanlara püskürtmek için büyük bir törene başkanlık ederdi. Yedinci ayın 27. günü aile annelerine tahsis edilmiş olan büyük bir bayram kutlanırdı. Tören sırasında onlar bebekleri zemzem suyuna batırırlardı.

Kâbe de kadınlar ve muhafız emirler gibi harem olduğundan, değişik renklerden birçok saten parçalarının birleştirilerek yapıldığı ve dinen tayin edilmiş belli zamanlarda değiştirilen bir örtü (kisve) ile örtülüydü. Her Kisve'nin üzerinde onu hediye eden Halifenin zengin bir şekilde işlenmiş adı bulunurdu. Eğer o bir Fatimî Halife tarafından gönderilmişse beyaz, Abbasî Halifesi tarafından yollanmışsa siyah idi. Kâbe'yi ziyaret eden seyyah İbni Cubeyr, İslâmî âdetlerin artık değişmez, nihaî şeklini aldıkları bu devirde, Kâbe'nin örtüsünün fıstıkî yeşil ve saçaklarının da penbe olduğunu yazıyor (38).

Her sabah, her akşam ve beş vakit namaz saatlerinde muhafız birliği boru ve davul çaldırır ve önemli bir kalabalık âyinde hazır bulunmak için kutsal Çevrik'in içinde toplanırdı. Orada bütün İslâm memleketlerinden gelmiş hacılar görülürdü: Habeşlere benzeyen ve iptidaî tavır ve hareketleri

ile tecessüs konusu olan Yemenliler. Onlar İranlılar gibi zengin elbiseler giymiyorlardı; fakat oldukça kirli peştemallar ve üzerlerinden hiç ayırmadıkları geniş kemerler taşıyorlardı. Gene onlar hiçbir ibadet hareketine ve hiçbir disipline riayet etmeden «İslâm'dan önceki şekilde» dua ediyorlardı. Haçlılara karşı yaptıkları iki savaş arasındaki zamandan faydalanarak Suriye'den gelmiş olan Oğuz Türkmenleri, bunlar o kadar koyu bir imana sahiptiler ki, kutsal şeylerin önünde «sevinç göz yaşları»ndan seller akıtırlardı; bu ise Araplar'a bir hayli iptidaî gelirdi. Fakat hacıların büyük kütlesini İran, Afganistan ve Türkistan'dan gelen Acemler teşkil ederdi. Bunların büyük bir kısmı sakin ve ağır başlı burjuvalardı.

Her mezhepten gelen hacılar bizzat kendi imamlarının arkasında namaz kılarlardı. Bu dört imamdan en önemlisi daima doğulu, doğu İranlı olan Hanefî imamıdır; sonra İran, Suriye, Mezopotamya ve Mısır Şafiîlerinin imamı, bundan sonra da Bağdat ve Şam gibi büyük şehirlerde bulunan Hanbelîler'in ve nihayet en az önemli olan İspanya, Fas ve diğer Kuzey Afrika ülkelerindeki Malikîler'in imamı gelirdi.

XII. Yüzyılda Hatib bütün resmî hatiplere tahsis edilen sırma ile zırhlanmış siyah üniformayı giyerdi. Kâbe'ye karşı yerleştirilmiş olan minber'e Halife'nin adını zikretmek üzere giderken ona resmî güzel elbiseler giymiş olan kayyumlar muntazam bir şekilde refakat ederlerdi (39).

Hergün büyük bir kalabalık arasında ve muhteşem bir debdebe içinde merasimler ve dinî alaylar icra edilirdi.

Mekke'nin baş bayramı 7. ayın gözükmesi ile yapılırdı. Menşei İslâmiyetten önceki zamanlara kadar çıkan bu bayram büyük bir şaşaa ile kutlanırdı (40).

Hazreti Muhammed'ten önceki zamanların ilâhlarından olan hilâl gözükür gözükmez borazan ve davullar büyük bir gümbürtü ile bunu haber verirler, insan ve gürültü ile dolu olan sokakları, üzerleri zengin örtülerle örtülü, içinde Mekke'nin, debdebe ve zerâfet bakımından birbiriyle rekabet eden yüksek tabakaya mensup kadınlarının geçit yapmak üzere bulundukları lüks tahtırevanları taşıyan deveter istilâ ederdi. İbni Cubeyr zamanında Emir'in yeğeni Şerife Cumâne'nin kırmızı dîbâ ve saten örtüleri yerlere kadar inen tahtırevanı özellikle hayranlık uyandırıyordu.

Geceleyin pitoresk bir alay teşkil olunur ve bu, Ayşe camiine gitmek üzere, şehirden dışarıya çıkardı. Her devenin önünde bir taşıyıcı elinde bir meşale sallar, alevler seli uykudaki kırları aydınlatırdı. Ertesi gün gezinmek sırası erkeklerdeydi; onlar önlerinde Emir Muktir ve gürültülü bir mızıka olmak üzere, kabile kabile ve mahalle mahalle toplanır, at üzerinde civardaki bir köye giderler, orada heyecanlı at oyunları oynarlardı. Bir yandan dört nala giderken, bir yandan da kılıçlarını havaya atarak onu kabzasından yakalarlardı.

11. ayın birinci günü Hazret-i Muhammed'in doğduğu ev (Mavlid àl-Nebi) ziyaret edilirdi. Geleneğin tam Peygamberin doğduğu yer diye tesbit ettiği mevkide sarnınç biçiminde, gümüşle çerçevelenmiş yeşil mermerden bir küvet yahut küçük bir havuz vardı. Hacılar bu kutsal kalıntıyı huşu ile

öperlerdi. Buradan çok uzak olmayan bir yerde Halife Ali'nin (ölm. 662) ve onun karısı Fâtıma'nın (ölm. 632) doğdukları evler bulunuyordu; kara taştan yapılmış, üstünde küçük kubbeler bulunan sarnınçlar, Peygamber'in evinde olduğu gibi, kızı Fâtıme'nin ve onun iki oğlu Hasan (625—669) ve Hüseyin (627—680) in dünyaya geldikleri yerleri gösteriyordu. XII. Yüzyılda gelenek artık uzun zamandanberi bu hâdiselerin tarih ve yerlerini, başka dinlere ait bayramlar ve kutsal yerlerden bir hayli faydalanarak tesbit etmişti.

11. ayın 27. günü Bağdatlı hacılar ordusunun Mekke'ye ulaştıkları gündü. Bu sırada Kutsal Çevrik'te o kadar çok kalabalık bulunurdu ki, bunların muhafızları, uğur olarak koparıp almasınlar diye Zemzem kuyusunu örten ince işlerle işlenmiş tahta kubbeyi kurşun bir kubbe ile değiştirirlerdi. Hacılar elde ettikleri en küçük hatırayı büyük bir dikkatle muhafaza ederler, öldükleri zaman bunun ebedî bir saadet teminatı olarak mezarlarına konmasını vasiyet ederlerdi.

Asıl hac 12. ayın birinci günü başlar ve 10 gün devam ederdi. Birinci gün Kâbe, etekleri yukarıya doğru dürülmüş olan siyah veya beyaz bir ehramla örtülü olurdu. Bu on gün içinde geceleri binlerce ışıkla aydınlatılmış Kutsal Çevrik'te törenler ve âyinler birbirini izlerdi. Hacılar tıpkı Kâbe gibi ehram giyerlerdi. Dikişsiz ve pamuklu bir kumaş olan ehrama tıpkı bir kefen gibi baştan aşağı sarınırlardı. Onlar saçlarını kazıtmağa, abdest alınış olmaya ve kokular sürünmeye mecburdular. Sayı-

ları az olan kadınlar başlarını kazıtmağa mecbur değildiler. Bunlar sıkı sıkıya örtünmekle yetinirlerdi. Ayrıca bazı kurallara uymak gerekirdi: cinsî münasebette bulunmamak, bir bitki koparmamak, kurban kanından başka kan dökmemek. Hac sırasında bir pire de olsa öldürmek günahtır. Bunlar İslâm'dan önceki Araplar'ın Bombay dolaylarındaki Buddha ve Siva dinleri âdetlerine yakın âdetlerdi. Dinî âdetlere göre hacılar temizlenip ehramı giydikten sonra iki rekât namaz kılmağa ve şehre «Mebbeyke allahuma» diye bağırarak girmeye mecburdular (41).

Herkes haccın uzun merasimi sırasında kendisine yol göstermek ve bu on gün içinde yapması gereken bütün dinî jestleri ve söylemesi gereken bütün heceleri öğrenmek üzere bir delil tutmaya mecburdu. Zira dinî âdetlere sıkı sıkıya uymayanlar mâbedin inzibatları tarafından ciddî bir şekilde cezalandırılırdı. Hac delilliğinde bulunmak Mekkelilerin seve seve yaptıkları kârlı bir işti.

Farzların ilki tavaf, yani yedi defa Kâbe'nin etrafını dönmek idi. Sağdan başlanır ve üç defa küçük gezegenler gibi koşarak ve dört defa da büyük gezegenler gibi yavaş yavaş yürüyerek aynı zamanda Hacer-i Esved'i öpmeyi de unutmayarak dönülürdü (42); bundan sonra hemen Cami ül-Haram'ın dışında, uzun bir pazarın güney ve kuzey uçlarında bulunan Alsafa ve Merva adlı iki mahalle arasında bir koşu (sa'y) yapılmak gerekirdi. İbrahim'in cariyesi Hâcer küçük İsmail —ki Müslümanlar tarafından kendilerinin ruhî ceddi sayılır— için su ararken mucizevî bir şekilde topraktan Zem-

zem suyu kaynayıncaya kadar bu yolu böylece yedi kere koşmuştu.

12. ayın birinci günü al-Rahma adlı bir piramid olan ve tepesinde Hazret-i Âdem ve Hazret-i İbrahim'e ithaf edilmiş iki camiin bulunduğu dağın üzerine çıkmak bol bol yaş dökmek ve akşama kadar kızgın bir güneş altında durmaktan ibaret olan Arafat'a çıkma vazifesi yerine getirilirdi. Bu dağın yokuşu dikti. Bundan ötürü Musul kırallığı vezirlerinden, insaniyetperverliği ile tanınmış Cemalüddin kayalara, ta aşağıdan tepeye kadar çıkışı kolaylaştırmak için güzel basamaklar oydurmuştu. Bu Arafat günlerinde Mekke'de pitoresk bir panayır kurulurdu ki, bu o zamanki dünyanın en önemli ve dört yandan gelen ve düşünülebilecek her türlü malları getiren tüccarların toplandıkları bir panayırdı.

7. ve 12. gün hâlâ şehrin dışında olan bir kayanın temsil etmekte olduğu Şeytan'ı taşladıkları Mina denilen yere giderlerdi. Büyük bayram (Ayd al-Kebir, Kurban Bayramı) adı verilen 10. günde ya bir deve, ya bir koç burada kurban edilirdi. Kurbanın süslenmesi ve başına taçlar konulması gerekirdi. Hac sırasında Mekke'nin kapılarında, çölün ortasında onbinlerce hayvan böylece kurban edilirdi. Bu bir yığın güneşte kurumuş et Mekke fıkaralarının yılın geriye kalan kısmında yedikleri bir stok teşkil ederdi. Mina tepesinin üstünde kutsal bir yer ve Hazret-i Muhammed'e vahyin geldiği meşhur mağara vardı. Hazret-i Muhammed'in tam başını koymuş olduğu bir kaya da işaret edilmiştir ve buraya başları ile dokunacak olan hacıların, günahkârların

ebediyen yanacakları cehennemde hiçbir zaman yanmayacakları kabul olunuyordu.

Nihayet 12. ayın 13. günü Kâbe süslenirdi. «Kâbe'nin üstünden kurban örtüsü kaldırılır ve İran'da hazırlanmış olan yeni bir örtü örtülürdü. O zaman yepyeni, pırıl pırıl görünen Kâbe «genç bir geline» benzerdi (43)

Ramazan ayında geceleyin, Kutsal Yer bir gece göğü gibi parlardı ve çok fazla mumla bezenmiş olan Kutsal Çevrik, Halep çamlarını, palmiyeleri ve her türlü diğer ağacı hatırlatan ve yerlere konulmuş olan muazzam şamdanlarla yıldız kümelerine benzerdi. Hatiplerin imamların ve müezzınlerin gözleri sürme ile büyütülmüş, ellerine kına yakılmış ve melek kılığına girmiş çocukları mumlar tutarlar ve aydınlatılmış ağaçların altında ilâhiler söylerlerdi. Yığınla sabır ağacı yakılır ve her mezhep debdebe ve tantanada yarışa girişirdi.

Cami ül-Haram bu günlerde öyle bir şekilde kalabalıkla dolardı ki, daima birkaç mümin ya havasızlıktan tıkanır, yahut da itiş kakıştan ezilirdi.

Her gün hatipler hacılara «büyük bir hitabet kuvvetiyle» hitap ederlerdi ve bütün bu tören sırasında Kutsal Çevrik'in üzerine gerilmiş olan keten örtülere rağmen güneş ocak ayında bile müthiş bir şekilde yakardı. Fazla ısınmış olan döşeme taşları tahammül edilmez bir sıcaklık yayarlardı; toz, bu kalabalığın sıkışması havayı büsbütün teneffüs edilmez bir hale getirirdi. Fakat hacılar bundan mustarip görünmezlerdi. Yorgunluğa ve susuzluğa olduğu kadar, sıcağa da tahammül ederlerdi; imanın mucizesi o kadar büyüktü.

IV. — Meşhedler.

Türbelerin, kutsal yerlerın, tarikat şeyhlerinin mezarlarının ziyâreti ve bir cesede ait olmamak şartıyla her türlü kutsal kalıntıya tapınma X. Yüzyıldan başlayarak çok yayılmış âdetler hâline geldi. Birdenbire, ziyâretçilere İslâm ve İslâm öncesi velilere ait kutsal eşyaların gösterildiği «meşhed»ler ortaya çıktı. İlkçağ Doğusunun bütün tanrıları ve bütün kutsal yerleri uykularından uyandılar ve bir ziyâretçi kalabalığının saygısını görmeğe başladılar. Budist velileri, Mitra dininin, Zerdüştlüğün, Sâbiîliğin, Yahudiliğin, Hristiyanlığın, hatta Maniheistliğin kutsal kişileri yavaş yavaş süryânî, iranî veya yunanî adlarla İslâmiyet'e girdiler ve bu iyice sömürüldü: örneğin birçok şehirler «Âdem babamız»ın, «Havva anamız»ın, «İbrahim babamız»ın ve b.g. lerin gerçek mezarına sâhip olmak bakımından yarışmaya başladılar. Her büyük şehirde Nuh'un mezarı ziyaret edilebilir ve gemisinin bir parçası satın alınabilirdi ve Mekke'ye gitmek üzere Nil'i yukarı doğru çıkan hacılara her durakta «bir anı» sı olan bir yer gezdirilirdi: şurada Musa'nın içine konulmuş olduğu sepet heyecanla öpülür; orada Yusuf'un hapsedilmiş olduğu (44) hapishanenin eşiğine bol bol göz yaşları akıtılır, bir başka yerde Hz. Meryem'in gölgesinde istirahat ettiği hurma ağacına hayran kalınırdı. İşin en garip tarafı da gösterilen şeylerin hepsi, atfedildikleri yahudilik veya hristiyanlık «olay»larıyla hiçbir ilgisi olmayan Firavunlar devri Mısır'ından kalma anıtlardı. Bilinir ki, Müslümanlar, hristiyanlığı ve çeşitli hristiyan veya yahudi mezheplerini ancak İslâmiyet'in çıkışından

sonra değerini yitirmiş dinler olarak görürler ve onların saygı duymadıkları hiçbir hristiyan veya yahudi velisi yoktur; ancak özellikle Arabistan, Suriye ve Mezopotamya'daki kutsal yerler, onların ziyaretlerine ve saygı gösterilerine hedef olmuştur.

İslâm'ın ilk başkenti olup Hz. Muhammed ve başlıca eshabının yaşadıkları ve gömüldükleri Medine, XII. Yüzyılda, en görülmeğe değer yerini Peygamber'in mezarının bulunduğu Kubbe-i Saadet'in teşkil ettiği gerçek bir müze durumundaydı. Bu türbenin Kâbe'ninki kadar büyük olan çevriğinin, yalnız dört tanesi kullanılan 19 kapısı ve etrafında çeşitli renklerde stalaktitlerle süslü kemerleri taşıyan 280 mermer sütunlu içinde palmiyeler dikili bir avlusu vardı. O zaman henüz minare yoktu. Birkaç kule minarelerin yerini tutuyordu. Çevriğin bir kösesinde halife Hz. Ebu Bekir'in (632—34) ve halife Hz. Ömer'in (634—44) mezarları görülebilirdi. Her taraftan gelme sanat eşyaları birçok altın ve gümüş âvizenin aydınlattığı ondört geniş salonu doldurmaktaydı. Bu salonlardan birinde Peygamber'in mermerden işlenmiş mezarı, bunun yanında da abanoz ağacından oyulmuş minberi bulunmaktaydı. Altın bir kilitle kapalı olan giriş kapısı her cuma açılır ve lahdi örten toz baha biçilmez bir şeymiş gibi toplanırdı. Lahdin etrafında Kur'anlar ve tek ağacından sütunlar üzerine altın çivilerle tutturulmuş kalıntılar saklanırdı. Bu eşyalar arasında Hz. Muhammed'in kızı Fatima'nın dikiş yüksüğü ve İran İmparatoru II. Husrev'in (590—628) aynası ve kupası görülürdü.

1200 yılına doğru bu mescidin müezzini hâlâ Hz.

Muhammed'in ilk müezzini olan Bilâl-i Habeşî'nin (ölm. 640) soyundan gelmekteydi.

Medine camiinde büyük bir törende hazır bulunmuş olan Endülüs'lü seyyah İbni Cübeyr bize bunu şöylece anlatmaktadır:

«Bu akşam oldukça büyük bir kalabalık camiyi doldurmuştu. Hemen yanımda bir sıra tahtırevana güçlükle yol açan askerler gördüm. Kafkasya Kıralı Mes'ud'un kızı nedimeleriyle birlikte törende hazır bulunmaya geliyordu. Onun önünden ilâhi okuyanlar ve hafızlar gidiyordu. Tahtırevanından ince kölelerin taşıdığı bir gölgeliğin altında yürüyerek yavaş yavaş Peygamber'in mezarına kadar ilerledi ve aracılığı ile Hz. Muhammed'e Kur'an'ı bildirmiş olan melâike Cebrail'in durmuş olduğu yerde uzun uzun dua etti. Prensesi etrafından ayırabilmek için gölgeliğin perdeleri indirilmişti; duası bitince, fakirlere elbiseler ve sadaka dağıtılsın diye emirler verdi.»

«Törenin sonunda ulemadan bir kişi arapça ve farsça «çok güzel bir ifâde ile» vaızda bulundu. Bundan sonra müminlerin önünde tövbe istiğfar etti. Göz yaşları boşandı, içten dualar yükseldi; bundan sonra çok uzun süren iane toplama işi başladı, herkes durumuna göre veriyordu: kimi altın, kimi gümüş para, kimisi de hırkasını, bir başkası güzel sarığını, bir diğeri de yüzüğünü. Kadınlar gerdanlıklarını, bileziklerini verdikleri sırada minberin üzerinde oturmuş olan vâiz memnun bir gözle bütün bu servetin bir köşeye yığılışını seyrediyordu (45).»

Medine'nin varoşları hurmalıklarda gizlenmiş Meşhed'lerle dolu idi ve bütün kutsal yerlerin halkı gibi bu şehrin halkının da büyük çoğunluğu müze

bekçisi, kılavuz veya kutsal eşya satıcısı idi. Hacılar orada Hz. Ali'nin (655—661) mescidini, şu veya bu surenin vahyolduğu mescidi, İmam Mâlik'in (ölm. 796) evini, Halife Osman'ın 20 dinar'a satın almış olduğu kuyuyu vb. ziyâret edebilirlerdi.

Çok büyük olan Kûfe camiinde Hz. Ali'nin öldürüldüğü yerde tek ağacından bir kubbe kurulmuştu. Müminler oraya, Hz. Ali'nin cenazesinin yanında yıkandığı havuzun önünde ağlamaya giderdi. Başka bir camide bir kubbe et-Tennur kaynağının fışkırdığı ve tufanın işaretini verdiği noktayı gösteriyor sanılırdı.

Şurada Nuh'un gemisinin inşa edildiği ve oradan onun hareket ettiği iddia edilirdi. Bunun yanında Nuh'un evi ve Peygamber İdris'in evi bulunurdu.

En çok ziyaret edilen yerlerden birisi, Kûfe'nin altı kilometre batısında Hz. Ali'nin türbesiydi. Onun cesedinin tek başına giden bir mehariye yüklenmiş olduğu ve bu meharinin Allah'ın iradesi ile burada kendi kendine çökmüş olduğu anlatılırdı.

Musul'da da birçok ziyaretgâhlar vardı. Orada özellikle, eski Partların kurt-tanrısının tapınağı olan Saint-Georges camii göze çarpardı. Şehrin dışında Asurlular'ın balık-tanrısının tapınağı olan ve bütün güzelliğini koruyan Hz. Yunus camii bulunur ki, bununla birlikte bütün bir kutsal mahalle vardı. Bunun çevriğinin ortasında «Hz. Yunus'un özel tapınağı olan bir Kâbe» bulunmaktaydı ve bu gece gündüz hurma ağacı kadar kalın mumlarla» aydınlatılırdı. Bu kutsal yer M.Ö. VIII. Yüzyılda (46) Med'ler tarafından yıkılmış olan eski Ninova şehrinin büyük harabeleri içinde idi.

XII. Yüzyılda büyük kervan Mekke'den döndü-

ğü sırada Musul halkı süslenip püslenerek hacıları şehrin kapılarında karşılamaya giderlerdi ve bu büyük şenliklere sebep olurdu.

Mezopotamya ile Suriye arasında, Fırat vâdisinde antik Harrân şehri bulunurdu; bu bölge riyâzet sahipleri ve her türlü inançla sûfîlerle dolu idi ve bunların hepsi mucizeler gösterirlerdi (47).

Şam ve dolaylarında da birçok kutsal yerler vardı; büyük Emevî camiinin bir yanında halife II. Ömer'in (717—720) camii öbür yanında onun eski sarayı olan bir sûfî zâviyesi bulunurdu. Orada bir türbede Hz. Yahya'nın başının bulunduğu iddia ediliyordu. Kasion dağının eteğinde güzel Barza köyünde Hz. İbrahim'in doğduğu yerde bir cami ve bunun da etrafında birçok sûfî zâviyeleri vardı (48). Şam daima herhangi bir şehirden daha çok kutsal kalıntılara sahip olduğunu iddia etmiştir. 750'den beri artık İslâm'ın merkezi olmaktan çıkan bu şehir, uhrevî merkez olmak için her şeyi yapmaktaydı; 7.000 peygamber orada gömülü idi, bazıları ise 70.000 olduğunu iddia etmekteydiler.

Bugün olduğu gibi, XI. Yüzyıldan beri Müslüman şehirleri, çoğunluğunu kadınların teşkil ettiği büyük kalabalıklar tarafından her perşembe ziyaret edilen büyük kabristanlara sahiptiler. Yakındaki bir tepenin üstünde, her perşembe törenle açılan bir türbe vardı; önce mumlarla iyice aydınlatılmış bir mağaraya girilirdi. Oradan bir peksimetin etrafında oturup, arkadaşları yesin diye kendisi yemeyi reddeden ve bundan ötürü açlıktan ölen 70 peygamberin gömülü olduğu yere girilirdi.

Her mezhebin de ayrıca kutsal ziyaretgâhları ve tercih ettiği velileri vardı. Böylece Fatimî ha-

lifeleri muktedir oldukları her yerde mezhepleri için kutsal yerler kurdular ve bunları büyük gelirler sağlayan vakıflarla donattılar. Bunların içinde en güzeli, Şam dolaylarında, bir portakal ormanında, güzel bir kaynağın başında Hz. Ali ziyaretgâhıdır. «Orada ikiye ayrılmış büyük bir kaya görülür» ve Şiiler bunu Hz. Ali'nin bir kılıç vuruşu ile parçaladığını iddia ederler, Sünnîler ise buna Hz. Ali'nin hiçbir zaman Şam'a gelmemiş olduğunu söyleyerek karşılık verirlerdi. Şiiler de her yerde aynı zamanda hazır olma yeteneği bulunan evliyalar için bunun şaşılacak bir şey olmadığını söylerlerdi.

Bu sayısız kutsal yerler gerek bakımlarından ötürü, gerek birçok imamlarının, koruyucularının, şamdan yakıcılarının, pabuç bekçilerinin aylıklarından ötürü Şam'ın bütün gelirlerini tüketmekteydi.

Mekke'ye hacca gidemeyen bazı hacılar Kudüs'e hacca giderlerdi. Bazan onikinci ayın başında orada yirmibinden fazla yabancı bulunurdu. Bu şehirde Rumlara ve Franklara ve Yahudilere de çok rastlanırdı.

XI. Yüzyılda Kudüs, kapıları demirden olan bir taş surla çevrili idi. Çevriği *harem* adını taşıyan ve bir kitabenin bildirdiği üzere otuzdört hektardan artık bir alanı kaplayan (49) Kubbet üs-Sahra Camii Müslüman hacı yığınlarını çekmekteydi. Bu camiin merkezinde toprakla aynı yüzeyde bulunan bir kaya Mekke'deki Hacer-i Esved'le aynı değerde sayılırdı; «kubbe» biçiminde bir Kâbe bu kayanın üstünü kapardı.

Şehrin dışında, bir sel yatağında, başka bir kayadan «Selvan Kaynağı» adı verilen ve sıcak suyu ağrıları iyileştiren mucizevî nitelikleri olduğu sanı-

lan bir su fışkırmaktaydı. Bu kaynağın yer altından Mekke'deki Zemzem'le bağlantısı olduğu iddia edilmekteydi. Müslüman prensler ve zenginler bu kaynağın ve bunun bitişiğindeki kaplıcaların bakımı için çok sayıda vakıflar yapmışlardı. Bu para ile tabiblerin hastalara bedava baktıkları bir kaplıca hastahanesi de işletilmekteydi.

Etrafında binalar bulunan camiin mozaik desenleri, işlenmiş bakırdan arabeskler ve altın yazılarla süslü anıtsal kapıları vardı. Avlunun yeri taşla döşenmişti, bunların aralıklarına eritilmiş kurşun akıtılmıştı.

Camiin hademeleri halife Abdülmelik (685-705) tarafından satın alınmış olan 300 zenci kölenin soyundandılar. Bütün gayrimüslimleri tabi oldukları cizyeden bağışık tutulmuş olan on hristiyan hazır olanlara bakarlar, sarnıçları ve su yollarını temizlerlerdi. Yirmi Yahudi lâmbalara bakmak ve süpürmekle görevlendirilmişlerdi. (50).

Müslümanlar bu kutsal yerlerde dua ederler, fakat bunların çoğu Beşik Camii'ne, yâni Mehd-i İsâ'ya giderlerdi. Bu, büyük camiin yanındaydı ve orada İsâ'nın beşiği sayılan ve üzerinde bir kubbe bulunan bir mermer sarnıç, bir mihrabın içine yerleştirilmişti. Bunun yanında Hz. Meryem'in ve Hz. Zekeriya'nın mihrapları bulunurdu (51). Hacılar Hz. İsa'nın bu camide doğduğunu ve onun beşiği önünde dua edenelrin bütün isteklerinin Allah tarafından yerine getirileceğini ileriye sürerlerdi.

Çevriğin zeminine, yağmur suyunu toplamak üzere yirmi dört sarnıç eşilmişti. Kudüs'ün bütün anıtları, hatta halifeler zamanında yapılanları bile, şehrin koruyucu tanrılarından biri olan efsanevî

kıral Süleyman'a dindârane bir şekilde atfedilmekte idi. Çeşitli stilleri, birçok başka başka uygarlıkları hatırlatan bu anıtlar çok büyük hayranlık uyandırmaktaydılar.

Camiin bütün gümüş kandilleri Mısır halifeleri tarafından hediye edilmişti. Kandillerin tümü aşağı yukarı 1500 kilo ağırlığındaydı. Normanlar Kudüs'ü ele geçirdikleri zaman, ganimet olarak her biri on kilodan ağır basan kırktan fazla gümüş kandil, yirmi kilo ağırlığında, gümüşten bir *tannur* (yansıtıcı), yüzelli tane gümüşten küçük kandil ve yirmiden fazla altın kandil almışlardı (52).

Nasır Husrev, bu kutsal yapıyı ziyareti sırasında görmüş olduğu koskoca bir mumdan bize bahsetmektedir. Bu mumun boyu ikibuçuk metre, çevresi de elli santimetre imiş; «Sumatra veya Zabac kâfuru gibi beyaz» mış ve mumu «anber ile yoğrulmuşmuş..» Her yıl Mısır halifesi bu cinsten ve üzerlerine altın harflerle adı yazılmış olan bir yığın mum gönderirdi.

Ulema, Kudüs'te edilen bir duanın herhangi bir camideki duadan 25.000 kez, Medine'deki bir duanın ise 5.000 kez ve giderek Mekke'deki bir duanın da 100.000 kez daha değerli olduğu kanısındaydılar.

Kudüs'ün bütün çevresi Meşhed'lerle doluydu.

Nasır Husrev şöyle anlatmaktadır: «29 Nisan 1047 çarşamba günü Kudüs'ten 35 km. uzaktaki Hebron'a (el-Halil), Halil ül-Rahman İbrahim'in (53) mezarını ziyarete gittim. Yolumuz daima birçok hristiyan hacının bulunduğu Beytüllahim'den geçiyordu.

«İbrahim'in mezarı kesme taştan dört duvarın teşkil ettiği bir çevriğin içinde bulunmaktadır; bu-

nun uzunluğu elli, genişliği otuz metredir. Orada birbirinin yanında Hz. İshak ile karısının ve Hz. İbrahim'in karısı Sara'nın ve Hz. Yakub'un mezarları görülmektedir. Bu türbenin duvarları ve yeri çok değerli halılar ve dibâdan daha değerli Magrib örtüleri ile kaplı idi; ben bu kadar güzellerini hiçbir zaman görmedim. Hele de namaz seccadesi olarak kullanılan bir tanesi otuz Magrib dinarı değerindeydi. Mısırlı büyük bir memurun hediyesi olan bir Bizans halısı ile bir yığın gümüş lâmba da hayretimi uyandırdı (54).»

Biraz daha uzakta çevriğin dışında Hz. Yusuf'un (55) el-Muktedir (908—932) zamanında «bulunmuş» olan mezarı vardı. Bu mezarlardan her birinin üstünde güzel bir «kubbe» vardır. Bütün bunlara Mısır halifesi baktırır. Filistin'in hemen hemen bütün geliri bu Meşhed'lerin bakımına tahsis edilmiştir.

Hebron'da her gün, ister seyyah olsun, ister hacı olsun bütün yabancılara ekmek ve zeytin dağıtılırdı. Katırlar ve öküzlerle hareket ettirilen birçok değirmenler gerekli unu öğütürlerdi. «Genç kızlar» durmaksızın her biri üç kilo olan ekmekleri pişirirlerdi. Her hacıya hergün bir yuvarlak peksimet, bir çanak zeytinyağlı mercimek ve bir avuç kuru üzüm verilirdi. Bu İslâmî âdetin Hz. İbrahim'den geldiği sanılıyordu! Hergün 500 hacı Hebron aşevine yemek almak için gelirdi. Bir Alman rahibi bu hususta şunları söylemiştir:

«Saint Abraham (Halil ül-Rahman)'da Arapların yönetiminde iyi ve güzel bir misafirhane vardı. Burada hangi ülkeden veya ulustan olursa olsun gelip geçenlere ekmek, zeytin, yağ ve çorba ve-

rilirdi. Orada her gün fakirlere dağıtılmak için 1200 ekmek pişirilirdi. Orada her yıl sadaka için yapılan masraf 13.000 dukayı bulurdu (56).»

Her gün duadan sonra zil sesleriyle dağıtım saati bildirilirdi. Sabahları yerli fakirler, öğleden sonra seyyah ve hacılar istihkaklarını alırlardı. Kutsal yerin bitişiğindeki mutfak ve yemekhanelerin altı tane tahıl öğütme değirmeni ve üç fırını vardı (57).

II. BÖLÜM

BEŞİKTEN MEZARA

I. — Çocuk: Doğumu, İlk Eğitimi.

Bir çocuğun dünyaya gelişi aile için büyük bir sevinçti; ancak karı ve koca için bu olayı bekleyişten doğan mutluluk doğacak çocuğun çıkarlarının getirdiği bir sıra mecburiyetle beraber gelirdi.

Gebelikten dört ay on gün geçince çocuğun teşekkül ettiği ve ruhunun bedenle birleştiği sanılırdı. Bu andan başlayarak, baba, ana ile ilişkide bulunmaktan vaz geçme zorundaydı. Eğer baba gene de ana ile cinsel ilişkide bulunursa ciddî bir surette cezalandırılan, çocuk öldürme suçunu işlemiş sayılırdı. Zamanı yaklaşınca ailesinin kadınlarıyla, en içten arkadaşlarıyla ve komşularıyla - bunların sayısı bazan 10 ilâ 15 olurdu - çevrili olan genç kadın özel olarak hazırlanmış bir odaya yerleşirdi. Kadın âdet olan yüz adımı yürürken, mücevher ve şatafatlı elbiseler taşıyan genellikle iri vücutlu ve yaşlı bir kadın olan ebeyi getirmeğe gidilirdi. Eşeğinin üzerine tünemiş olan ebe durmadan şehrin sokaklarını arşınlardı. Geceleri bir fener taşıyan uşak eşeğin önünden giderdi ve her gece karakolda sokakların ve pazarların kapılarını açtırmak için gereken parola kendisine bildirilirdi.

Ebe eve gelir gelmez doğuracak kadını muayene eder ve öteki kadınların yardımlarıyla gerekli her şeyi hazırlardı. Bundan sonra hastayı şakalarla cesaretlendirerek mutad doğum iskemlesinin üstüne yerleştirirdi. Bu anda dört kadın yaklaşırlardı: bunlardan biri genç kadının sol omuzunu, öteki sağ omuzunu tutar, üçüncü ve dördüncü ise ellerini sırtına dayıyarak kadına destek olurlardı. Bu sırada büyük ana nazara engel olmak için bir avuç tuzla odanın içinde dolaşır durardu. Çocuk doğar doğmaz ebe onu alır ve göbeğini keserdi. Ebe odanın bir köşesinde toplanmış olup bu sırada meraktan çatlayan kadınlara bebeğin cinsini derhal bildirmekten çekinirdi.. Çünkü daima bir kızdan daha büyük bir sevinçle karşılanan bir erkek çocuk kısa da olsa kaçınılması gereken gıptalı bir bakışa sebep olabilirdi.

Bundan sonra bebek sorumcusu içinde bazı çiçekler kaynatılmış su ile olmak üzere dört kez yıkanırdı. Çocuğa dokunmuş olan herkes de bu şekilde yıkanmak mecburiyetindeydi. Bundan sonra ebe kadın beşik yakınlarında bir ateş yakardı ve üç gün üç gece kimse ateşle beşiğin arasından geçemezdi. Kötü ruhları ve şeytanlar kafilesini uzaklaştırmak için yakılmış olan bu ateşe özenle bakılırdı. Zaten doğumdan sonra uyulan âdetler çoktu. Her şeyden önce burada bahse konu olan şey Allah'ın eserini tahrip etmek için durmaksızın uygun bir an gözetleyen cinlere karşı çocuğu korumaktı. Bundan sonra çocuğun ağzına okunmuş bir şerbete batırılmış bir parça pamuk sokulur ve sonra etrafına şeker, ekmek ve altın konulurdu. Şeker, tatlı ve iyi olması ekmek, uzun zaman yaşaması ve altın da talih ona gülsün için.

Kırk gün anne pisliğinden temizlenemez sayılırdı. O ne evden dışarı çıkabilir, ne de dağlara bakabilirdi, çünkü temiz olmadığından kaynakları kuruturdu. Yirmibir gün saçlarını ıslatması ve her hangi bir şeye dokunması yasaktı. Yoksa pisliği yaymış olurdu. Bu kırk gün süren pisliği sırasında anne ateşe yaklaşamadığı gibi tahtadan ve pişmiş topraktan hiçbir eşyaya da dokunamazdı.

Ananın çocuğa dokunmasını önlemek için, çocuğu bir süt nineye vermek âdet idi. Ancak belli temizlikten sonradır ki anne çocuğunu emzirebilirdi; kırk gün süren pisliği sırasında ana, sütünü atmak zorunda kalırdı. Eğer bir süt nine veya bu işi görecek akraba veya komşu bir kadın yok ise, çocuk tere yağı ile saf balın karışmasından meydana gelmiş bir mama ile beslenirdi. Anneye gelince, o buğday unundan hazırlanmış bir çorba, koyun yağı ve üzüm reçeli ile yetinmek zorundaydı.

Çocuk için erkek ise örneğin (Muhammed), Ali, Ömer, kız ise Fatma (Fâtime), Zeyneb, Leylâ gibi bir ön ad seçilirdi. Ayrıca, Ortaçağ'da âdet erkek çocuklarda Ebu yâni babası, kız çocuklarda Ümm yâni anası ile başlayan bir ikinci ad seçilmesini gerektirirdi. Böylece bir künye elde edilirdi ki, bunun ifade ettiği anlam bizim bugünkü sevgi adlarına (Zizi, Fifi, Fatoş gibi) uygun düşerdi. Başlangıçta yalnız bu *künye* kullanılır, asıl ön ad ise çocuğa nazar edecek yetenekte kötü kalpli veya kıskanç kimselerin kulağına gider korkusuyla gizli tutulurdu.

Bu sevgi adları çok çeşitli değildi ve bir çok aile

eşyası ve evcil hayvanlar da böyle adlar taşırlardı. Örneğin bir kılıç, bir gözde at, bir köpek, kedi, bir maymun, bir kayık bir sevgi adı taşıyabilir, ancak hiç bir zaman bunlara bir ön ad verilemezdi. Böylece ancak bir erkeği veya bir erkek çocuğu gösterdiği halde Ebu'l-Hasan bir sevgi adı olarak fark gözetilmeksizin bir erkeğe, bir küçük erkek çocuğa bir hayvana yahut bir aile eşyasına ad olabilirdi.

Soyadlarına gelince, bunların kullanılması ancak İslâm uygarlığı çağında yâni X. yüzyıldan sonra genelleşti ve bütün Ortaçağ'da sürdü. Soyadları kâh Zeyyât, «zeytin yağı taciri», Hallac, «pamuk atıcısı», Hallal «sirkeci», Hassab, «tahtacı, marangoz» vb. bir atanın mesleğinin adı idi ve daima başına bir *el* getirilirdi; kâh el-Bağdadî (Bağdatlı), el-Macuritî (Madritli), el-Şereşî (Kseresli) vb. şehir, mahalle veya kökten memleketi adıdır. Bazen de soyadları, başında İbni bulunan adlardır ki, bu da oğlu demektir. Çok yaygın olan bu *İbni*'li adlar Johnson, Jacobson, Davidson gibi İngiliz adlarının *son* ekini karşılardı. Fars ülkesinde adlar çok kere gene oğlu anlamına gelen —vaihi ile biterdi. Doğu İran'da *ân* eki Arab ülkelerinde ibni'yi karşılardı örneğin Fars ülkesinde Ahmed-vaihi doğu İran'daki Ahmedân'ı karşılardı; aynı biçimde Fars ülkesindeki Bekirvaihi de doğu İran'daki Bekrân ve Arab ülkesindeki İbni Ebi-Bekir'i karşılardı. Sicilya ve İspanya'da başka âdetler vardı; buralarda Arab önadlarına *s'y*-le biten bir hece eklenmesi hoşa giderdi, böylece Arab önadı Ahmed, Hamdus biçimine girer ve Endülüs veya Sicilya adı olurdu. Gene Arab önadı Abd ül-Selâm, Endülüs veya Sicilya'da Abdus, Amr da Amrus olurdu. Berber adları ûn ekinden tanınırdı,

böylece Arab önadı Hâlid Berber adı Haldûn, Zeyd de Zeydûn olurdu; öyleki bugün Ortaçağ'da yaşamış müslüman bir kişinin adlarını okuyarak tıpkı Giovanni, İvanov, Jansen, Johnson ve diğer «Jean oğulları»nda yaptığımız gibi o kişinin yaşadığı devri ve doğduğu ülkeyi belirlemek aşağı yukarı mümkündür.

Köleler özgür insanlar gibi aynı nitelikte adlar taşımazlardı; doğaldır ki onlar bir özel ad taşımak hakkına sahiptiler, ancak onların her zaman fanteziye kaçan ve çok kez de İran veya Türk kökenli olan önadları durumlarını hatırlatırdı. Ad olarak onlar yalnız efendilerinin önadından yapılmış bir sıfata sahiptiler. Azad edildiklerinde gene de kendilerini azad edenlerin mevlası olarak kalırlar ve bunların izniyle aynı sıfatı ad olarak taşımaya devam edebilirlerdi.

Yahudiler, Hristiyanlar, Parsîler (Mecusî) ve diğer gayrimüslimler X. yüzyıldan başlayarak çocuklarına iki önad koymayı âdet edinmişlerdi. Bunların birisi yalnız kendi dindaşlarının bildikleri, gene kendi dilleri ile ilgili bir ad idi; örneğin Yahudiler'de Moiz, Hârun, Azra, Hristiyanlar'da Pavlos, Marcos, Yohanna ve Parsîler'de Zerdüşt, Azurbaz, Rüstem gibi, bu ilk addan sonra bir de herkesin bildiği, Muhammed, Ali veya Ebu Bekir gibi ikinci bir müslüman adı konurdu. Gayrimüslimler bu âdetten de anlaşılacağı üzere müslüman önadlarını açıkça kullanmaya büyük bir değer verirlerdi; bu ise Müslümanları memnun bırakmaz ve onlar bunu üzücü bir kötü kullanım olarak kabul ederlerdi Böylece Ortaçağ'da yaşamış gerçek Musevî, Hristiyan veya Parsîler'in Abdullah, hatta Ali veya Muhammed

gibi İslâmiyet'in kurucularının adlarını taşımış olduklarını görünce şaşmamalıdır. Bu onların ihtida etmiş olduklarına hiçbir delil teşkil etmez.

Bütün Ortaçağ boyunca Iberik yarımadasında, Suriye ve Mısır'da yaşayan çok sayıdaki Hristiyanların hepsi ayrıksız bir şekilde, gizli tuttukları vaftiz adlarına ek olarak Müslüman adları taşırlardı.

VIII. yüzyılda Abbasî halifeleri Hotan Tacikleri-nin eski bir âdetine uyarak kendilerine bir «saltanat adı» vermeğe başladılar, öyleki örneğin: er-Reşid, Harun'a eklenince Harun er-Reşid oldu veya el-Me'mun, Abdullah'a eklendi, ancak daha çok el-Me'mun tanındı ve bunun gibi.

Müslümanlar tarafından onuncu yüzyıldan başlayarak kabul edilen diğer bir Hotan Tacikleri âdeti de Rükn el-Devle veya İmad el-Devle gibi muhteşem unvanların halifeler tarafından emirlere verilmesidir. Ayrıca *mülk* ile biten unvanlar da vezirlere verilmiştir. XI. yüzyıldan başlayarak «kanun» anlamına gelen din ile biten unvanlar ortaya çıkmıştır; örneğin Rüknüddin önce sultanlar tarafından sonra emirler tarafından taşınan bu sonuncu tür unvanlar öyle bir biçimde halk arasında yayıldı ki, XII. yüzyıldan başlayarak bu unvanlar asıl şahsiyetlerden alel de burjuvalara geçti. İbni Cübeyr XII. yüzyılda doğuda seyahat etmekte iken karşısına çıkan ilk kimsenin Muzaferüddin veya Nuüddin adını taşıdığını görünce hayretlere düştü. Çünkü kendisi Endülüslü olduğundan bunu bir küfür kabul ediyordu. Ortaçağ'ın sonuna doğru haçlı seferleri sırasında alıp yürümüş olan bu cins önadlar modası yavaş yavaş kullanılmaktan çıktı. Soyadları kullanmak âdeti de İslâm uygarlığı ile bir-

likte gittikçe kayboldu. Yalnız önadlar kaldılar. Türkiye'de, yalnız ileri gelen ailelerin soyadları sürüp gitti. Diğer müslüman memleketlerde soyadları sadece aydınlar için kullanıldı, geri kalan kimseler için ancak önadlar kullanma ilkel geleneğine dönüldü.

Genel olarak çocukların eğitimine büyük bir ihtimam gösterilirdi. Onlar temiz tutulur, dövülmez ve daha ilk yıllardan onlara terbiyenin ilk esasları ve itaat öğretilirdi. Beşinci yaşına kadar kız olsun, erkek olsun bütün küçük çocuklar tamamiyle annelerine emanet edilirler ve haremin geniş bir odasında otururlardı. Zenginlerin evlerinde cariyeler çocuklara sütanalık, dadılık ederlerdi. Daha mütevazi koşullar içinde yaşayanların evlerinde analar ve çoğunlukla büyükanalar çocuklarla ilgilenirlerdi; ama analar olsun, büyükanalar olsun en küçükleri daima gözönünde tutarlardı.

Çocuklara ayrılmış olan odada her zaman halılar veya hasırlar ve onları yıkamak için bir tekne ve sürekli olarak, mevsimine göre sıcak veya soğuk su dolu bir kova bulunurdu. Üç veya dört yaşına kadar bebekler üzerlerinde kendilerini sineklerden koruyan tülbentlerin örtülü bulunduğu tahta beşiklerde uyurlardı. Yazın çoğunlukla daha büyük çocukları dıvardaki dört çengele asılı iplerin tuttuğu salıncaklara yatırırlar, bir ipi çekerek onları yavaşça sallarlardı. Küçük çocukları uyutmak için onlara bir bez parçasına düğümlenmiş olgun bir hurma emdirilir ve ninni söylenerek kendilerini sallarlardı. Ancak hiçbir zaman beşiğin üzerine bir nazarlık asmak unutulmazdı; çünkü çocuk hastalıklarının çoğu nazardan bilindiğinden herşeyden önce

bunu önlemek gerekirdi. Bunun için çok kez iyice kurutulmuş ve ipe geçirilmiş, etrafına da boncuklar dizilmiş bir koyun gözü kullanılırdı. Ayrıca kötü cinleri korkutmak ve atmosferi temizlemek için sık sık günlük tütsüsü yapılırdı.

Ana-baba, sağlam, temiz ve seçkin bir biçimde giydirilmiş çocuklarını göstermeyi bir şeref sayarlardı. Bu devirde çocuklar büyükler gibi, çok kez de tıpkı ana-babaları gibi giydirilirdi. Böylece örneğin bir kurmay subayın oğlu daha küçük yaşta başına şeşia, üzerine de zırhlı dolman giyer ve zararsız bir küçük kılıç da kemerini süslerdi. Küçük kızlar da tıpkı anaları gibi giyinirlerdi ve dokuzuncu yaşlarından sonra burjuva ailelerin kızları parlak ipek muvare veya kadife robların üzerine çarşaf giyerler ve kadınlar gibi boyanmış tırnaklı, yüzüklü parmaklı elciklerini ve sürmeli bademn gözlerini gösterirlerdi. Ancak bütün bu şatafatlı roplar ve mücevherler bu minyatür şahsiyetleri yaşlarının gereği gibi eğlenmekten, bebeklerle, evcilik, balonlarla, pişmiş topraktan veya mukavvadan yapılmış hayvanlarla oynamaktan alakoymazdı. Çünkü her fırsatta onlara oyuncaklar satın alınırdı; her akşam babalar için, eve dönerken, çocuklarına bazı eğlencelikler, şekerler, meyveler getirmek bir zevkti.

Daha pek küçükken çocuklara oturup kalkmak öğretilirdi. Gerek Doğu'da âdet olduğu üzere bağdaş kurarak olsun, gerek sosyetede mecbur olunduğu üzere diz çökerek olsun, erken yaşta vücudu bu çapraşık, fakat görgü kurallarına uygun oturuşlara alıştırmak gerekirdi.

Çocuklar beş yaşına gelince —bu yaş erkek çocuklar için haremden çıkıp babalarını izlemek ya-

şıydı— kız olsun erkek olsun, kendilerine abdest alma usulleri ve dua okumak öğretilirdi. Çok kez bu işi büyükana veya büyükbaba üzerine alırdı. Onlara durmadan hikâyeler, islâmiyetin kutsal tarihinin bazı olaylarını bildiren ve kolayca akılda tutulabilen efsanelerini veya masallarını anlatırlardı.

II. — Sünnet.

Sünnet eskiden beri Zencîler ve Samî uluslarda yaygın olan bir âdettir. Bu bereket tanrılarına bir çeşit kurban sayılırdı. Zencîler ve Samîler hem kızları hem erkekleri sünnet ederlerdi. Kızlarda klitoris derisinin ucunu, erkeklerde de sünnet derisinin ucunu keserlerdi.

Hristiyanlık, kökeni Zerdüştilikte görülen vaftizi kabullenerek bu samî sünnet âdetini reddetti; ancak İslâmiyet Hz. İbrahim'in gûya izinden yürüdüğünü sanarak her iki cins için de samî sünnet âdetini sürdürdü.

Ortaçağ'da her iki cinsin de sünnet edilmesi yalnız iyice samîleşmiş olan Suriye, Mısır, Afrika ve Mezopotamya'da görülmekteydi. Uzun zaman İran ve başka acem ülkeleri bu âdete direndiler ve sonunda yalnız erkekler için onu kabul ettiler. Bununla birlikte çocuklarını doğumlarının yedinci günü sünnet ettiren Yahudîler'e benzememek için bu işi mümkün olduğu kadar ileriye, çok kez yedi sekiz yaşına kadar bıraktılar.

Bu operasyon daima bir çeşit törenle süslenirdi, ama törende hiçbir dua okunmazdı. Kararlaştırılmış olan günde, güzel elbiseler giymiş olan çocuk akraba ve dostlarla çevrilirdi. Evin büyük sa-

lonlarından birinde yapılan operasyonda çocuğun babası, büyükbabaları ve aile dostu birçok erkekler bulunurdu.

Zamanı gelince baba çocuğu alır ve onu bir taburenin üstüne oturturdu; bundan sonra bir berber ustura ile operasyonu yapardı. Bu oradakilerin usturanın havada parlayışını ancak görebilecekleri kadar sürerdi. Sonra ihtimamla hazırlanmış saf ağaç külleriyle yarayı kapatırlardı. Bunun üzerine herkes birbirini tebrik eder, bunu da herkesin olanağına göre bir ziyafet izlerdi ki, bunda yığınla tatlı yenirdi. Zenginler büyük sünnet düğünleri tertip ederlerdi; kimi zaman bu düğünler birkaç gün sürer, bu sırada mutrib'ler, ayı oynatıcıları, canbazlar ve meddahlar dâvetlileri eğlendirirlerdi.

Erkekler selâmlıkta böylece eğlenirlerken, kadınlar da haremde söylenmesi âdet olan komplimanları dinlerler ve ahbabları ile birlikte sofraların etrafında yer, içer, hoş vakit geçirirlerdi.

Hâlâ, genç şehzadelerin sünnetleri dolayısıyla resmî şairler tarafından yazılmış manzumelerin toplandığı dergiler mevcuttur. Çok kez zamanımızda communion'da olduğu gibi sünnet olmak üzere birçok şehzade ve vezir oğulları bir grup hâline getirilirdi. Böylece bu düğünler bir çeşit ulusal bayram görünüşüne bürünürdü.

«Bugüne kadar sen bir kâfirdin, şimdi artık müslüman oldun» sözü kendisine tekrarlanan çocuk böylece kendine inanırdı. Sünnetli çocuk iki ay süresince Zencîlerin giydikleri gibi bir entariyi, sürtünme ile yarasının açılmasının önüne geçmek için giymek zorundaydı. Çünkü bu çok küçük yara oldukça uzun bir zamanda iyileşirdi.

III. — Evlenme.

Kız istemek, nişanlanma ve düğün bölgelere göre değişirdi.

Genç bir adam, genç bir kızı beğenip seçince, önce babasını kızın babasına bir ön anlaşma yapmak üzere gönderirdi. Bu kaçınılmaz formalite sırasında aday genç kıza belli bir değerde bir mehir vermeği vâdederdi. Bu meblâğın önemi, zamana ve nişanlı kadının sosyal durumuna göre üç ilâ dört altından yüzlerce altına kadar değişirdi. X. yüzyılda Bağdat'lılar bir prensesin mehrini yetersiz bir meblâğ olarak saptamış bulunan halife Müttekî (940—944) yi (1) türkülerle alaya almışlardı (2).

Bazan ana-baba işe her iki gencin yıldızlarını karşılaştırmakla başlarlardı ve eğer işaretler iyi görürürse ilişkiler kurulurdu. Genç kızın ana-babası herşeyden önce kaynananın tabiat ve karakterini araştırırlardı. Çünkü genç gelinin mutluluğu hemen hemen buna bağlıydı. Her iki gencin ana-babaları birbirleri hakkında iyice aydınlandıktan sonra, müneccimin saptadığı günde nişan düğünü yapılırdı.

İsfahan'da bir delikanlı evlenmek istediği zaman seçmiş olduğu kızın ana-babasının evine bir demet çiçek gönderirdi. Bu, genç kızların beğendikleri genç erkeğe bir menekşe demeti sunmaları yolundaki eski bir Sasânî âdetinin değişik bir biçimidir. Buket kabul edilirse bu evlenmeyi kabulün işareti sayılırdı. Birkaç gün sonra genç erkeğin ailesi, genç kıza şekerler ve altın veya gümüşten bir alyans gönderirdi. Kız da bunu sağ elinde taşırdı. Genç kızın ana-babası da delikanlının ana-babasına

şekerler gönderirdi. Böylece nişanlanma tamamlanmış olurdu. Bir yıl iki ay sonra genç kızın babası, aile dostları arasından sağduyularıyla tanınmış yedi kişi seçer ve bunlardan, birbiri arkasından delikanlıya giderek seçmiş olduğu kız ile hâlâ evlenmeyi isteyip istemediğini sormalarını rica ederdi. Bu yedi soruya delikanlı yedi kez «evet» diye cevap verince yedi vekil bu sefer teker teker genç kıza giderler ve aynı soruyu ona sorarlardı.

Doğu İran'da da âdet aşağı yukarı böyleydi. Bir babanın evlendirilecek yaşta oğlu olunca ve komşulardaki bir kızı beğenince, akrabalarından üç kişi ile birlikte o genç kızın babasının evine giderdi. Görüşme sırasında birlikte gelen üç kişi durmadan şundan bundan bahsederlerdi. Ancak kendisi susardı ve âdete göre ziyaretin sebebinden derhal bahsedilmeyip, bunu kızın babasının sorması beklenirdi. Sebep açıklanınca, kızın babası düşünmek için bir süre ister, birkaç gün sonra da cevabı bildirirdi.

Arap ülkelerinde, İran'dakinin tersine, aracılık edenler kadınlardı. Evlenme tasarıları çok kez, onların gevezelikle uzun saatler geçirdikleri hamamlarda hazırlanırdı. Âdet ve dil bakımından İran'a benziyen Kürdistan'da genç kızı istemek üzere on ihtiyar erkek gönderilirdi. Bu iş için onlara bir miktar da para ödenirdi (3).

Soru ile cevap arasında daima bir süre geçerdi. Bu, genç kızın babasının yalnız aday hakkında, eğer onu tanımıyorsa, bilgi edinmesi için değil, aynı zamanda kızın fikrini de almak içindir. Çok kez kız, erkekle karşılaşmıştır, onu görmüş ve sevmiştir. Bu son durumda cevap pek gecikmezdi. Nişanlanma ile düğün arasında belli bir zaman geçerdi.

Bu sırada genç erkek aksatmadan yarı peçeli nişanlısını ziyaret ederdi. Ancak bazı müçtehitlere göre onu peçesiz olarak ancak düğünde görmesi gerekirdi. Bu zaman içinde her iki taraf da hazırlıklar yapardı. Genç kızın ana ve babası kızlarının cehizlerini düzerlerdi; genç adamın ana ve babası ise mobilyaları ve yeni evlilere gereken herşeyi düşünürlerdi.

Nişanlanma yılın her ayında olabildiği halde, düğün için ayrılmış özel günler ve mevsimler vardı. İran'da bu çok kez köylerde ambarların dolu olduğu ve tahılın bol olup sürülerin özellikle iyi olduğu zamana rastlardı.

Köyde olsun kentte olsun bir düğün yapılacağı zaman bütün mahalle veya köy dâvet edilirdi. Zenginler olsun, fakirler olsun yığınla dâvetiye gönderirlerdi. Zengin düğünlerinde iki üç yüz kişiden aşağı dâvetli bulunmazdı. Esnafta da durum aynıydı, çünkü bir demirci, bir kasap veya bir saraç loncasının bütün üyelerini dâvet etmeğe mecburdu. Düğün masraflarını karşılayabilmek için herbiri uzun vâdeli borçlara girerlerdi..

Şehzadelere gelince, bunlar şahâne düğünler yaparlar ve mümkün olan bütün ihtişamı göz önüne sererlerdi.

Düğün için saptanmış olan günün arefesinde ve ondan önceki gün genç kızların evleri çok hareketli olurdu. Temizlik bitirilmiş olur, yemekler ve sofrayı süslemesi gereken börekler ve tatlılar hazırlanırdı. Onu hamama götürürler, orada temizlerler, yıkarlar, ovarlar, pahalı kremlerle, kokularla oğuştururlardı. Gelin başı yapan kadın, saçlarına anber ve misk sürerdi; yanaklar hafifçe allıklanır,

kirpikler sanatlı bir biçimde sürmelenir, gözler kohol ile büyültülür, tırnaklar kına ile boyanırdı.

Beklenen gün gelince, tören şöyle yapılırdı: güneş batarken güveyi, önünde müzik etrafında akraba ve dostları, peşinde dâvetli kalabalığı gelinin ana-babasının evine giderdi; orada geleceğin karı kocasını birbirine bağlayan nikâh töreni yapılırdı.

Her şey hazırlanmış olurdu; boş bir salonda süslü gelin değerli bir aynanın karşısında, başının üstünde açık bir Kur'an olduğu halde beklerdi. Bu sırada bitişikteki büyük salonda misafirler nikâh işlemini yapacak olan kadıyı beklerken, grup grup yavaş sesle gevezelik ederlerdi. Batıdaki modern âdetin tersine, Doğu'da erkek, kadına drahoma verir. Buna mehir denir. Mehir'siz hiçbir şekilde evlenme olamazdı. Mehir sözleşmenin konusunu teşkil eder, nakden veya aynen, kısmen düğünden önce veya tamamiyle düğünden sonra ödenebilirdi. Gördüğümüz gibi bunun miktarı kadının toplumsal durumuna göre değişirdi.

Âdet olduğu üzere kadı iki yeminli tanıkla birlikte dâvet üzerine gelinin ana-babasının evine giderdi. Salona gelir gelmez, yerleşir, yazı takımı ve sicilini alır ve etrafında tanıklar olduğu halde nikâhı kıymaya hazırlanırdı. İşte bu andadır ki, gene ortalara çıkmayan gelinin rızası alınırdı. Bunun için iki tanık bitişikteki salona, onun yanına giderler ve kendisinden şununla şu kadar mehr-i muaccel ve şu kadar mehr-i müeccel ile evlenmek isteyip istemediğini sorarlardı. Âdet olduğu üzere bu soru kendisine üç kez tane tane sorulur, sonunda genç kız razı olduğu cevabını verir ve iki tanık onun rızasını kadıya ulaştırmaya giderlerdi. Kadı bunun üze-

rine güveyiden, onun da rızası olup olmadığını ve şu kadar mehir vermeği kabul edip etmediğini sorardı. İmzadan sonra Kur'an'ın bir suresi okunur ve resmî tören bitmiş olurdu. İşte tam bu sırada bölgesine göre tuz, un, pirinç, fasulya veya gümüş ve altın para ve şekerler havaya saçılırdı. Bundan sonra ellerinde lirler ve tamburlar bulunan rakkaseler içeriye girerler ve âdet olduğu üzere gelinin zerâfet ve güzelliğini terennüm eden bir şarkıcıya eşlik ederlerdi.

Tam bu sırada bütün erkeklerin gözleri haremin kapısına doğru döner, şaşaalı bir elbise giymiş, başına portakal çiçekleri ve yâseminler örtülü bir taç oturtmuş ve beyaz veya canlı renkli bir duvağa bürünmüş gelin görünürdü. O, salonun ortasına oturur, sessizce geleneksel düğün şarkılarını dinlerdi. Bu iş bitince, kompliman ve tebrikler başlardı. Bundan sonra herkes, üzerlerine yüzlerce şekerleme, meyve pelteleri ve her çeşit ve renkte pastalarla dolu tabaklar konulmuş yapraklarla ve saydam çiçeklerle süslü masalara yaklaşırlardı. Kâseler ve bardaklar, çeşitli kokular verilmiş şurup ve şerbetlerle dolu bulunurdu.

Ancak bu, sâdece törenin birinci bölümüydü; biraz sonra alay biçimlenir ve büyük bir şaşaa ile gelini kocasının evine götürürlerdi. Arkadaşları ile çevrili olarak ata binmiş olan güveyi önde gider, bunun arkasında pomponlar ve kurdelelerle, çiçeklerle süslü dört katırın taşıdığı açık bir tahtırevanda gelin gelirdi. Gelinin arkadaşları da onun gibi, kurdeleli katırların üzerinde kendisini izlerlerdi. Bunların arkasından dâvetlilerin neşeli ve canlı kalabalığı dalgalanırdı. Bu alay arasında muzafferâne

bir eda ile katırların sırtında genç kızın sandığı, halıları, yatakları, elbiseleri, bütün kişisel eşyası ve kendisine gelmiş olan çok sayıdaki hediyeler taşınırdı. Bu uzun alay meşalelerin, Bengal ateşlerinin ve havaî fişeklerin ışığında, çeşitli müzik âletlerinin nağmeleri ile, bağrışmalar ve alkışlar arasında şehirden geçerdi.

Birçok saatler geçtikten ve birçok yollardan dolaşıldıktan sonra büyük bir ziyafetin hazırlanmış olduğu güveyinin evine varılırdı. Orada dâvetlilere çorba, kızartma, kebab, börek, ıskaralar ve meyve ikram edilirdi.

X. ve XI. yüzyıllarda hayatın gittikçe pahalılanması zengin olmayanları tasarrufa ve bu ziyafetlerin önemini ve dâvetlilerin sayısını azaltmaya zorlamıştır. Şehirde burjuvalar bile artık büyük merkezlerde sayıları gittikçe artan profesyonel tufeyli'lerden girmelerine engel olsunlar diye kapılarını kölelere bekletirlerdi. Serserilerden ve işsiz güçsüz züğürtlerden oluşan tufeyli'ler kiralık elbiselerle seçkin bir biçimde giyinip, kolayca cinaslar yaparak, şiirler söyleyerek ve usta ellerle satranç oynayarak büyük kişilerin kimliklerine bürünürlerdi. Ne zaman şehirde bir ziyafet olsa bunlar dâvetliler arasına karışmanın yolunu bulurlar ve çok dikkatli olan kapıcıları etkilemek için nişanlarla süslü emir giysileri giymekten korkmazlar, böylece en kapalı salonlara bile girerlerdi.

Bağdat'ta bu tufeyli'lerin türlü hilelere baş vurdukları bile anlatılırdı. Kuşkulanan hadım ağaları bunların yüzüne, içinde ziyâfet verilen bir evin kapısını kapamak isteyince, bunlar yanlarında bulunan yuvarlak bir çakıl taşını, mahirâne bir biçimde

sıkıştırarak kapıyı hareketsiz bırakırlar ve kızgın hizmetkârlar kapının kapanmasına neyin engel olduğunu ararken, onlar güven içinde ve kolaylıkla içeriye girerlerdi. Çünkü böyle önemli bir günde herkesin girebileceği evin kapısını kapamak hem şerefe hem de âdaba aykırı düşerdi.

IV. — Cenaze Töreni.

Ortaçağ'da bir müslümanın cenaze töreni, oldukça çabuk ve debdebesiz olurdu. Ancak ölü arkasından yapılanlar gene de çok içli olur, dualar ve sadakalar birbirini izler, geride kalanlar bütün yıl her perşembe günü mezarlığa ziyarete giderlerdi.

Cenaze töreni sırasında sadece mahrem yerleri giydirilmiş ve üzerine bir çarşaf örtülmüş olan ölünün vücudu, eğer bahse konu olan zengin bir kişi ise ipek perdeli bir sedyeye, yok eğer fakir bir çevreden ise, dört tutamağı olan tahta bir sandukaya konurdu. İster öyle olsun, ister böyle, her ikisi de sık sık birbirlerinin yerini alan erkeklerce taşınırdı, çünkü bu sevaptı. Cenazenin önünde hocalar giderdi, arkasından akraba ve dostlar gelirdi, bunlara ise yolda büyük bir kalabalık eklenirdi. Şeriat ilkelerine göre kadınların cenazenin peşinden gitmeleri ve gömme töreninde bulunmaları yasaktı; ama onlar bu yasağa aldırmazlar, inleyerek, yüzlerini döverek saçlarını yolarak cenaze alayına katılırlardı.

İslâmdan önceki, para ile ağlayıcı kadınlar tutmak âdeti yeniden ortaya çıkmıştı; ancak zaman zaman halifeler bu bağırış ve haykırmaları yasak ettiler. Örneğin, Mısır'da 864'te (4), sonra 907'de

el-Hâkim'in kadınların cenaze alayını izlemelerini şiddetle yasak etmiştir. Kadınlar bir süre bu işi bırakmışlar, sonra yavaş, yavaş yasağa rağmen gene cenazeyi izleme âdetine uymuşlardı. Bağdat'ta ağlayıcılar yüzlerini karalıyor ve saçlarını da perişan bir hâle sokuyorlardı (5).

Alay önce büyük camie doğru giderdi; büyük kapının önünde hafızlar susarlar sonra içeriye girilirdi. Cenaze mihrab'ın önüne yerleştirilir, ölünün namazı kılınırdı. Eğer ölen bir imam ise, o zaman bir müezzin veya camiin herhangi başka bir hademesi, hafızlar dualar okumaya devam ederlerdi.

Her camide cenaze törenine salonlar ayrılmıştı. Namazdan sonra ölü süslü bir demeç veya durumu uygun bir şiirle övülürdü (6). Duaya gelince, bunu genel olarak babalar oğulları, oğullar da babaları için okurlar ve bu her zaman âkileden birisi tarafından yapılırdı. Ancak âkileden kimse bulunmadığı zaman, yabancılar, tercihan ana tarafından akrabalar bu işle görevlendirilirdi.

Ölen bir erkek ise namazı kıldıran onun başı ucunda durur, yok eğer kadın ise ayak ucunda yer alırdı. Namazdan sonra şöyle bağrılırdı: «Ey ulu Tanrı, o senin kulundur, senin kulunun oğludur. Bu dünyayı, neşelerini, zevklerini, arkadaşlarını mezarın karanlıkları için terkeden senin ümmetinden bir adamdır ve o ölürken «Tanrı'dan başka Tanrı yoktur ve Muhammed senin elçindir» dedi. Sen en âlim, en âdilsin ey Tanrı, o herkesin gitmeğe mecbur olduğu sana geliyor. Onun senin rahmetine ihtiyacı var ve senin onu cezalandırmaya ihtiyacın yok; onun için sana yalvarıyoruz ey Tanrı, eğer iyi bir kulun idiyse ona en iyi muameleni yap; eğer fe-

na bir kulun idiyse onu affet; onu kabir azaplarından koru, onu genişlet ki, mahşer gününe kadar ıstırap çekmesin; o mahşer günündeki o senin hurma bahçene girecektir (7).

Dinî törenden sonra ölü gusulhanesine gidilirdi. Orada erkekler için erkek, kadınlar için kadın özel yıkayıcılar cenazeyi alırlar, bir musalla taşına uzatırlar ve onu Hz. Muhammed'in «Ölülerinize de evlenenlerinize yaptığınızı yapınız» yâni iyice temizleyiniz hadisine göre iyice yıkarlardı.

Yıkayıcılar cesedi su ile ve kurutulmuş ünnap yaprakları ile yıkar ve ovarlardı. Ölü böylece üç kez temizlendikten sonra, ona kâfur sürülür, tırnakları bıyıkları kesilir, koltuk altları tıraş edilir, sonunda ham pamuktan bir peştamal bağlanır ve aynı bezden iki çarşafa sarılırdı. İşlemeli de olabilen bu ketenlerin sayısını artırmaya müsaade vardı. Ancak hiç olmazsa erkekler için bunlar ipekten olamazdı; çünkü kadınlar hakkında bu bakımdan hoşgörü uygulanmaktaydı. Ölü kadınsa yıkanma tıpkı erkeğinki gibiydi; yalnız kadınlar daha fazla giydirilirdi. Kadınlara bir peştemal bağlanır, başına bir tülbent örtülür ve iki çarşafa sarmadan önce karnına da bir bez sarılırdı; mücevherat takmak tamamiyle yasaktı.

Halktan kimseler böyle yıkanır ve giydirilirdi; ancak ölü yüksek bir kişi veya zengin bir kentli ise, onu tahnit ederlerdi. 967 yılında kürt prensi Seyf üd-Devle dokuz kez yıkandı; ilk önce temiz su ile sonra sandal ağacı esansı ile, son *darira,* amber, kâfur, gül suyu ile ve sonunda bitirmek için iki kez

saf su ile. Onu elli altın değerinde bir *dabikî* bezi ile kuruladılar ve bu bezi yıkayıcı hatıra olarak sakladı. Bundan sonra o tahnit edildi. Yanaklarına ve sakalına yüz miskal *galia* kullanıldı (bir miskal beş grama eşittir); burun deliklerine ve kulaklarına da otuz miskal kâfur konuldu; tabutu bin magribî dinarı değerinde idi ve üstü tamamiyle kâfur ile örtülü idi (8).

984'de, yahudî vezir İbni Killis'in tahnidi 100 000 magribî dinarına malolmuştu (9).

Ölünün vücudu ölü gusülhânesinde bulunduğu sürece alayı izleyen halk yakın bir yerde beklerdi. Bundan sonra cesedi sediyesine veya tabutuna koyarlar ve mezarlığa gitmek için cenaze alayı yeniden yola koyulurdu.

Önceden hazırlanmış olan mezarın derinliği 163 santimetre idi ve o biçimde kazılırdı ki, ölünün yüzü Mekke'ye çevrik olurdu. Onu böylece doğrudan doğruya toprağın üzerine koyarlar, başının altına bir kerpiç yerleştirirlerdi. Bundan sonra cenazenin etrafına üstünde bir tür kemer teşkil edebilecek kerpiçler konurdu. Ömer Hayyam aşağıdaki mısraları söylerken bunu ima etmektedir:

> *Melek ruhlarımız vücudumuzdan ayrıldığında*
> *Mezarıma ve mezarına birkaç kerpiç konacak;*
> *Başkalarının mezarını örtecek kerpiçler için de*
> *Sonradan bizim tozlarımız karılıp kullanılacak (10).*

«Mahşer gününde kargaşalığa meydan vermemek için» aynı kabrin içine iki cesed koymak yasaktı. Yalnız salgın hastalıklar sırasında bu yasa-

ğa uyulmayabilirdi. Bununla birlikte aynı kabrin içine ayrı cinsten iki cesed koymak bir cinayet sayılırdı veya ikisi arasına kerpiçten bir duvar yapmak gerekirdi (11).

Tuğladan yahut taştan küçük bir âbide ölünün tam konduğu yeri gösterirdi. Bunun üzerine adı, yaşı ve vasfı ve ölüm tarihi kazılırdı. Çok kez kelime-i şehadet yahut kısa bir dua da, eklenirdi. Zenginler çoğunlukla mezarın üzerine dört sütunun taşıdığı bir çatı yaptırırlardı.

Başlangıçta mezarların üzerine önemli anıtlar yapılmazdı, ancak onuncu yüzyılda bu moda yaygın bir hâl aldı. 966'da Muizz üd-Devle (945—967) Peygamber'in ailesinden, kabilesinden bulunanların mezarlarının üzerine anıtlar yaptırdı. Kureyşliler ve diğerleri bunu taklit ettiler. Sonra önemli kişiler, zenginler muhteşem türbeler yaptırdılar. X. yüzyılda prenslerin mezarlarının üzerine yüksek, silindir biçiminde, tepesi şeker külâhı gibi olup on kilometre uzaktan görülebilen kuleler yapıldı ve gene XII. yüzyılda kubbeli, içlerinde lüks kur'anlar, halılar, kandiller vb. ile dolu salonları bulunan büyük anıtlar yapıldı. Bütün bu anıtlar bakımlarına ayrılmış yıllık vakıf gelirlere sahiptiler. Sultanların ve Memlûk emirlerin yattığı Mısır ve Hindistan'da bugün hâlâ böyle türbeler mevcuttur.

X. yüzyılın serbest düşünceli yazarları bu âdetleri şiddetle eleştirdiler. İbni Vahşiye, ziraat kitabında cesetleri doğrudan doğruya toprağın üstüne koymak yolundaki İslâmî âdetten yakındı. O Mezopotamya toprağının bundan ötürü tamamiyle zehirlenmiş olduğunu ve toprağı verimlileştirmek şöyle dursun, bütün bu cesetlerin toprakları bozduğunu

kesinlikle ileri sürdü. O ve onunla birlikte diğerleri en sıhhî ve akıllıca işlemin Hintlilerin ve henüz o zaman putperest olan Slavların ölülere yaptıkları işlem olduğunu savundular ki, bunlar ölülerini yakmaktaydılar. Eski Farslar'ın, «Nebâtî»lerin yâni Sâbiîler'in ve diğer Mutezile'nin âdetleri Hintliler'in akıllılığı ile Müslümanların deliliği ortasındaydı: bunlar cesetleri pişmiş topraktan, bazen de sırlı lâhitlere koyarlar ve kapağını katran ile yapıştırırlardı. O dönemde Mezopotamya'da çoğunlukla Persler devrine ve hatta İlkçağların ilk zamanlarına ait lâhitler bulunurdu (12).

X. yüzyıldan başlayarak, matem işareti olarak bir şeyi kırmak veya yıkmak olağan olaylardandı; böylece 917'de kardeşinin ölümü üzerine Halife'nin annesi yaptırdığı lüks bir köşkü yıktırdı ve kayığını parçalatmak için de emir verdi. 941'de hadım Zirâk'ın ölümü halife Râdi'yi öylesine üzdü ki, o matem işareti olarak 400 fıçı şarabı Dicle'ye attırdı.

Buna karşılık Hamadânî adlı yazar (969—1008) vasiyetnâmesinde ölümünden sonra bu şekilde hiçbir gösteride bulunulmamasını istediğini bildirdi. O, saçları yolmayı, yüzleri kanatmayı, kapıları karartmayı, hurma ağaçlarını kırmayı ve her hangi bir şeyi yoketmeyi yasakladı.

Matem giysileri ülkeden ülkeye değişirdi. Doğu İran'da matem rengi beyazdı; Gazne Sultanı Mahmut 1030 yılında ölünce oğlu ve veliahdi vezirleri ile birlikte baştan başa beyaz giyindiler (13).

İslâm dünyasının en batısında, Endülüs ve Fas'ta da aynı biçimde beyaz matem rengiydi. Bu konuda ünlü bir şair mealen şöyle bir şiir söylemişti:

Ey Endülüs halkı siz anladınız
Zekânız sayesinde ince bir şeyi;
Ölülerinize ağlamak için beyazlar giyersiniz,
Böylece belki acaip bir giysi içinde görünürsünüz.
Ama hakkınız var, beyaz tam matem rengidir,
Saçların akından daha hüzünlü hangi matem vardır? (14).

Batı İran'da ve Yakındoğu'da yalnız lâcivert ve siyah renkler giyilirdi.

Cenaze töreninin sonunda daima, ailenin sosyal durumuna ve servetine göre, önemi değişen bir ziyafet verilirdi. O gün, tıpkı düğünlerde olduğu gibi, kapılar açılır, her gelen kabul edilirdi. Kabul salonuna dâvetlilerin okudukları Kur'an cüzleri konur bu sırada meslekten hafızlar Kur'an'ın yüz küsur suresini yüksek sesle okurlardı. Cenaze töreninin 7. günü bir ikinci ve kırkıncı günü de bir üçüncü ziyafet verilirdi.

Ölünün ruhunun istirahati için fakirlere de yemek dağıtılırdı. Bu, ailenin sehavetinin ve servetinin derecesine göre yılda bir, ayda bir giderek haftada bir olurdu.

Yılın son bayramı olup ölülere tahsis edilmiş olan kurban bayramı da camilerin kapısında para, çörek, hurma veya elbise dağıtmak için bir fırsat teşkil ederdi. Ayrıca her perşembe akşamı herkes ölüleri için bir Kur'an suresi okumayı savsaklamazdı. Çünkü halk inanışında müteveffanın ruhu dualar ve kurbanlar istemek üzere evine gelirdi.

Ölüler sık sık ziyaret de edilirlerdi; özellikle perşembe günleri her sınıftan kadınlar çocuklarıyla

birlikte mezarlıkları kaplarlar hatta öğleden sonrayı orada, ölülerinin yanında geçirirlerdi. Ancak onların mezarlarını çiçeklemek için değil, sulamak için; çünkü o zaman mezarlara çiçek dikmek âdeti yoktu. Araplar bir müteveffaya gösterilecek en büyük saygının, mümkün olduğu kadar sık ve mümkün olduğu kadar iyice mezarını sulamak olduğu kanısındaydılar (15). Bu âdet çok yaygındı ve çok kez ölülerin akraba ve dostları, mezarlarını sık sık sulayabilmek için aralarında para toplarlardı. Diğer günlerde boş, çiçeksiz ve yeşilliksiz oldukları için perişan bir tarla duygusu veren mezarlıklar her perşembe öyle canlanırdı ki, gerçek bir panayır yerine benzerlerdi. Gerçekten de büyük bir kalabalık yollarda, testi ve küpleri ile yerleşmiş olan sucuların ve hararetle simit, meyve ve başka şeyler satan gezginci satıcıların etrafına toplanırdı. Kadınlar ahbaplarına rastlarlar ve sonu gelmez dedikodulara dalarlarken, çocuklar bağırışa çağrışa mezarların etrafında kovalamaca oynarlardı.

İslâmın ilk yüzyıllarında, herkes kendi doğduğu memlekette gömülürdü; ancak X. yüzyıldan başlayarak bütün Ortadoğu'da yeni bir dindarlık havası esti; sofu kimseler Tanrı yolunda, din büyüklerinin yanında gömülü olmak istediler. Bundan sonra din ululârının yattıkları yerler gerçek bir *nekropol* hâlini aldı. Fakirlerin hepsi yerli bir velinin mezarının gölgesinde gömülmek istiyorlar, zenginler ise öldükten sonra kutsal yerlere götürülmekte ısrar ediyorlardı. İsa'dan beri, bugün hâlâ eski Uruk, Partların devrindeki Varka şehrinin lâhitlerinin bize gösterdiği gibi muazzam bir nekropol hâline gelen Mezopotamya yeniden sofu ruhlar üzerinde bir

çekim gücüne sahip oldu. Büveyhoğullarından (945—1055) prensler Hz. Ali ve Hüseyin için Necef'de ve Kerbela'da türbeler yaptırmışlar kendileri de oralara gömülmüşlerdi. Gittikçe daha çok olmak üzere, İran'ın en ıssız köşelerinden gelen kervanlar kurutulmuş veya mumyalaştırılmış cesetleri taşımaya başladılar. Bunlar bir veya iki aylık seyahatten sonra Şiî Müslümanlar'ın üstün tuttukları Mezopotamya kutsal türbelerinin yanlarına gömülürlerdi. Sünnî Müslümanlar da bu modayı izliyorlar ve kendilerini Medine'ye ve «başlıca kutsal yer» olan Kudüs'e veya kutsal kentlerden saydıkları Şam ve Bağdat'a gömdürüyorlardı. Doğu'nun Musevîleri ve Hristiyanları ise aynı şekilde hareket ediyorlar, bunların içinde en zengin ve en sofu olanları mezar yeri olarak kutsal yerleri seçiyorlardı, örneğin, Musevîler Dâvud'un şehrini, Hristiyanlar da «Kutsal Mezar» kilisesini.

Bundan sonraki yüzyıllarda, bu hareket daha da genişledi. Böylece İran'da Hz. Fatma ve İmam el-Riza'nın gömülmüş oldukları Kum ve Meşhed şehirleri ünlü nekropoller hâline geldi. Bütün bu şehirlerde büyük bir önemi bulunan ticarî cenaze kaldırma girişimleri organize edildiler. Kutsal türbelere komşu olan topraklar gittikçe artan bir değere sahip oldular; birçok kimseler bu ticaretten hayatlarını kazandılar.

III. BÖLÜM

EV

I. — Örf ve Âdet: Çarşaf ve Peçe, Harem, Hadımlar ve Fuhuş.

Çok kimse peçe taşımayı yalnızca İslâm kadınlarını öteki kadınlardan ayıran bir işaret sayardı. Bu pek de doğru değildir. Çünkü herşeyden önce doğuda örtünen kadın sâdece İslâm kadını değildir; öte yandan örtünme âdeti yalnız çalışmaya ihtiyacı olmayan kadınlar, yâni hal ve vakti yerinde bir toplumun kadınlarınca kabul edilmişti. Şu halde bu bir dini değil, ama bir sosyal sınıfı göstermekteydi.

İklim sebebiyle, her zaman, zengin, kibar kadınlar, tenlerinin yumuşaklığını ve parlaklığını koruyabilmek için başlarını ve yüzlerini örtmeye dikkat ederlerdi. Bundan dolayıdır ki, Astarte ve Anahid tanrıçaları ve Meryem Ana daima başları örtülü olarak temsil edilmiştir. Ancak aşağı tabakaların kadınları hiçbir zaman peçeli değildi. İslâmiyetle birlikte bütün mümin kadınların, Allah'a imanla asilleşmiş oldukları kabul edildiğinden bu âdetin hepsine uygulanması emredildi. Bunun için Kur'an'ın birçok âyetleri müslümanlara kadınlarını örtmeyi sağlık verir. Bu emire genel olarak uyuldu; çünkü İslâmiyetin ilk yüzyıllarında hemen hemen bütün kadınlar müslüman olmayan ve evin bütün iş-

lerini gören cariyelere sâhiptiler. İslâmiyet'in yayılması ile IX. yüzyılda peçe taşınması yolunda âdeta ihtilâlci bir değişim görmekteyiz; çünkü o zamanlarda işçi, köylü, esnaf ve köle sınıflarına mensup müslüman olmuş on milyonlarca kadın vardı ki, işlerine engel olur düşüncesiyle peçe takmayı kabul etmemişlerdi. Gerçekten de tarlalarda sığırları veya koşum hayvanlarını güden kadın, bütün gün derede çamaşır yıkayan çamaşırcı gibi dokumacı kadın veya kumaş boyayıcı kadın peçe takmayı düşünemezdi. Böylece o zamandan başlayarak yalnız müreffeh azınlığın, yâni burjuvazi sınıfının kadınları tarafından peçe taşındı ve o artık bir dinin kadınlarını değil bir toplumsal sınıfı göstermeğe başladı.

Küçük kızlara gelince, bunlar dokuzuncu yaşlarından başlayarak modada ve geleneklerde analarını örnek tutarlardı.

Bazı kişilerin çok kez yanlış fikirlere sâhip oldukları bir konu da haremler konusudur.

Harem sözcüğü tam çevrilecek olursa kutsal veya gizli yer anlamına gelir. Harem evin aile, yâni kadınlar ve çocukların oturdukları ve yabancı erkeklere sıkıca kapalı tutulan bölüme denirdi. Evin geri kalan kısmı ise erkeklere açıktı. Peçe taşıma âdeti gibi İslâm'dan önceki çağlardan gelme bu âdet de yalnız müslümanlara özgü olmayıp dinle bir ilişkisi bulunmadığı halde bütün doğuda yayılmıştı. Harem yalnız toplumun müreffeh sınıfının elde edebileceği bir lüks idi. Gerçekten de dar gelirli aileler için bir hareme sahip olmak bahse konu değildi. Ayrıca işçi sınıfından kadınlar işleri olmadığı zaman her saat sokaklarda dolaşırlardı.

Harem daima daireleri, ağaçlar, çiçekler, fıskıyeler ve teraslarla süslü avlular ve diğer geniş müştemilâtı içine alırdı. Buralarda kadınlar yaşarlar ve hadımlar ve uşaklar bir yana ailenin erkeklerinin dışında kural olarak hiçbir erkek oraya giremezdi.

Bununla birlikte müneccimler, hekimler, satıcılar giderek kimi zaman hikâyeciler oraya girebilirlerdi. Böyle zamanlarda kadınlar sanki sokaktaymışlar gibi örtünürlerdi.

Harem aile hayatının merkezi idi. İslâm dininin izin verdiği çok kadınla evlenme, bir çok kadına bakmak, herkesin beğenisine uygun olmadığı gibi, herkesin kesesine de elverişli olmadığından öyle sanıldığı gibi yaygın değildi. Evlenmek, karılanın herbirine mehir vermek, onlara bakmak, hediyeler vermek, yığınla çocuğu beslemek, bütün bunlar çok pahalıya mal oluyordu ve büyük adamlar, zengin burjuvalar, böyle bir lüksün altından kalkabiliyorlardıysa, çoğu erkekler tek bir kadınla yetinmekteydiler.

Yalnızca kadınlara ayrılmış bir yer demek olan haremde böylece birden fazla kumanın bulunmasına bir zorunluluk yoktu. Orada birçok kadın bulunduğu gibi tek bir kadın da bulunabilirdi.

Ortaçağ doğu toplumunun en büyük caziplikleri rinden birisi de, kuşkusuz hadımlardır.

IX. yüzyılda bunlara «*hasi*» daha sonraları da ağiten anlamına gelen «*üstad*» (1) dendi. Bütün zengin ailelerde kendilerine haremin ve çocukların koruyuculuğu verilmiş olan hiç olmazsa bir hadım bulunurdu. Büyük konaklarda uşaklık, kâhyalık vb. işlere bakan birçok hadım bulunurdu.

Aslında İslâmiyet iğdiş etmeyi yasaklamıştır

(2); doğaldır ki hiçbir müslüman çocuk Yahudîlerin, Hristiyanların veya Hinduların uyguladıkları bu operasyona tabi tutulmazdı.

Ak hadımlar kuzey veya doğu ülkelerinden gelirlerdi ki, bunlar Frank veya Türk idiler; karalar ise Afrika'dan veya Hindistan'dan gelirlerdi. Mukaddesî'ye göre yalnız iki türlü hadım vardı: Yahudî tacirler tarafından İspanya'dan getirilen ve yahudî veya hristiyan hekimlerce hadım edilip Mısır'da satılan Slavlar ve Galiçyalılarla Suriye'den ve Ermenistan'dan getirilen «Bizanslılar.»

Bizanslılar, karıları tehlikesizce kiliseye gidebilsinler diye papazlarını hadımlaştırmayı âdet edinmişlerdi; böylece Müslümanlar savaş sırasında Bizans manastırlarına akınlar yaparak bedavadan hadımlar elde ederlerdi (3).

İran'da özellikle Hindu hadımlar kullanılırdı.

Bir hadımın fiyat oldukça yüksekti; çünkü iğdileştirme güç bir operasyondu. Oldukça çok sayıda genç bu operasyondan ölmekteydiler. Bizans'ta bir hadımın fiyatı, herhangi bir kölenin fiyatının dört misliydi (4). Hadımların karakteri çocuklarınkine benzerdi: onlar kolayca ağlarlar, çabucak kızarlar ve gene çabucak sakinleşirlerdi. Onlar bir kişi sayılmazlar, daha çok evcil bir hayvan gözüyle görülürlerdi. Hadımlar efendilerine sıkı sıkıya bağlanırlardı; bunlardan daha sadık daha güvenilen hizmetkâr olamazdı.

Aslında İslâm dini fuhşu yasaklardı; bunu zina ile bir tutardı. Zina ise ciddî bir biçimde cezalandırılırdı. Ama gerçekte genel evler, başlangıçta az çok gizli de olsa, sonradan yavaş yavaş, bunda verimli bir gelir kaynağı gören devlet tarafından

kabul edildi. 912'de Siraf'lı bir müslüman seyyah, Ebu Zeyd, Çin'deki fuhuştan ve Çin imparatorluğunu zenginleştiren fahişe vergisinden bahsederken şöyle demektedir: «Tanrı'ya hamdolsun ki, bizde, İslâm ülkesinde böyle şeyden vergi alınmamaktadır» (5); ancak biraz sonra Abdüldevle (ölm. 982) zamanında İran'da rakkaseler ve fahişeler oldukça önemli bir vergi ödemekte idiler. Bu sırada Fatimîler de böyle bir vergi koymuşlardı (6).

Suriye'nin limanı olan Lazkiye'de bizzat muhtesib her fahişenin fiyatını, yaşına, çekiciliğine göre saptardı. Böylece bir yabancı geneleve girdiğinde nasıl hareket edeceğini bilirdi. Sus'da genelevler doğrudan doğruya camiin yanında bulunurdu (7); her şehirde bâzâr-i harâbât, yâni genelevler mahallesi vardı. Ancak arada sırada bir hükümdar erdemli bir çaba ile genelevleri kapatıp yasaklamaya karar verirdi. 934'te gerici Hanbeli mezhebine bağlı olanlar fahişeleri döverek, evlerini yıkarak, mobilyalarını ve müzik âletlerini kırarak bazı aşırı eylemlerde bulunmuşlardı. 1014'te halife Hâkim kim olursa olsun kadınlara sokağa çıkmayı yasaklamıştı. Hâkim kadın hamamlarını kapattı ve ayakkabıcıların kadın pabucu yapmalarını yasaklayan emirler çıkarttı. Birçok ayakkabıcılar bu yüzden dükkânlarını kapatmak zorunda kaldılar (8).

Bütün bu emirler ancak birkaç gün veya birkaç hafta uygulanırdı; sonra onlar unutulur, herşey eskisi gibi sürüp giderdi.

Bâzâr-i Harâbât bir sıra dükkândan oluşurdu ki, burada şarap, bira ve rakı içilirdi. Bu dükkânları aracılar tutarlar, müşterileri karşılarlar, onları kadınların odalarının açıldığı bitişik bir avluya gö-

türürlerdi. Bu pazarlardaki oldukça harap evlerde fazla boyalı, çiğ renkli giysiler içinde aşağı seviyeden fahişeler, sedirlerin üzerine oturmuş bir hâlde birbirleriyle gevezelik edip kavrulmuş karpuz çekirdeklerini çıtırdatarak müşteri beklerler, çekirdeklerin kabuklarını yerdeki kilimlerin üzerine tükürürlerdi. Bu gibi evlerin müşterileri halktan erkekler, askerler ve denizcilerdi.

Şurada burada gülüşme ve şarkı sesleri, daha seçkin bir müşteri tabakasının devam ettiği misafirperver evlerin varlığına işaret sayılırdı. Buralarda ince roblar giymiş güzeller, şakaklarında yasemin demetçikleri, zengin gençleri ve zengin yabancıları kabul ederlerdi. Ayrıca hafifçe aydınlatılmış, içinden boğuk müzik sesleri yankılanan mükellef evlerde soylu kişilere, büyük memurlara, yüksek subaylara ayrılmış büyük lüks içinde yaşıyan fahişeler otururdu. Amber, rum sünbülü, günlük kokan bir atmosfer ve çok ince zevkli bir dekor içinde sedef tenli kühul ile gözleri ölçüsüz bir şekilde büyütülmüş «lâleye ve nar çiçeğine benzeyen» yanaklı güzeller erkeklerin kalbine sarhoşluk verirlerdi.

II. — Kadınların Hayatı.

Ortaçağ müslüman toplumunun kadınları çoğunlukla haremde otururlar, buradan ancak ahbablarını ziyaret etmek, aile törenlerine ve dinî törenlere katılmak, ya da hamama gitmek için çıkarlardı.

Geleneğe göre birbirinden tamamiyle ayrı bir erkekler ve bir de kadınlar toplumu bulunurdu. Böylece erkekler yalnız erkeklerle buluşurlar ve ancak erkekleri ilgilendiren konularda konuşurlardı; er-

keklere has gece toplantıları ve ziyafetler tertiplenir, bunlara yalnız bir çeşit rakkase olan kyân'lar katılırlardı. Aynı ruhla dolu olan edebiyatta da ancak erkeklere hitap edilir ve doğrudan doğruya kadınlardan bahsetmekten çekinilirdi. Kendi aralarında yaşamak zorunda kaldıklarından yüksek çevrelere mensup olan erkekler bile kışlalar modasına uygun olarak külhâni bir dil konuşmaya başlamışlardı ve o çağın edebiyatı da aynı biçimde bu dilin etkisi altında kalmıştı. Erkekler nadiren karılarından bahsederler, hemen hemen hiçbir zaman onlarla dışarı çıkmazlar, yalnız haremde, yemeklerde ve aile içi gece toplantılarında onları görürlerdi. Giderek düğün, sünnet düğünü ve bunun gibi aile törenleri ve eğlencelerinde bile kadınlar aynı yerde bulunmazlardı.

Böylece kadınlar kendi aralarında yaşarlardı; ancak onların hayatı hiç de monoton değildi. Çiçek toplayarak, havuzlarda yıkanarak, teraslarda hava almaya çıkarak, bahçelerinde dolaşırlardı. Kadınlar ev işlerinin yolunda gitmesiyle ilgilenirler, hizmetçilere göz kulak olurlar, çocukların eğitimini yoluna koyarlar, tuvaletleri ve giyinişleri ile çok uğraşırlar ve sık sık ahbabları kabul ederlerdi.

Bir evin hanımları ziyaretçi kabul ettiklerinde, hadımlar halılar ve havuz sularının üzerine gül yaprakları ve yâsemin dalları yayarlardı; sedirlerin üstüne yastıklar koyarlar, sonra da buhurdanlara günlük veya birkaç parça gri anber atarlardı. Kararlaştırılan saatte misafirler eşek sırtında veya tahtırevanda gelirlerdi. Bunlar zarif renkli ipek çarşaflarına iyice bürünmüş olurlar eve girince pabuçları ile birlikte çarşaflarını da çıkarırlardı. Hiz-

metçiler hemen güler yüzle ve saygı ile gelenlere doğru ilerlerken, gümüş güldanlıklardan onların ellerine birkaç damla gül suyu dökerler, bir yandan da her birine bir yelpaze ve çıkarılan çarşafları sarmak için birer ipek bohça verirlerdi. Misafirler geldikçe herbiri minderlerin üstüne otururlardı. Bütün öğleden sonra bitmek tükenmek bilmeyen bir gevezelik bütün ülkelerin kadınlarını uğraştıran ebedî konular üzerine sürüp giderdi: moda, tuvalet, fal, dedikodu ve çevrenin olayları, evlenmeler, doğumlar, güzellik reçeteleri giderek bazen yemek tarifleri vb. Fal gerek yüksek tabaka kadınlarının, gerek halk kadınlarının hayatında büyük bir yer tutardı ve falcı kadınlar ve tılısımcılar ve muskacılar her tarafta iyi karşılanırlardı.

İkindi vakti gelince hizmetçiler türlü yiyeceklerle dolu büyük tepsiler getirirler, misafirler bunların içinden oburca mimiklerle, ince jestlerle istediklerini seçerler, bu sırada bileziklerini zarifçe çıngırdatırlar ve yüzüklerini, boyalı tırnaklarını ışıldatırlardı.

Çok kez şarkıcılar ve rakkaseler misafirleri eğlendirmeğe gelirler, bazen de bir orkestra şarkı ve danslara eşlik ederdi. Bunlar her zaman kör müzisyenlerdi. Bu nitelikleri onların hareme girmelerini sağlardı. Böylece zaman hoşça geçerdi; ancak bu çeşit hayat doğaldır ki, bu çağın kadınlarının kültür düzeyini oldukça aşağıda bırakırdı.

Bununla birlikte XI. ve XII. yüzyıllarda kadınların profesörlük, avukatlık, şairlik, müneccimlik, hekimlik gibi serbest mesleklere girdikleri görülmüştür. Bazıları da tarikat şeyhi, öğretmen, hemşire veya gümrükçü olmuşlardı. Giderek bazıları

devlet başkanı bile oldular, örneğin Rey'de, Siistan'da, Eski-Kahire'de ve Delhi'de. Ancak doğaldır ki, bunlar istisnalardı. Bütün bu durumlar çarşafla bağdaşamazdı. Halk kadınlarına gelince, onların hayatı iyice doluydu. Zira ev bakımına, ailenin dar gelirini arttıran çeşitli işler eklenmekteydi.

Köylü kadınlar tarla işlerinde kocalarına yardım ederler ve bunların paraya da pek ihtiyaçları olmazdı; çünkü günlük hayat için hemen hemen herşeyi çiftlik sağlamaktaydı: ekmek, yağ, sebze, süt, peynir, yumurta, et, yakacak odun, ayrıca yün ve keten eğrilip dokununca çamaşırlık ve elbiselik elde edilmiş olurdu. Bununla birlikte ayakkabı, erkekler için başlık, bazı mutbak eşyası ve bazen de ucuz mücevherler satın almak gerekirdi. Bunlara gerekli parayı elde etmek için kadınlar her hafta pazara tavuk, yumurta, sebze götürürler ve akşamları keten veya pamuktan bazı parçalar dokur veya örerlerdi.

Çoğu işçilerin, sanatkârların karıları hem evde hem atölyede çalışırlardı. Çünkü erkeklerin kazancı evin masraflarını karşılamazdı. Bu kadınlar örerler, dokurlardı; birçokları halı dokumaya giderlerdi. Başkaları çamaşır yıkayıcılığı, boyacılık, yamacılık yaparlardı. Giderek pamuk ekimi oldukça erken, doğunun birçok bölgelerinde öğrenildiğinden pamuk kapsüllerinin ayıklanması, kadınların çoğuna iş sağlamış oldu.

III. — Güzellik Özenileri.

Müslüman sosyetesinin kadınları, gerçekte o çağın güzellik enstitüleri demek olan *hamam*'larda uzun saatler geçirirlerdi. Bunlardan herbiri oraya

aşağı yukarı her onbeş günde, bazen de daha sık gider, orada bütün gün kalırdı. Bu zaman, güzellik özenileri için pek de uzun sayılmazdı. O gün bir uşak hamama kadının öğle yemeğini ve ikindi kahvaltısını getirir ve o, hemen orada bunları yerdi.

Hanım sabahleyin ya bir eşek sırtında, yahut da yüksek bir hanımefendi ise tahtırevanda gelir ve tuvalet için gerekli elaynası, fırça, tarak, kokular vb. gibi ötteberiyi içeren boyalı tahtadan, fildişinden veya gümüşten sandıkçığı bir hadım tarafından taşınırdı.

O önce bir terleme bölümüne girer ve soyunduktan sonra bir tahtadan hamam iskemlesine otururdu. Bu sırada iki tellak onun hizmetine girerdi. Yarım saatlik bir terlemeden sonra, tellaklardan biri müşterisini nar renginde pamuklu bir bezin örtülü olduğu mermer göbektaşının üzerine uzatır ve elinde «Kil Ermeni» denilen bir tür toprağa sürülmüş kaba ketenden bir kese olduğu hâlde onu yavaş yavaş keseler ve üzerine bol bol su dökerdi. Ondan sonra sıra başa gelirdi, baş iyice sabunlanır, oğulur ve derisi iyice temizleninceye kadar durulanırdı. Ayaklar da ayrıca özenle yıkanırdı. Genel olarak bu sırada öğle olmuş bulunur, geniş bir tepside soğuk yemeklerden oluşan hanımının öğle yemeğini taşıyan hadım tekrar gelirdi. Yemekler genel olarak şunlardı: etli ekşi çorba, yanında hıyar veya patlıcan turşusu bulunan köfte veya soğuk kızartma, dolma, elma veya nar şerbeti ve elmasiye. Yemekten sonra iki saatlik dinlenme vardı, bu sırada müşteriler dedikodu için toplanırlardı. Günün skandalları, güzellik rejim ve özenileri, özellikle şu veya

bunun kreminin erdemleri konuyu teşkil ederdi. Gerçekten de güzelleştirme, gereksiz tüylerden kurtulma, etleri sıkıştırma, gözlere dayanılmaz bir parlaklık verme ve bunun gibi şeyler için hazırlanmış kremler vb. vardı.

Bütün bu işlemler müşterileri fazlasıyla yorardı, böylece yorgunluk gidermek için kadınlar keyiflerine göre soğuk, ılık veya sıcak havuzlarda banyo yaparlar bundan sonra kararlaştırılmış saatte uşakların getirmeyi unutmadıkları reçeller, soyulmuş meyvelerle iyice karınlarını doyururlardı.

Günün son saati yüzün ince bakımına ayrılmıştı. Önce bir kuvaför parmağın ucuyla yüzün adelelerine masaj yapar, sonra iki katlı bir ibrişimle gereksiz tüyleri alır, kıl almaya özgü ağdı yalnız vücut için kullanılırdı. Kirpikler bir çeşit indigo olan *vesme* kabuğu ile boyanırdı; gözler küçük bir fildişi mil yardımıyla ve isfahan kühulu ile büyütülürdü; dişler dövülmüş sedef, yumurta kabuğu ve odunkömüründen bir karışımla oğulurdu. Tenbul (bir tür Hind kara biberi) çiğneme âdeti diş etlerine ve dudaklara güzel bir kırmızı renk verdiğinden, onları ayrıca bovamak gerekmezdi; ancak yanaklara penbe pudra sürülürdü. Artık kadın tamamiyle hazırlanmıştı: boyanmış, tepeden tırnağa kokular sürünmüş ve iç geçirecek biçimde saçı yapılmış, çarşafını giyer ve kapıda kendisini bekleyen hadımın eşliğinde yorgun fakat güzel olduğunu bildiğinden memnun haremine dönerdi.

IV. — Elbiseler ve Moda.

Ortaçağ Müslümanları genel olarak çok temizdiler, kendilerine çok özenirlerdi. Dinlerinin ibadet

biçimi onları birçok temizliklere zorunlu tutuyordu. Ayrıca kadınlar olsun erkekler olsun sık sık hamama uğrarlar ve orada tellâkların, berberlerin, masajcıların önünde uzun uzun saatler geçirirlerdi.

Bütün erkekler sakallı idi ve sakalın uzunluğuna, biçimine, rengine göre güvenle, bilinmeyen bir kimsenin sosyal yeri saptanabilirdi. Örneğin böylece bir burjuva maviye, sarıya, yeşile veya kırmızıya boyanmış ortaboylu bir sakal taşırdı. Bir aşçı veya köle ise oldukça kısa kesilmiş bir sakalla tanınırdı. Eşraf, tabib, kadı, müderris, imam ve serbest meslek sahipleri çenelerini çok uzun ve kar gibi beyaz bir sakalla süslerlerdi. Buna karşılık askerlerin sakalları çatallıydı ve koyu güzel siyaha boyanmıştı. Sakalın aksine bütün bunların kafaları kazınmıştı, yalnız prensler uzun saçlı idiler; köleler ise saçlarını orta boyda kestirirler ve boyatmazlardı.

Elbiselere gelince, çağın çok sayıdaki minyatürlerini incelemeyi ve karşılaştırmayı kendimize önder ettik. İşte XII. yüzyılda bir burjuva şöyle giyinmekteydi: ilkönce özeni ile dokuz parçalı beyaz bezden dikilmiş bir gömlek; bu gömlek sağ omuz üzerinde tahtadan, camdan veya madenden toparlak bir düğme ile kapanırdı. Bundan sonra gene beyaz bezden bir iç donu gelirdi; sırma ile pamuk ipliğinin karışmasından meydana gelmiş çok değerli bir uçkurla bu belde bağlanırdı. Sonra da renkli kumaştan topuklara kadar inen beli uçkurla sıkılmış düz bir pantalon ve sonra renkli kumaştan, ipekli ile astarlanmış ve kenarlarında içerisi dışına çevrilmiş, dizlerden biraz aşağıya inen *kaba* gelirdi. Bu *kaba*da dokuz parçalıydı, kolları ve iki kocaman cebi

vardı. Bunu kruvaze bir biçimde ve belde ince kumaştan, giderek bazen de işlemeli bir şal ile bağlayarak giyerlerdi. Bu giysilerin alt yanında bir yere çıkmak, örneğin sandala binmek, ya da yalnızca çalışmak istendiği zaman onu sıvamak için elleri geçirmek üzere yarıklar vardı. Böyle bir durumda etekler toplanır ve şalın arasına sokulurdu. Bu şal kuşağın içine bazen para kesesi, ve mendil de konurdu. *Kaba* mevsime göre ince veya kalın olur, ev için veya gezinti için ayrılmış olduğuna göre de az çok lükse kaçardı. Ancak, sokağa çıkmak için tuvalet bir *aba* veya *rida* ile tamamlanırdı. Bu bir tür çok geniş manto idi; geniş kolları vardı, bej, siyah veya beyaz renkte çok gevşek dokunmuş keçi kılından dokunmuş bir kumaştan yapılırdı. İbni Cübeyr'e göre bazı kibar erkekler öyle uzun abalar giyerlerdi ki, etekleri yerlerde sürünürdü (9).

Bütün özgür erkekler başlarına bir külah giyerler, bunun etrafına da renkli bir sarık sararlardı. Yalnız kölelerin sarık taşımaya hakları yoktu; onlar keçe külahlar giyerlerdi.

İyi giyinen erkekler pamuk veya yünden örülmüş ve ince nakışları halıları hatırlatan, türlü renklerde güzel çoraplar, mevsimine göre marokenden, kumaştan veya örülmüş pamuktan ökçeli ayakkabılar giyerlerdi. Halk özellikle kırmızı pabuçlar giyer, şık kimseler ise sarı veya siyah pabuçları yeğlerlerdi (10).

İşçiler de burjuvalar gibi giyinirlerdi, yalnız onların pantalon ve *kaba*'ları hazırcı işi idi. Çok kez kirini göstermediği için lacivert kumaştandı. Ayrıca bunların *rida*, yani paltoları, geniş kolları ve

ayakkabılarının ökçeleri de yoktu. Çünkü bunlar züppelere ve yazır yiyicilere özgü idi.

Askerler siyah, kolları sallanan ceketler giyerlerdi; sivil memurlar da göğüste geniş bir yarığı olan, kollu ve yünden durra'ah adı verilen cübbeler giyerlerdi. Hukukçular, tabibler, kadılar ve imamlar ise muazzam sarıklar taşırlar ve bunun üzerinde de koyu lacivert bir çeşit eşarp olan, sarıktan sonra iğnelenen ve omuzlara kadar düşen *taylasan*'la örtülü olurlardı. Bir tür uzun ceket olup kapalı bir de yakası bulunan *kaftan* önceleri doğu İran süvarileri tarafından taşınır idiyse de sonraları herkes tarafından beğenilen bir giysi oldu.

Giysilerin, başlıkların, saçların veya sakalın biçimi bütünüyle modanın kaprislerine uyruktu. Böylece XI. yüzyıldan önce seçkin ve asil erkekler beyaz ve siyah giyerlerdi; artistler, şarkıcılar, meddahlar kendi fantazilerine göre serbestçe giyinirler; köylüler ve köleler de renk renk giyinirlerdi. Ancak, XII. yüzyıldan başlayarak herkes en çeşitli nüanslarla giyinmeğe başladı (11); beyaz ve siyah renkler yerlerini ipekli veya pamuklu parlak ve canlı veya pastel renklerde basmalara bıraktılar.

Mu'tasım (833 - 842) zamanında, kollar o kadar uzundu ki, boyları birbuçuk metreyi bulurdu! Bunlar çok geniş olduklarından geriye çevrilirler ve hiçbir cebin ulaşamadığı derinlikte ceplerin işini görürlerdi. Mühendis, mimar orada pusulasını ve cetvellerini, banker çek defterlerini, kadı sicilini ve divitini, terzi arşınını ve makaslarını saklardı. Herkes ayaklarını çıkardığı zaman pabuçlarını onun içine atıverirdi.

Koni biçimindeki keçeden veya astragandan

başlıklar aslında Ortaasya kadınları tarafından taşınırdı. Bu moda oradan Önasya'ya geldi, burada bu modaya erkekler uydular, çünkü kadınlar peçeliydiler. Haçlı seferleri sırasında bu moda Avrupa'ya geçti ve XIII. yüzyıl kadınlarının sivri külâhlarının ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu başlıklar Harun-er-Reşid zamanında çok modaydı, ancak Musta'in (862 866) zamanında boyları kısaldı ve yalnız kadınlar onları taşımaya devam ettiler. Bu moda Musta'sım (1242 - 1258) zamanında yeniden ortaya çıktı.

IX. yüzyılda inceliği ve zerâfetiyle ün salmış olan Kürd müzisyen Zeryâb, Kurtuba'ya Bağdat modasını soktu. O, Kurtuba'lılara yalnız boyanma, tüyleri yolma ince sanatını ve kaşları, enseyi, kulakları dışarıda bırakacak biçimde saçları kısa ve top kesmeyi öğretmedi, ayrıca haziranın başından eylülün sonuna kadar beyaz giyinme modasını da öğretti. İlkbaharın canlı renkli hafif ipekliler mevsimi olduğunu, kışında muflonlu hil'atlar ve kürklü paltolar giymek gerektiğini anlattı. Onun itiraz götürmez hakemliği altında, saray ve şehir âdetlerini değiştirdiler ve birçok yüzyıllar sonra «yeni bir moda salonlarda görüldüğü vakit, hâlâ Araplar'ın bu Petronius'unun adı söylenirdi» (12).

Müslümanlar, bıyıklarının ortasını bırakıp uçlarını kesen Yahudilere benzememek için kendi bıyıklarının ortalarını keser, iki ucunu uzatırlardı (13)!

Koltuk altları her kırk günde bir kesilirdi. Tırnaklar haftada bir gün, cuma günleri kesilirdi (14).

Bu çağın şık erkekleri yüzlerine ve vücutlarına çokça özenirlerdi. Sakallarına kokulu briyantinler

sürer ve kadınlar gibi gözlerine Isfahan sürmesi çekerlerdi. Uzun, uzun aynaya bakmaktan da çekinmezler, sokaklarda arada sırada *ayinedar* denilen kişilerin önünde dururlardı. Bunlar iyi temizlenmiş bir aynayı bir ağaca veya bir duvara asarlar, üzerini bir örtü ile kapatırlardı. Müşteri gelince birkaç metelik karşılığında aynanın üstü açılır ve o, aynada kendisini seyretmeğe fırsat bulur, sakalını tarar, sarığını düzeltir, eksiklerini tamamlardı.

Kadınların gardrobuna gelince: bunda şık çamaşırlar, ince beyaz bezden gömlekler, donlar ve zamanın modasına göre değişen şahane ev içi elbiseleri bulunmakla birlikte, dışarının değişmez bir tek giysisi vardı ki, o da çarşaftı.

Kadınlar çok nadir sokağa çıkarlardı, çok kez de tahtırevanda veya katır sırtında, bazan da yaya olarak. Dairelerinin dışında bunlar tamamiyle birbirlerine benzerler, yahut daha doğrusu hepsi türlü renklerde, ama aynı biçimde bir örtüye sarılmış ve bağlanmış bir paket hissini verirlerdi. Genel olarak hafif satenden yapılan bu çarşaf biraraya getirilmiş, iyice geniş iki parçadan oluşurdu. Bunlardan birincisi, ön belden aşağıya kadar iner, ikincisi ise tamamiyle sırtı, omuzları ve alna kadar başı örterdi. Kollarla çarşafın iki yanı göğüs üstünde tutulur, yüzün üstünde de bir peçe bulunurdu ki, bu saçlardan sonra çarşafın altına tutturulurdu. Çarşaf içinde şık bir kadın satenden bir şalvar giyer bunun altında dikilmiş çoraplar (15) ve bir tür nalın veya deriden veya kumaştan yapılmış, ya az, ya çok lüks ökçeli pabuçlar bulunurdu.

Dairelerinde kadınlar kısa bir pantalon, bunun üstüne dantel veya işlemeli tafta veya satenden ge-

niş bir eteklik, sonra bir yelek ve renk renk yünden veya pamuktan çoraplar giyerlerdi. Hiçkimse evin içinde pabuç, ayakkabı giymezdi. Evlerin içi halılar, giderek bazen üst üste konulmuş halılarla kaplı olurdu.

Baş tuvaleti büyük sayıda ince örgülerden oluşurdu. Bunların sayısı yirmiyi, otuzu veya kırkı bulur ve hiç olmazsa bele kadar uzanırdı. Gerektiğinde sayıları bir kadının toplumsal durumunu ve önemini gösteren örgüleri uzatmak için takma saçlara baş vurulurdu. Saçlar bir kez örülüp düzenlendikten sonra başın üzerine beyaz veya çiçekli bir yazma konurdu. Yalnız prensesler ve toplumsal durumu yüksek kadınlar şapka giyerlerdi. Şapkalar yani saten veya kadifeden yapılma fantezi küçük tepelikler giyilirdi ki, bunların kenarları altınla süslü olurdu. Ancak bunların üzerine de daima bir örtü koymak gerekliydi. XIII. yüzyılda Cengiz Han soyundan prenseslerin getirdiği bir moda, şık kadınları başlarında tüyler taşımaya yöneltti. Hemen tepelikler tüylerle kaplandı. Bu prensesler oldukça Çin tarzı giysileri de moda hâline getirdiler.

Kadınlar birçok gerdanlık, yüzük, küpe ve özellikle bilezik gibi mücevherler taşırlardı. Kolların bilekten dirseğe kadar olan bölümü gümüşten, değerli taşlardan, fildişinden, renkli camdan, en ufak harekette birbirine çarpan tam bir bilezik kolleksiyonuna sâhip bulunurdu.

XII. ve XIII. yüzyıllarda kadınlar erkek modasına uyup «terbiyeye aykırı olarak» (16) çok geniş kollu giysiler taşımaya başladılar.

Bütün bunlar yüksek düzeyde, bir kadının tuvaletini gösterirdi; daha aşağı durumlardaki kadın-

lar, daha az şeylerle, gene de aynı biçimde giyinirlerdi; örneğin bunların giysileri ve çarşafları ipekten değil pamuktandı.

V. — Ev : İçi, Mobilyası ve Bahçesi.

Bu çağ Doğulularının çoğunun ev içi ve ocak zevkleri vardı; özellikle bahçe meraklısıydılar. O zamanki doğu âdetine göre bütün yapılar, içinde bir havuz bulunan ve bahçe olarak düzenlenmiş bir büyük iç avluyu çevreleyen birçok yapı bölümlerinden meydana gelirlerdi. Mesçitler, tekkeler, kervansaraylar giderek özel evler işte bu sisteme göre yapılmışlardı. Uzun zaman gözde olan bu yapı modası Ortaçağ'dan ve Doğu'nun ekonomik yıkılışından sonra, ancak camiler, medreseler ve kervansaraylarda korunmuştur.

Samarra kazıları IX. yüzyılda hâli vakti yerinde insanlarca, içinde oturulmuş bir evin biçimini ortaya çıkardılar: iki kanatlı ve çiviler, demirler, tutamaklarla süslü, üzerinde bakırdan veya döğme demirden bir tokmak bulunan ve, her yanına taştan birer sıra yerleştirilmiş bir kapıdan dört veya altı köşeli, geniş, tuğla döşeli bir hole girilir, buradan da içinde ağaçlar ve yığınla çiçek bulunan bir avluya geçilirdi. Çok kez bir fıskiye ile süslenmiş bulunan bir havuz bu avlunun ortasına yer alırdı.

Girişin tam karşısında, içine ilk girilen yer salondu; fırdolayı sıralanmış olan apartımanlara buradan gidilirdi. Bunlar ya oval kemerli pencerelerle doğrudan doğruya avluya, veya sütunlarla avluyu çeviren bir galeriye bakarlardı.

Zemin katı birkaç basamak yerden yukardaydı ve bir iç merdivenle buradan bodruma inilirdi. Burada mutfak ve yazlık salonlar bulunurdu. Bu bodrum avluya bakan, toprak düzeyinde yarım pencerelerle aydınlatılır ve hava menfezleri veya bir yeraltı galerisiyle havalandırılırdı. Bodrumda her zaman içecek su bulunan musluklu bir sarnıç vardı.

Evde çok kez bir tek kat bulunurdu. Önemli bir konuk bahse konu olduğu zaman, içeriye girmeden önce sırayla iki avludan geçilirdi. Düz olan damın çevresinde delikli bir trabzan veya küçük bir duvar bulunur ve bu bir taraça meydana getirirdi.

Bu örnek Sasânî mimarîsinin tam bir tipi idi ve bunun geleneği hâlâ İran'ın bazı bölgelerinde sürüp gitmektedir.

Genel olarak evler çok genişti; birçok odaları, örneğin bazen otuz, bazen elli odayı bulurdu. Bunların bir kısmı kış, bir kısmı da yaz için ayrılmıştı. Yazlık odaları düzenleme sanatı Ortaasya'dan gelmiş ve Siistan'dan geçerek Mezopotamya'ya kadar yayılmıştı. Zarang ve Arâgân gibi bazı sıcak bölgelerin kentleri yazlık salonlarının düzenlenmesinde gösterilen hüner ile ün salmışlardı. Orada bir fıskiye mozaik bir havuzu besler, bu dolduğu zaman, artan sular da küçük bir kanala dolup akar giderdi. Bu havuzda kırmızı balıklar gelişir, kabul günlerinde suyun üstüne gül yaprakları atılırdı. Bu «serin daireler», içinde oturanlara rahatlığın en üstününü sağlarlardı. Bu yolda bize bir tasvir bırakmış olan Nasır Husrev bunları çok beğenmektedir.

Anlattığımız ev doğaldır ki, bir aristokrat konutudur. Orta halli insanlar daha dar ve daha sâde

evlerde otururlardı. Ancak bunların da biçimi her zaman aynıydı.

Kuyuların avluda bulunduğu kimi bölgelerde, su, yapıların içine, kovalar, makaralar, çıkrıklar ve iplerden oluşup her katta galerinin bir köşesine yerleştirilmiş bulunan bir sistemle çıkarılırdı. Böylece kiracılar çıkrığı çevirerek kapılarına kadar bir kova suyu kolayca çıkarabilirlerdi.

Konaklarda ve evlerde helâlar da unutulmamıştı. Konaklarda birçok helâlar vardı; bunlardan birkaçı bodrumda diğerleri de odaların sonunda bulunurdu. Helâlar genel olarak tuğladan küçük bir kare veya dik dörtgen çukuru içeren küçük bir yerdi. Bu çukur aşağıya doğru daralır ve bir lağım borusuna ulaşırdı. Her zaman iki veya üç bakır güğüm veya testi kapının yanında bulunurdu. Çünkü buradan çıkmadan önce dinî usule göre temizlenmek gerekirdi.

Daima bodrumda sarnıçtan uzak olmayan bir yerde bulunan mutfakta derin bir ocak vardı ve bunun önünde tuğladan yapılmış birçok küçük ocaklar sıralanmış olurdu. Ocağın bir yanında gene tuğladan yapılmış büyük bir küllük bulunurdu. Her gün, bir gün önceki küller oraya dökülür, her gün de kendisine bu küllerin satıldığı bostancı gelir onları alırdı. Öte yandan odun ve kömür için de bir yer ayrılmıştı. Sarnıçtan su kolayca musluğu olan tuğladan bir kurnaya gelirdi. Bu kurnanın yerde kirli suların akmasına yarayan bir borusu vardı. Bu sular dışardaki bir çukura akardı. Ancak bütün mutfaklarda, özellikle şehirlerdeki evlerde, böyle bir sistem yoktu; bunlarda her sabah sakaya ihtiyaç du-

yulur ve suları oldukça taze tutan tulumlar doldurulurdu.

Ocağın çekimi çok kez gerektiği gibi değildi; bir yandan da şuraya buraya asılmış olan yağ kandilleri ateşin üstünde pişirilen etlerle birlikte, zaten kaynayan tencerelerin buğularıyla dolmuş olan mutbağı, büsbütün dumana boğardı. Böylece kararmış olan mutfaklar evin geri kalan kısmının aydınlığı ile çelişirdi.

Alçak masalar, tahtadan tabureler, üzerlerinde bakırdan tabaklar, sahanlar ve başka gerekli şeyler bulunan raflar mutfakların mobilyasını meydana getirirlerdi. Bir köşede kulplu ve kapaklı boy boy tencereler sıralanırdı. Bunların bir kısmı bakırdan, bir kısmı topraktandı. Hattâ bunların kulaklı, çok büyük taştan olanları da vardı. Ancak bunlar olağanüstü zamanlarda kullanılırdı. Zorunlu gereçler arasında her mutfakta hiç olmazsa iki tane bulunan havan ve havan elini Doğulular sık sık kullanırlardı. Orada cevizleri, bademleri, safranı dövmek için bir küçük bronz havan, ve bir de etleri, kurutulmuş otları, nohutları vb. döğmek için büyük granit bir havan (dibek) bulunurdu. Ayrıca püreler için tahta bir havan vardı. Büyük havanın yüksekliği gibi genişliği de yarım metreyi bulurdu ve bunlar ocak veya kurna gibi mutfağın vazgeçilmez ögeleriydi.

Yemek odasında, dört duvara dayalı sedirlerden, yastıklardan, halıdan ve ayakları tespit edilmiş bakır, gümüş veya damarlı akîkten yapılma geniş sinilerden meydana getirilmiş alçak masalardan başka mobilya bulunmazdı.

Alelâde günlerde ailenin üyeleri yemek için

aynı masanın çevresine, minderlerin, ya da sâdece koyun postlarının üstlerine otururlardı. Ancak bir ziyafet söz konusu olduğu zaman odayı çevreleyen sedirlere oturmuş olan misafirlerin herbirinin önünde, kendilerine ayrılmış hazır sofracıklar bulunurdu. Bununla birlikte şaşaalı ziyafetlerde asılzadelerin veya çok zenginlerin evlerinde bazen muazzam sofralar kurulurdu. 917'de halife el-Muktedir vezirine her biri on metre uzunluğunda her şeyi tamam üç sofra göndermişti. Vezir ve bunlar geçsin diye kapılarını genişlettirmek zorunda kalmıştı (17).

Zengin bir kişinin veya orta halli bir adamın evinin içi çok kez göz alıcı bir görüntüdeydi. Bu görüntüyü önce alçı kabartmalar, resimler, mavi veya yaldızlı mozaiklerle süslü tavanlar, ondan sonra da başlıca, perdeler, örtüler, sedirler, yastıklar ve özellikle en küçük odayı bile parlaklıkları ve kadife gibi ihtişamları ile zenginleştiren halılar sağlardı. Mütevazi evlerin içinde bile halılar bulunurdu; fakirlerin evlerinde ise bunun yerini çok renkli kilimler alırdı.

Evin hemen hemen her odasında, duvarın kalınlığına göre oldukça derin ve içinde raflar bulunan oval biçimde nişler vardı. Bu raflarda bir yığın çeşitli eşya bulunurdu.

Salonda nişler bizdeki vitrinlerin yerini tutar ve orada çok kez gümüş, altın veya fildişi biblolar, az veya çok değerli kristaller ya da nakışlı porselenler, bazen tezhipli kitaplar ve her zaman aynaların önüne yerleştirilmiş olan, bakır veya gümüşten işlemeli lambalar bulunurdu. Halılar üzerine ve değerli ağaçlardan yapılma geniş ve alçak sedirler üzerine yerleştirilmiş minderler karşı karşıya bulu-

nur ve satenden yahut kadifeden yanyana konulmuş büyük yastıklar onlara dayanak vazifesini görürdü. Perdeler, avizeler ve buhurdanlar, vazolar, aynalar, bakırdan ya da markötöri şam işi alçak masalar çağın bir salonunun mobilyasını tamamlardı.

Yatak odalarında nişlerde aynalar, pamumundan yapılmış mumlarla süslenmiş şamdanlar, tuvalet için kullanılan bakırdan, gümüşten veya topraktan leğen - ibrikler vardı. Yatak pamukla doldurulmuş ve hemen halının üzerine konulmuş küçük bir döşekten ibaretti. Bunun üzerine her akşam, yatma zamanında bez çarşaflar, yünden veya pamuktan kalın pikeler, büyük yorganlar, uzun yastıklar, kaz ve kuğu tüyü ile doldurulmuş kırlentler bulunurdu. Sabahleyin iş vakti şilteler toplanır, yorgan ve örtüleri katlanır, üzerlerine geniş kareli büyük bir örtü özenle örtülür ve hepsi duvarın kenarına sıralanınca, gündüzleri rahat bir sedir olurdu. Dolaplar dört ayaklı tahta sandıklar biçimindeydi. Bu sandıklar her zaman ikişer tane olur, yani odanın genişliğine göre bir odada ikiden dörde kadar sandık bulunabilirdi. Bu sandıkların lüks olanları bakırdan olup gümüş veya altın kaplamalısı da vardı. Daha mütevazi olanları ise tahtadandı, ama renkli marokenle kaplanmış olurdu. Sağlam kilitleri olan bütün bu sandıkların içi bez kaplıydı. Bunlara elbiseler ve çamaşırlar yerleştirilirdi.

Eski Kahire'de, şehrin içindeki evler birbirlerinden bahçeler ve meyve bahçeleri ile ayrılmıştı, öyleki birinin ağaçları, ötekini çeviren duvarı aşmazdı. Böylece herkes komşusunu rahatsız etmeden evini yıkıp yeniden yaptırabilirdi.

Nasır Husrev'in bize dediğine göre, Emirin sa-

rayında dünyanın en güzel bahçeleri vardı. Bunlar için gereken su, su dolapları aracılığıyla sağlanmaktaydı (18). Zaten büyük bahçelerinin çokluğu ve zenginlerinin muhteşem konaklarıyla Kahire, Ortaçağ seyyahlarının gözüne çarpıyordu. XII. Loui tarafından Sultan Kansuh'a (1499 - 1500) gönderilen André Leroy'ya eşlik eden Jean Thenaud bütün yazarlar içinde bize en ayrıntılı tasvirleri bırakandır.

«(Bulak) denilen yerde bize sultan tarafından gönderilen bir amiral bazı Memlûkler'le birlikte geldi; sekreterlerinden birinin bir Nil hendeği kenarında bize yaptırdığı konuta bizi götürmek için atlar ve eşekler de getirdiler. Burada altı veya yedi güzel salon vardı. Yerler özel bir sanatla yanyana getirilmiş mermer, porfir, serpantin ve diğer değerli taşlarla döşeliydi. Aynı şekilde duvarlar da altın yaldız ve mavi zengin renklerle süslenmişti. Kapılar fildişi, pelesenk ve başka özel şeylerle bezenmişti; ancak sanat daima maddeden ağır basıyordu. Gene o salonlarda yer altındaki borularla, yıkanmak için, sıcak ve soğuk su geliyordu. Bu binanın 80.000 altın serapa malolduğu ve Kahire'de bununla karşılaştırılırsa daha güzel 100.000 bina bulunduğu söyleniyordu. Bunlardan birçokları görünüyordu. Bu dediğimiz yerin yanında muhteşem, büyük, içi her türden meyve ağacı ile dolu bahçeler vardı; limon, portakal, kayısı, şenbih ağacı, ve Hz. Adem'in Tanrının emrini dinlememesine sebep olan Adem elması ağaçları gibi. Bu bahçe her sabah ve akşam öküz ve atların çektikleri Nil suyu ile sulanırlar.»

X. — XII. yüzyıllarda nüfusun çoğalması ve hayatın pahalılaşması nedeniyle özel evlerin sayısı azaldı ve bunlar yerlerini zaman zaman yüzlerce

kiracının barındığı kollektif yapılara bıraktı. Ancak bu evler daha önce söz konusu ettiğimiz sisteme göre yapılmıştı; yani dört blok bahçe haline getirilmiş olan geniş bir avluyu çevrelemekteydi. Bu yapıların en lüksünde olduğu gibi en basitinde de birçok katlar vardı, altı ilâ yedi giderek bazen on katlı olan bu yapılar kiracıların gereksinmelerine ve keselerine göre büyük veya küçük dairelere ayrılmaktaydı.

Her kat süslü tuğla ile örülmüş ve bütün yapıyı çevreleyen bir galeriye sahipti Her daire de buraya açılmaktaydı. Bu galeri geneldi, şu anlamdaki, aynı katın kiracıları merdivenle kendi kapıları arasında serbestçe dolaşıyorlardı; ancak onlardan her biri daireleri boyunca uzayan bölümleri kullanabilmekteydiler.

Pencereler, hava ve ışığın odalara girmesine engel olmadığı halde karşıdan örtüsüz kadınların erkekler tarafından görülmesine engel olan bir ince tahta çubuklardan veya ajurlu fayanstan bir muşârabiye yâni kafesle maskelenmişti.

Bu apartmanlarda oturmak anlaşmamazlıkların doğmasına sebep olurdu; her sabah sakayı, mutfağa gerekli odunu yukarı çıkarttırmak, çöpleri aşağı indirmek pek çok mesele ortaya koyar ve özellikle yüksek katlarda oturan kiracıların azımsıyamıyacakları masraflara yol açardı. Ancak herkesin en büyük derdı yazın gece ve gündüz sıcağa karşı korunmaktı. İyice örtünmeden çıkamayan kadınlar çoğunlukla evde kalırlar, bundan ötürü de erkeklerden daha çok sıkıntı çekerlerdi. Dairelerden daha çok havadar olan galerilerde ne yeter yer vardı, ne de buralar tenhaydı.

Eski İran hükümdarlarının kullandıkları kubbet ül-hayş (nemli kubbe)'ın yeniden canlandırılması düşünüldü. Bu sistem iklimi değiştirilmek istenen odanın bütün duvarları boyunca bir keçe asmaktan ve keçenin üzerine yatay olarak yerleştirilmiş küçük delikli kurşun bir borudan verilen su ile yavaş yavaş keçeyi ıslatmaktan ibaretti. Bundan havayı taze tutan daimi bir buhar çıkardı. (19). Bazen de keçenin iki yanı cibinlik üzerine, yahut kafes üzerine bir çadır gibi konulur saatten saate de iyice ıslatılırdı. Bu sonuncu yöntem, yeni ve pahalı boruları alamayan ve ellerinde fazla su bulunmayan dar gelirli kimselere çok uygun düşmekteydi. Bütün büyük şehirlerin sâkinleri dairelerini serinletmek için bu çareye baş vururlardı. Bunlardan bazıları keçenin içine geçebilmesi için suya hafif bir koku karıştırarak, zerafeti ileri götürürler, başkaları da bu keçelerden küçük bir parçayı yanlarına alarak her gittikleri yere taşırlardı!

Büyük odalarda hizmetçilerin yavaşça salladığı, tavana asılı yelpazelerden de yararlanılmaktaydı. Bunlar bazen de pencere önüne öyle bir biçimde asılırdı ki, en küçük bir rüzgâr onları kımıldatırdı.

Güney Arabistan'da sıcaktan korunmak için özel bir tesisat gerekli değildi. Çünkü onların taştan yapılmış olan evleri mahzenler gibi serindi. Bu evlerin giriş kapısından başka hiçbir açık yeri yoktu. Duvarlara kaplanmış saydam mermerler ise pencerelerin yerini tutmaktaydı (20).

Türkistan, İran, Ortaasya gibi soğuk bölgelerdeki evler İran kökenli kürsü usulü ile ısıtılırdı. Su-

riye, Arabistan, Mısır ve Mezopotamya'da ise ısıtmanın söz konusu olmadığı açıktır.

Kürsü pamukludan ve yünlüden birçok örtülerle dört bir yanı çevrilerek örtülmüş alçak bir masadır. Örtünün kenarı geri çevrilmiş ve geniş mesafelerle tespit edilirdi; bundan sonra mangal hazırlanırdı, bu çok köşeli bronzdan, bakırdan ya da demirden olup üç, dokuz veya oniki küçük ayağı bulunan mangal büyüklüğüne göre geniş bir sininin ortasına konurdu. Mangal'ın içi, dibini korumak amacıyla bir alçı karışımı ile sıvalı olurdu. Odun küllerinden ince bir yatak üzerine kömür doldurulurdu. Bir kez kömür yandı mı, kor halindeki ateşi yeni bir kül tabakası ile yeniden örtmek ve kürsünün altından mangalı kaydırmak gerekirdi. Bu ateş her iki saatte bir, bir kürekle havalandırılırdı. Çevresine sürekli ve tatlı bir ısı saçan bu mangal, ancak günde iki kez, sabah ve akşam yakılmaktaydı.

Kuşkusuzdur ki, bu mangalı hazırlamak, onda hem kızgın, hem de tatlı bir sıcaklık veren bir ateşi duman çıkarmadan korumak başlı başına bir sanattı. Ancak o zamanın adamları bu sanatın ehli olmuşlardı. Kürsünün altına, her an sıcak su bulunabilmesi için su dolu ibrikler konulurdu. Böylece herkese artık onun çevresine Türk biçiminde küçük sedirlere oturup sırtını büyük yastıklara dayamaktan başka bir şey kalmıyordu. Kürsünün üstünde ise, sırasına ve günün saatine göre, yağ lâmbaları, yemek sinisi, kitaplar, yazı takımı veya satranç yerleştirilirdi.

Avlularda, çayırlar, bölgesine göre değişen çeşitli ağaçlarla gölgelendirilirdi: Mezopotomya'da özellikle palmiyeler dikilir, İran'da kavak, çınar ve dut

ve doğu bahçelerinden eksik olmayan, gölgesi ince uzun, yaprakları her zaman yeşil selvi ağacı ki Doğu'da Batı'nın tersine bir matem ağacı değil bir neş'e ağacı sayılmaktadır (servinin matem ağacı sayılması, bunun Bizans mezarlarına dikilmesi adetinden doğmuştur).

Tavus kuşları, evcilleşmiş güvercinler, kuğular, giderek ördekler bu bahçeleri doldururlardı ve kimi zaman örneğin İran gibi bölgelerde leylekler yuvalarını damların üzerinde ocak bacaları gibi, ama onlardan yirmi kez daha çok yükselen havalandırma kulelerinin üzerlerine kurarlardı.

Çok kez geniş ölçülerde tutulmuş olan iç avlu birbirini kesen yolları, çimenleri, ağaçları, oturacak yerleri ve havuzlarıyla sanki küçük bir parktı. Bu park simetrikti, yanı bütün dekor ögesi olan ağaçlar, çiçekler yapılar karşılıklıydı ve ortadaki havuz, içinde yansıyan ağaçları, çiçekleri gene simetrik olarak çoğaltırdı.

Zengin kişilerin bahçıvanları vardı; zengin olmayanlar çimenleri ve çiçek tarhlarıyla kendileri uğraşırlardı. Çağın şairleri ayrıca bahçelerin hoşluğunu ve güllerin sihrini terennüm etmişlerdir. Çok kez sümbül, ful, şakayık yahut laleden dar bir şerit, yeşil otların üzerinde açıkça okunabilecek beyitler ve dörtlükler meydana getirceek biçimde yerleştirilmişlerdi. Nergislerden, menekşelerden, karanfillerden, şebboylardan, süsenlerden kümeler bahçeleri canlı renkleri ile şenlendirirlerdi.

Kavaklar, firavun incirleri, palmiyeler, serviler, çınarlar, portakal ağaçları, akasyalar, dut ağaçları, nar ağaçları gölgelerini esirgemezlerdi ve ay-

nı boydaki çimenler gene aynı boyda kesilmiş şimşir kordonlarıyla çevrilirlerdi.

Çok lüks bahçelerde, iki yanı ağaçlı gezilerin kumlarının üzerine hasırlar örtülürdü, çünkü gezenler ve hayallere dalanlar hemen çiçeklerin ve havuzların mümkün olduğu kadar yakınına oturmayı seviyorlardı.

Usta veya amatör bahçıvanlar, fantezilerini serbestçe işletirlerdi. Pek ustaca uygulanan aşılarla, örneğin üzerinde hem badem hem kayısı bulunan ağaçlar, gene üzerinde hem kara hem ak bulunan asmalar elde edilirdi. Deneye deneye onlar öyle koyu kırmızı ve öyle kadife gibi güller elde etmişlerdi ki, tıpkı siyah kadifeden kesilmişe benzerlerdi. Acaip bir ihtişam içinde bulunan daha başkaları da beyaz yapraklarla penbe yaprakları birleştirerek ebruli güller yetiştirmişlerdi. Bir başka tür ise, sapları tüm dikensizdi (21). Gülünç bir incelik ile onlar, biraz soğuk ve monoton olan palmiyelerin tepelerini altın veya gümüş halkalarla süslemeğe kadar varıyorlardı. Halifenin sarayında, Bağdat'ta, yüksekliği dört metre olan ve üzerleri altınla kaplı tik tahtasıyla örtülü dörtyüz palmiye görülebilirdi (22).

Çok moda olan portakal bahçeleri de onların göz bebeği gibiydi. Halife Kaahir (932 - 934) de Uzak - Doğu'dan, Bağdat'ta dikilmeden önce Basra'da ondan önce de Oman'da iklime alıştırılmış portakal ağaçları getirtmişti (23).

Doğu bahçelerinin vaz geçilmez süsleri fıskîyeler fantezilerin rahatça işletilmesine fırsat vermekteydi. Marifet dolu tesislerle damla demetleri havaya yükselir, ağaçlı gezilerın üstünde birbirle-

riyle karşılaşır ve ebem kuşağı renginde inciler gibi çimenlerin üzerlerine yağmur hâlinde düşerlerdi.

VI. — Yiyecekler ve Dinsel Yasaklar. Mutfak ve Resepsiyonlar.

Prensip olarak Kur'an şarabı yasak etmektedir. Ancak bu yasak yüzyıllar boyunca mezhep kurucu imamlarca çeşitli biçimde yorumlanmıştır. Harun er-Reşid'in uyduğu imam Ebu Hanife (ölm. 767) yandaşlarına bazı cins şarapların içilmesi iznini vermişti. Aslen iskit aslından olup Kâbil'de doğmuş bulunan bu büyük imam doğu İranlılar, Türkistan ve Mezopotamyalılar bu sonuncuların yönetici sınıfı da aslen doğu İran ve Türkistanlı idiler - tarafından izlenmiştir. Buna karşılık Arabistan'da ve Akdeniz bölgelerinde şarap yasak olmakta devam etti.

Arada sırada hükümdarlar, Kur'an'ın emirlerine harfi harfine uyarak, şarabı kesinlikle yasaklamaktaydılar. Ancak bu uzun sürmüyordu; yavaş yavaş içki yasağının şiddeti hafifliyor ve insanlar yeniden içmeğe başlıyorlardı.

Mısır'da halife Hâkim 1009 yılında şarap içmeyi şiddetle yasakladı. O, kuru üzüm satmayı, taze üzüm suyu çıkarmayı da yasakladı. Cize'nin bütün üzüm kütüklerini söktürdü. Bu sırada kimse üzüm kurutmaya bile cesaret edemedi. Bira da sarhoş edici içki sayıldığından, o da yasaklar listesine katıldı.

Fatimîler çağında (909 - 1171), meyhaneler yalnız dinsel bayram günlerinde kapanırlardı (24).

Zaman zaman kimileri sofuluk amacıyla kendi

kendilerine, içmeğe tövbe ediyorlardı. Ancak bu pek uzun sürmüyordu. Bağdat'ta halife Râzi (934 - 940) şarap içmemeğe yemin etmiş ve iki yıl sözünü tutmuştu, ancak ikinci yılın sonunda ilâhiyatçılardan kendisini yemininden kurtarmaları için ricada bulundu ve onun bu dileği fakirlere 10.000 altın dağıtması koşuluyla kabul edildi.

Bu içki yasaklarına rağmen birçok kimse fırsat buldukça içmekte ve çağın birçok ozanları pembe şarabın zaferini terennüm etmekteydiler.

Şair Ebu Nuvas (ölm. 810)'a göre neşelice içmek için beş kişi olmalı, «beşten azı, yalnızlıktır; beşten artığı ise pazar yeridir». İlâhiyatçılar bile vezir Muhallabi'nin yanında içiyorlardı.

Kadılardan İbni Ma'ruf ve Tanûhî haftada iki kez toplanıyor ve neşelice Kutrabbul ve Okbarra (Mezopotamya'nın ünlü bağ bölgeleri) şaraplarını altın kadehlerde içiyorlardı. Arkasından, iyice sarhoş olunca, renk renk giysiler içinde, başlarında çiçeklerden taçlarla dans ediyorlardı (25).

1031'de, yalnız meyve suyu içen bir Kadiden bahsediliyordu ki, günün birinde bir ziyâfette ev sahibi üzerinde «İshâk el-Vâsıtî mağazası meyve suyu» yazılı bir şişeyi getirtti. Kadı bu etiketi görerek emin oldu ve ondan içti, hoşuna gitti, gene içti, o kadar ki üçüncü şişeyi de bitirdiğinde onun yüzünü mavi taylasanı ile örterek evine götürmek gerekmişti. Çünkü sahte etiketli şişe en sert şarapla doluydu (26).

Etlere gelince, şeriat, kesilme yoluyla öldürülmemiş olan hayvanların yenilmesini yasaklar. Aynı biçimde, müslüman olmayanlar tarafından kesilmiş hayvan etlerini yemek de yasak edilmişti. Bu âdet

Musevîler'in ancak kendilerinden olanlarca kesilen hayvanları yiyebilmeleri âdetini ansıtmaktadır. Doğu'da bulunan diğer dinlerin mensupları, Parsîler, Sabıîler, Hristiyanlar da böyleydiler; onların da kendi özel kasapları vardı. Kesimde bazı özel dualar söylemek gerekiyordu. Kasap bunu hiçbir zaman eksik etmezdi.

Av hayvanlarının da aynı ilkelere göre, bir kez ele geçtikten sonra dinsel yöntemle kesilmeleri gerekirdi. Eğer av hayvanı ele geçtiğinde ölmüş ise, etini yemek haramdı.

Çatal tırnaklı olmayan hayvanlardan atın ve eşeğin eti bazı mezheplere göre yarı mubah, aralarında Ebu Hanife'nin bulunduğu bazıları tarafından da mubah görünürdü. Ayaklarından ötürü tavşan da böyle sayılmıştır.

Bütün imamlar temiz olmayan hayvanların yenilmesini ve satılmasını yasaklamakta birleşmişlerdi, «kötü bir ruh tarafından yaratılmış sayıldıklarından» (!)—; bunlar sürüngenler, böcekler, yırtıcı kuşlar ve genel olarak et yiyenlerdir; domuza gelince, bu hayvan önce temiz kabul edilirken, sonradan etini yemenin cüzzam hastalığına sebep olduğuna inanan Musevîler'in etkisiyle kesinlikle yasaklandı ve Müslümanların gıdaları arasından çıkartıldı. Böylece Müslümanlardan bazıları Bizans'ta veya Budist bir ülkede seyahat ettikleri sırada bir domuz kasabasında çengellerde gördükleri etlerden çok rahatsız olurlardı.

O çağın eğlenceleri ve zevkleri arasında, ziyafetler ve kabuller büyük bir yer tutardı; çünkü o zamanki toplumun her sınıfında akrabayı ve dostla-

rı mümkün olan en büyük lüks ile donatılmış sofraların çevresinde toplamak çok sevilirdi.

Akşam yemeğine, özellikle işçi sınıfı için haftalık istirahat günü olan cumaları dâvet edilirdi; bu bir bayram günü sayılırdı ve ötedenberi kurulmuş bir geleneğe göre cumaları yemek her ocakta daha büyük bir özenle hazırlanır ve artanlar da cumartesi günü yenirdi.

Rahat bir evin efendisi birkaç dostunu akşam yemeğine çağırmak isterse, onlardan her birine bir davet mektubu yazmağa koyulurdu. Süslü edebî sözlerle, mecazlarla, nergis kokuları, gülgûnî lâle telmihleriyle dolu olan bu mektub, davet edilenin gelmesi ile, ev sahibinin duyacağı mutluluğu açıkladıktan sonra şöyle biterdi: «Emin ol, eğer gelirsen, kendimizi cennette sanacağız, çünkü sen kolyenin ortasındaki incisin», veya buna benzer başka bir cümleyle. Çağrılı istenilen süre içinde aynı biçimde nazik ve şairâne cümlelerle çağrıyı kabul edip etmediğini bildirirdi.

Sâdece erkeklerin çağrılmış olduğu bu toplantıda evin kadınları asla gözükmezlerdi. .Ancak gene de buna tam bir erkekler toplantısı denilemezdi, çünkü ziyafet sahibi güzel cariyeleri böyle akşamlar için kiraya verenlerden, kiralayıp getirtirdi. X. Yüzyılda bu cariyelerden her biri gündüz için iki dinar, akşam için de üç dinar alırdı; bu o çağ için oldukça önemli bir para sayılırdı. Güzelliklerinden ötürü seçilen bu cariyeler özel bir eğitim gördükten sonradır ki, ziyaretleri neşe ve esprileriyle şenlendirmeğe giderlerdi.

Ziyafet gününden bir gün önce bodrumdaki büyük mutfak havan gürültüleri ile çınlardı. Çevre-

lerinde birçok hizmetçilerin gidip geldikleri tencerelerin içinde tereyağları ve bitkisel yağlar cızırdardı. Birisi et suyuna ayrılmış olan eti tartarken, öteki tavukları şiş için hazırlar, bir diğer başkası da bademlerin kabuklarını çıkarırdı. Bu sırada uzakta gül şurubunu yarıya kadar buzla dolu bakırdan bir kaba aktararak şerbetler hazırlanırdı.

Ziyafetlerde yemeklere ne şekilde olursa olsun, kötü kokusundan ötürü, sarmısak ve soğan koymaktan kaçınılırdı. Bununla birlikte aşçılar küçük Hindistan cevizi, kâfur gibi kokulu maddeleri bol bol kullanmaktan geri durmazlardı. Sofralara çekirdekli meyveler konulmadığı gibi kestane, incir ve «keçi pisliği» de denilen kuru üzüm pek makbul sayılmazdı. Kibar kimselerin önüne salkatat hiç bir zaman çıkarılmazdı; buna karşılık çok uzaklardan getirtilmiş örneğin «Hint zeytini», Belh eriği, Suriye elması, İsfahan havyarı gibi değerli yiyecekler sunulurdu.

İşte lüks ziyâfetler sırasında genel olarak görülen yemeklerden bir kaçı: kızarmış tavuk suyu ile iyice ıslatılarak pişirilmiş ince yufkadan cevdâbe böreği; oğlak, piliç, sülün kızartmaları; avsat, yani tavuk böreği, bal ve nişastadan yapılmış faludec (paluze), bademli, ağaç kavunu göbeğinden börekler, şam fıstıklı ve fındıklı meyve salataları.

Ayrıca mutfak çok önemli bir konu sayılırdı; tıbbın bir kolu sayıldığından çok yüksek kimselerin hattâ prenslerin bile çekinmeden bu konuda yazdıkları çok sayıda yapıtları vardır.

XIII. yüzyılın başında yazılmış iki kitap: Muhammed el-Bagdadî'nin kitap ül-tabh ve Selâhattin Eyyubî'nin yeğeni bir prensin yazmış olduğu vusla

ila'l-habib adlı kitabı. Bu kitaplardan birçok yemek tarifnamesi kalmıştır. Vusla'ya göre koyun yağı mutfaklarda çok kullanılırdı. Bu, önce eritilir sonra içine kokusunu alsın diye, kişniş, derectu, tarçın, sakız, bir tür üzüm, ayva ve elma parçaları katılırdı. Özellikle baharat çok kullanılırdı. Biber, tarçın, Hindistan'dan, Sunda adalarından ve Çin'den getirtilmiş karanfil aynı zamanda çok bol miktarda, maydanos, nane, üzerlik otu, yabanî kekik, lavant çiçeği, dereotu, ebegümeci, semizotu, tarhun, defne yaprağı, halebe, marul, karaman kimyonu, haşhaş gül yaprakları ve tohumları, fıstık soğan, sarmısak hardal v.b.

İşte, Vusla'dan alınmış oriinal bir tavuklu böreğin reçetesi: kabarmış bir ekmeği yarıp bütün içi çıkarılır. Bunu kalburdan geçirip iyice incelttikten sonra, iyi zeytin yağında bir pilic kızartılır, soğuduktan sonra kemikleri çıkarılır, etleri küçük küçük doğranır. Ekmek içini oldukça çok kokulu otlarla ve kızartılıp döğülmüş şam fıstıklarıyla karıştırıp üzerine de yeşil limon suyu sıkılır, ondan sonra içi boşaltılmış ekmek alınır ve içine bir kat bu karıştırılmış ekmek içinden, bir kat da piliç eti doldurulur. Böylece hazırlanan ekmek zeytin yağı ile, kızartmanın suyu ve gül suyu ile ıslatılır ve ekmeğin üst kapağı kapatılır. Eğer iç kokulandırılmak istenirse gri anberle veya başka kokularla içine konulacak kab kokulandırılır. Yemek sunulacağında dilim dilim kesilir.

Sebzelere gelince: patlıcan en çok kullanılanlardan biriydi. X. yüzyılda bir tarım kitabı yazan İbni Vahşiye'ye göre bu sebze İran'dan çıkmadır ve Orta çağda onun ekimi batıya doğru genişlemiştir.

Patlıcan turşusu çok yenirdi. «Akıl cenneti» adlı kitabın yazarı İbni Râbban (IX. yüzyıl) ile X. yüzyılın ünlü bir hekimi olup gıdaların niteliği ve bileşimine değgin yapıtlar vermiş olan el-Râzî patlıcanın türlü hazırlanış biçimlerini bize tasvir etmişlerdir.

Aynı yazarlar hıyar, soğan, sivri biber, kuşkonmaz turşularının da nasıl yapılacağını yazarak bize yığınla tarifnameler bırakmışlardır.

Gerek yeşil fasulya, gerek kuru fasulya o zamanlar iyice bilinmekte ve tüketilmekteydi. El-Râzî, kuru fasulyanın kaynadıktan sonraki ilk suyunu, gaz yapan toksinleri atmak için dökmeyi sağlık verir. O, gül, portakal, ağaç kavunu, erik v.b. nin reçellerini yapmanın usullerini de göstermiştir.

Pastalar ve reçeller o zamanın yemek listelerinde çok geniş yer tutarlardı ve ıskaralar, kuru pastalar, et suları, şekerlemeler, kozhelvaları ve daha birçok çerezler zamanın yemek pişirme kitaplarında başlı başına bölümler kapsamaktadırlar. Örneğin Vusla tatlılara, bisküvilere, yumurtalı pidelere, türlü ekmeklere birçok yapraklar ayırmıştır.

Fatimî halifesi el-Aziz (975-996)'in sarayında yıllık yiyecek giderlerini gösteren bir liste zamanımıza kadar kalmıştır. Tatlı konusunda bu listede şunlar vardır: 1000 yük un, 30 ton şeker, 250 kilo kabuksuz fıstık, 350 kilo badem, 175 kilo fındık, 30 ton çeşitli meyveler, 23 ton kuru üzüm, 225 kilo bal, 9 ton susam yağı, 150 kilo anason, 22 kilo gül suyu, 5 torba küçük hindistan cevizi, 450 gram safran ve 50 gram kâfuri!

Kıral Husrev Abarviz (590-628) bir gün uşağı

Kuş-Arzuk'dan en sihhî en iyi ve en hoş gıdanın hangisi olduğunu sordu. Uşak ona şöyle cevap verdi:

«Bu insanın içi ferah ve keyifli olduğu zaman ve iyice acıkmışken yediği yemektir.

— O halde bana en iyi etin hangisi olduğunu söyle!

— İki koyunun sütü ile beslenmiş ve ancak iki ay otlamış olan bir kuzunun fırında kızartılmış olanı, yahut kendi suyunda kızartılmış yağlı bir oğlak eti veya yağlı bir düvenin sirke, ilik ve yumurta sarılarıyla da pişmiş göğüs eti; sülün ve kış kekliği eti ve kenevir tohumu ve zeytin küsbesi ile beslenmiş güvercinler, dedi uşak.

— Peki en iyi soğuk mezeler hangileridir?

— Çok keskin sirke ve hardal ile hazırlanmış yağlı ve yumuşak dana dilimleri yahut sirke, hardal, sarmısak, kimyon ve dereotu ile salamuraya yatırılmış genç geyik biftekleri.

— Ya en iyi tatlılar?

— Bu da pirinç unu, taze süt, geyik yağı, kamış şekeri ile yahut gene badem yağı, şurup ve ceviz unu ile hazırlanmış çörektir.

— En iyi meyveler?

— Taze Hindistan cevizi içi, tatlı nar taneleri, Suriye elmaları, iyi olmuş Ermenistan şeftalileri ve Tabaristan ağaç kavunu.»

Ancak bütün bunlar büyük asilerin ve zengin burjuvaların alabilecekleri kadar pahalı idiler. Dar gelirliler, etli ekşili çorba, salçalı sakatat, sebze çorbası, sütlü çorba, yâni *isfidbâc*, nohut, patlıcan kebabı ve un ve sütle pişmiş *aside* ile birbirlerine ziyâfet verirlerdi.

Doğu'da birçok yemeklerin vazgeçilmez arkada-

şı buharda pişmiş, safranla renklendirilmiş pirinç pilavına gelince o, Ortaçağ'da henüz bilinmiyordu. Ancak Timur (1335 - 1404) çağındadır ki, pilav ortaya çıkmıştır. Onun bulduğumuz en eski tarihi ancak XV. yüzyıla kadar geriye gider. Bu biçim pirinç pişirmenin asıl yeri Çin'dir. Herat'dan bütün doğu ülkelerine yayılmadan önce pilav Türkistan'da mükemmelleştirilmiştir. Pilav lezzetli tas kebabının eşsiz garnitürü olarak bütün sofralarda her zaman bulunur.

Arabistan kentlerinde etin ve yumurtanın yanında Arab çöllerinin kara tombalanı arada sırada garnitürlük ederdı.

Yemek için kararlaştırılan saatte, çağrılanlar birbiri arkasından gelirler, ev sahibiyle karşılıklı binlerce komplimandan sonra en önemli veya en içtenlikli misafir, ev sahibinin sağındaki şeref yerini almak koşuluyla, salonun dört bir yanını çevreleyen sedirlere yerleşirlerdi. Sonra uşaklar onlardan her birinin önüne ipek veya altın sırma ile işlenmiş birer keten örtü ile örtülü, üzerinde seçilmiş meyvelerle dolu bir tabak, kristal bir kase ve bir bıçak bulunan küçük birer masa koyarlardı. Önce birkaç meyve yenir, sonra uşaklar yeni tepsileri getirirler ve böylece asıl ziyafet başlardı.

İlk lokmadan önce herkes alçak sesle «Bismillah» derdi ve iki saat süresince en çok sevilen yemekler, konuşma uğultuları arasında birbirini kovalardı. Çünkü bazı samimi yemeklerde on iki kişiye kadar misafir bulunurduysa da, elli, bazan daha da çok kişiye verilen ziyafetler eksik değildi. Yemek sırasında ev sahibi konuşmayı yönetirdi ve bütün misafirler doyar doymaz, ayağa kalkar böy-

lece sofradan kalkma işaretini vermiş olurdu. Ancak herkes «Elhamdül'il-lâh» diye mırıldanmadan önce sofra terk edilmezdi. Bağdat'ta herkesin yemek yemeğe rahatça vakit bulabilmesi için en önemsiz misafirlerin herkesten önce ayağa kalkması gerekirdi. İşte bu sırada çatal kullanma âdeti henüz yaygınlaşmadığından, parmaklarıyla yiyen misafirlerin ellerini yıkayabilmeleri için leğen, ibrik ve ince peşkirler taşıyan uşaklar bütün odayı dolaşırlardı. Her ne kadar büyük boyda bir kaç çatal vardıysa da, bunlaran daha çok mutfakta etleri çevirmek için yararlanılıyor, ama çorba içmek için kaşık her zaman kullanılıyordu.

Sonra harem ağaları gülsuyu sunarlardı: herkes eline birkaç damlanın düşmesinden sonra, yavaş bir hareketle onu sakalına sürerdi. Bütün bunlar âdeta küçük birer törendi; esasen o çağın kimi yazarları kitaplarında görgü kurallarının dayandığı temelleri göstermişlerdir. Örneğin parmakları yalamamak, masayı lekelememek, ikı ayrı yemekten birden oburca yememek, özellikle sofrada kürdan kullanmamak sağlık verilmektedir (27). Kürdan kullanma âdeti çok yaygındı. Kürdan pirinç sapının sürgünlerinden yapılıyordu; herkesin üstünde ondan küçük bir demet bulunurdu. Kürdanın sazdan, nar ağacından ve defneden yapılması dinen yasaktı.

Yazar Câhiz (ölm. 869) okurlarına kemik emenlerden, salata tabaklarının süsleyici yumurtalarını herşeyden önce yemeye başlayanlardan ve tabaktan tavuk ciğerlerini seçenlerden sakınmalarını sağlık vermektedir.

Akşam yemeği bitince, bütün lâmbaları yanmış olan ve döşemesine gül yaprakları serpilmiş olan sa-

lona geçilirdi. Bir masadaki değerli bir buhurdandan günlük kokuları yayılırken çağrılılar sırayla gidip bunu içlerine çekerlerdi. Herkes birbirini kibarca buhurdana yaklaşmaya dâvet eder ve: «Tuba lekûm derdi ki bu «günlükleniniz» demekti. Bu bugünkü «bir sigara almaz mısınız»ın yerini tutardı. Tütün kullanılmıyordu. Doğu'da tütün ve afyon kullanılması ancak XVI. ve XVII. yüzyılda başlamıştır. Bütün Ortaçağ boyunca afyon sâdece Mısır'da üretilmiştir ve çok az miktarda da tababette kullanılmıştır.

Misafirler birbirlerine duydukları yakınlığa göre muhteşem sedirler üzerinde gruplaşırlardı. Bu sırada güllerle taçlanmış sâkîler kristal kadehleri doldururlardı; çünkü artık şarap ve kahve zamanı gelmiş olurdu.

Her ne kadar birçok kez metinlerde kahve kelimesi arapça *kahva* biçiminde görülmekteyse de, XII. Yüzyılda, bu, kırmızı şarap demekti: gerçek kahve, yâni moka ancak XIII. yüzyılda Selâhattin Eyyubî'nin (1169 - 1252) ardagelenleri zamanında ortaya çıktı. Öyle görünüyor ki, başlangıçta kahve, alkol içmeyenlere, alkolün yerine verilmekteydi. Çaya gelince, güney Çin'den geri dönen müslüman seyyahlar IX. yüzyıldan başlayarak ondan bahsetmektedirler, ama gene de ancak XIII. yüzyıldadır ki, İran metinleri İran'a mühürlü küçük paketler içinde Çin çayının getirtildiğini not etmektedirler (28).

Salonun bir ucundan diğer ucuna karşılıklı övgüler ulaştırılırken, birbirlerine ikişer üçer çiçekler atarlardı (29). Sonra saz ve şarkı saati gelirdi. Kimi zaman dört sazdan, harp, obuva, ney ve tamburdan oluşan orkestra dans parçaları çalar, kimi zaman

da bir kanun üstadı kanunu ile bir şarkıya eşlik ederdi. Bu sağ o çağın en modern sazı olup klaviyesinde üç oktav bulunurdu.

Ziyafet sahipleri misafirlerini eğlendirmek için, kimi zaman dansözler ve müzisyenler kiralarlardı. Arab Doğu'da *zitti*, Müslüman İspanya'da *gitan* denilen bu müzisyenler V. yüzyılda Keşmir ve Kâbil'den gelmişlerdi. Onlar VII. yüzyıldan başlayarak İslâm ülkelerine yayıldılar ve sonuçta kökeni indoiskit olan müzik havalarını ve dans adımlarını Endülüs ve Provence'a kadar getirdiler. Onlar tek tek veya grup hâlinde dans ederlerdi. Erkek oyuncular vücutlarına yapışık ipek bir bluz, başlarına da Kazaklar gibi astragan kalpak giyerlerdi; kadınlar ise çok renkli ince ve bol bir etek veya dans'ın karakterine göre Amazon giysilerine bürünürlerdi.

IV BÖLÜM

SİYASAL VE TOPLUMSAL HAYAT

I — Rejim ve Gelişmesi

Ortaçağ İslâm dünyası hangi imparatorluklar ve krallıklar arasında paylaşılmış, hükümdarlar hangi ırklara mensup bulunmuşlar ve hangi ülkelerde hüküm sürmüşlerdir, bunu okuyuculara tanıtmak için, kitabın sonuna ilk bakışta ayrıntılarıyla görülebilen bir tablo ekledik. Gene, adı geçen yerlerin kolayca görülebilmesine yardımcı olmak üzere o çağın bir haritasını da kitaba koyduk.

Burada Ortaçağ İslâm devletinin kökenlerini ortaya koymak gibi bir tutkumuz yoktur. Çünkü bu konu üzerine birçok teoriler vardır; bunlardan kimisi Müslümanlar tarafından, diğerleri Hristiyanlar tarafından savunulmuştur; her birinin çıkarı ayrıdır. Bize gelince, Abbâsîler'in İslâm devletini (750-945-'1258') basit bir tarihsel olay olarak alıyoruz -eskilerden ve tipik olduğu için- ve onun bu yüzyıllar içinde, rejim, yönetim, maliye, adliye v.b. bakımlarından gelişimini inceliyoruz. İlkellikleri ve yapısı ile Abbâsî devleti eski çağ Çin imparatorluğunu hatırlatırdı. Bu, iktidarı bir çeşit gelenek ile saptanmış bir hükümdar olan *Halife*'nin hüküm sürdüğü bir tür tanrısal imparatorluktu. Kutsal kişiliği olan bu halife dünyasal iktidarını vezirine verebilirdi.

Atalarının kültürleri ve dinleri Çinlilerinki ile aynı olan ve 750'den önce Asya *Dalai Lama*'ları olan Bermekîler Bağdat'da vezirlik makamını kendilerine ayırttırdılar ve İslâm'ı saygı değer Çin modeline göre örgütlendirdiler. Bu vezirler astrolojinin değişmez kurallarına göre İslâm'ın ilk yüzyılının çok belirsiz geleneklerini, simya biliminin ve Çin batınîliğinin sürekli kurallarını saptadılar. Budizmden İslâma geçen birçok doğu İran'lılar onlara böyle bir vazife için gerekli askerî ve sivil kadroları sağladılar.

Abbasîler'in başkenti Bağdat'ın Budist astrolog Nev-Baht tarafından yapılan plânı, gögün bilinen haritasını yâni bilimsel terimini kullanacak olursak bir *kozmogram*'ı temsil etmekteydi. Merkezde halifenin sarayı «Yeşil Kubbe» yükselmekteydi; bunun hemen çevresinde dört başlıca yönde, İslâm dünyasının bir bölgesini yönetmekle görevlendirilmiş bir prens veya emirin sarayı bulunmaktaydı; bu «yuvarlak şehir» in daha dış çevresinde bir saatin kadranı kadar belirli bir biçimde on ikiye bölünmüş ve her birinde devletin bakanlıklarından birini yöneten yüksek bir memurun oturduğu on iki saray yer alırdı. Hepsi de ekvatorun on iki burcu gibi halife sarayını çevrelerdi.

Abbasî halifesinin iki adı olurdu: biri herkesinki gibi bir ad, öteki ise hükümdarlık adı olup genellikle *Allah* ile biterdi. O, emirlerine sonu *devle* ile biten sanlar verirdi; bu Tang (618 - 900) imparatorluğunun 750'den önceki Çin hükümdarlarının Ortaasya ve Doğu İrandaki kendilerine bağlı devlet başkanlarına verdikleri adlara benzer.

Ancak Bemmekî vezirlerce kurulmuş ve iyice saptanmış olan bu devlet örgütlenme modeli çağın

denemelerine dayanamadı. Kuşaktan kuşağa, İslâm'ın tarihsel gelişimi ona dikkate değer değişiklikler getirdi; çünkü yüzyıllar boyunca sünnî denilen İslâm mezhebi hatırı sayılır biçimde gelişti, şiîlik ise daha az önemli olmayan değişikliklere uğradı.

En derine giden değişiklikler, bir kargaşalıklar dönemi olan XIV. ve XV. yüzyıllarda olmuştur; bu dönemde Türk ve Tatar fatihlerce iskân edilmiş olan Önasya etnik ve özellikle kültürel bakımdan tamamiyle yenilendi. O zamandan beri Türk Şamanizminin adı Sünnîlik, Tatar Şamanizminin adı Şiîlik olmuştur. Bunu şöyle, arada okuyucunun kafasındaki Ortaçağ'da uygulanan doğu dinleri ile yeni zamanlarda aynı adı taşıyan ve tamamiyle başka bir manevî muhtevaya sahip olan dinler arasındaki karışımı önlemek için söyledik. Gerçekten de XIV. yüzyıldan önce Sünnî ve Şiî deyimleri, karşılıklı olarak «Tories» e ve «Whigs» e yâni Arap İslâmlığının «sağı» na ve «solu» na uygulanıyordu. Bütün «Halifelik» veya Arap uygarlığının imparatorluğu bu iki, yani *Sünnîlik* ve *Şiîlik,* teokratok ideolojisinin arasında bocalayıp durmuştu.

1200'e doğru biten ve kendine özgü bir gelişmeyi izleyen özel bir uygarlık söz konusu olduğundan, bu bölümde Doğuluların siyasal yaşamı anlatılırken «modern» görünüşlü terimlere rastlamak hayret uyandırmamalıdır. Böylece «sol, sağ, devrim, karşıdevrim, eylem, tepki» v.b. gibi burada kullanılan deyimler hukukî astrolojiden Doğulularca doğrudan doğruya alınmıştır. Daha VII. yüzyılda Kur'an bu deyimleri kozmolojik, siyasal ve toplumsal anlamlarında kullanmaktaydı. Bu terimlerin burada kullanılmasından kaçınmak olanaksızdır; çünkü bu dö-

nemde tam anlamıyla bulunan şeyleri tercüme edebilmek için bunlar gereklidir ve biz bu işi yaparken, İslâm düşünürlerinin saptadıkları yöntemleri izlemekten başka bir şey yapmamaktayız.

X. yüzyıla kadar Sünnîlik, yandaşlarını «İslâm imparatorluğu» nun yadırganmayan efendileri olan talihlerinden memnun fatihler, yâni Araplar ve onların yardımcıları arasından toplamaktaydı.

Buna karşılık Şiîlik, yandaşlarını uyruklaştırılmış halktan ve genel olarak türlü nedenlerle memnun olmayan ve «Münafıklar» dedikleri kimselerin kendi boyunlarına geçirmiş oldukları boyunduruğu her çare ile silkip atmak fırsatını arayan kimseler arasından elde ediyordu. Bunların amacı, filozof Fârâbî'nin (ölm. 950) kendi deyimiyle gerçek «akıl devleti» ni yani kardeşliğe ve eşitliğe dayanan bir cumhuriyet kurmaktı.

IX. yüzyıl Şiîliğin kahramanlık yüzyılıdır. Gerçekten de bu dönemdedir ki, Şiîlik siyasal bir ideoloji olarak biçimlendi. Ali soyundan gedikleri için Abbasî gasıplarının koğuşturmalarına uğrayan ünlü «kurbanlar»ın yanını tutan Şiîlik, Maniheenlerin taktiğini benimsedi ve gizli dernekler halinde örgütlendi. Şefleri Abdân (ölm. 899) *balâgat* denilen gizli yedi derece yarattı. Bu dönemden başlayarak Şiîlerin yöneticileri arasında ünlü kişiler, bilginler, filozoflar, «ansiklopedistler», devlet adamları v.b. vardı. Bunların arasından birçokları rafızîlikle, yâni serbest düşünürlükle suçlandırıldılar ve sonundada o zaman devlete egemen olan Sünnîler tarafından koğuşturuldular; ancak pek azı, *mihnet* veya müslüman işkencesine rağmen sırlarını itiraf ettiler. Düşmanları onları Maniheenlere verilen *Zındık*

adıyla çağırırlardı; sonunda X. ve XI. yüzyıllarda iktidarı elde ettikleri türlü ülkelere göre de bunlara Karmatî, Zeydî ve İsmailî denildi. Gene bunlara iyice sıkıştırıldıkları XII. ve XIII. yüzyıllarda *Fedâî, Mulhid* ve *Haşişî* adları verildi.

IX. yüzyılda Şiîlik anayasa hukuku alanında yoğun bir çaba gösterdi. O kendi dâvasında hizmet edebileceği düşünülebilen büyük sayıda içtihadı bir araya topladı. Şiîler; daha İslâmiyet'in ilk yayıldığı sıralarda, Hz. Muhammed'in ve ilk Halifelerin bütün ele geçirilen şehirlere veya bölgelere *ahd* denilen bir veya birçok fermanlar verdiklerini, bunların yalnız uygulanacak malî rejimi saptamakla kalmayıp, üstelik gayrimüslimlerin ibadetinin ve Farsların, Mandeenlerin, Budistlerin, Hristiyanların ve Yahudîlerin örf ve âdet hukuklarının ve eski âdetlerinin uygulanmasının da serbest olduğunu bildirdiğini iddia ettiler.

Kuşkulu olsun veya olmasın IX. yüzyılın ikinci yarısında bu ahidler mükemmelen vardı; bunları kalemle olduğu kadar silâhlarla da savunanlar görülürdü. *Futuh ül-Buldân* adlı kitabın değerli yazarı Belâzûrî (ölm. 893) onlardan bazılarını bize kadar intikal ettirmiştir.

İşte örneğin Hz. Muhammed'in 630'da Bahreyn ve Hacer'in Mecusî Araplarına vermiş olduğu iddia edilen *ahd*'in ana çizgileri: «Bismillah! Aranızda İslâmiyet'i kabul etmeyecek Peygamber'i içtenlikle tutmayacak, zekât vermeyecek, Beytülmâl'e hurmalarının %10'nu ve tahıllarının %5'ini vermeyecek olanlar, çocuklarını Zerdüşt dininde eğitmekten vazgeçmeyecek olanlar, devlete, erginleşmiş her erkek için yılda bir dinar olmak üzere bir kafa ver-

gisi (Cizye) vermeğe mecburdurlar. İçinde Tanrıya tapınılan ateş tapınakları gelirleri ve rahipler ayrıktırlar» (1).

İndus vâdisindeki birçok Budist şehirler buna benzer fermanlara sâhip olduklarını iddia ediyorlardı; çünkü «Budizm tamamiyle Hristiyanlığa benzer» denilmekteydi. Ayrıca, ünlü Multan Buda'sı peygamber Şuaytb'le bir tutulduğundan İslâm'ın saygısına da mazhar oluyordu.

İhtilâl niteliğindeki ilk hareket 874'de ölen Farslı el-Kaddâh ve onun halefi Hamdan Karmat'la IX. yüzyılın ortasında aşağı Mezopotamya'da başladı. İlk müslüman laik cumhuriyet Pers körfezinin güney batısında, Arap kıyısında Lahsa'da kuruldu. Bu sosyalist cumhuriyet refah içinde yaklaşık olarak 150 yıl yaşadı (2). İşte Mekke'den gelerek 1051 de Lahsa'ya ulaşan ve 1088'de ölen Nasır Husrev bu cumhuriyet hakkında şunları anlatmaktadır:

«Lahsa'da 20.000'den artık eli silâh tutan insan vardı ve orada büyük bir şehirde görülmesi gereken her şeyi görmek mümkündü. Devlet 913'de ölmüş olan ve lâikliği ilân neden Ebu Said el-Cennâbî tarafından 899'da kuruldu; onun türbesi şehrin merkezindedir. *Dar ül-Hicre* adı verilen hükûmet sarayı geniştir. *Mu'miniye* adı verilen bu cumhuriyet her biri bir vezire sahip olan altı kıral tarafından yönetilir. Bu on iki kişi aralarında çok iyi anlaşırlar; toplantılarda iki karşılıklı sıraya, biri diğerinin karşısına gelmek üzere otururlar ve ülkenin bütün işlerinde ortaklaşa kararlar alırlar.

Halk hiçbir dinsel vergi ödemez (Hamdân 890, da tamamiyle sivil nitelikte iki millî vergi koymuştur). Eğer bir yurttaş fakir düşmüş veya işlerinin

bozulmasından ötürü borçlanmışsa Ulusal Banka, durumunu yeniden düzeltinceye kadar ona borç para verirdi; bu sırada ondan hiçbir faiz istemezdi, yalnız ödenen para geri alınırdı.

Yalnız faydalı bir zanaat bilen yabancılar bu devlete gelip yerleşebilirlerdi; bunlara gerekli araçları ve ilkel maddeleri alabilmeleri ve yerleşebilmeleri için, her zaman olduğu gibi, Ulusal Banka faizsiz borç para verirdi.

Eğer bir evin veya değirmenin parasız sahibi, bu yerleri onarmak ya da geliştirmek isterse devlet ona hazinece beslenen kölelerden yardımcı gönderirdi ve bunun için bir şey ödemek gerekmezdi. Zengibar'dan satın alınmış olan bu devlet kölelerinin sayısı 30.000'i bulmaktaydı. Onlar Cumhuriyet'in bahçelerinde çalışırlardı. Lahsa'da halkın buğdayını parasız olarak öğüten genel değirmenler de vardı.

Devlet mutlak olarak lâikleştirilmiştir: oruçsuz, namazsız ve hacsız; hiçbir cami yoktur. Bununla birlikte adı Ali bin Muhammed olan Farslı bir zengin tüccar ibâdet eden yabancılar için bir cami yaptırma izni almıştı.

Ulusal Banka, yabancı ülkelerde alış verişe yarasın diye altın stok ederdi. İçerde kullanılmak üzere keseler içinde kurşun paralardan yararlanılırdı. Bu para dışarı çıkarılmasın diye mahsus kurşundan yapılmıştı.

Yöneticiler yurttaşlarla kendilerini eşit tutarlar, kitaplarda ayrılık gözetmezler ve kendilerine *seyyid* denilmesiyle yetinirlerdi (3).

Hind yolu üzerinde bulunduğundan, Lahsa özellikle büyük dünya ticaretiyle yaşamaktaydı. Lahsa,

hâlâ eskimiş bir ekonominin ve eski hurafelere bağlı bir toplumun egemen olduğu müslüman ülkelerle savaşmaktaydı. Mezopotamya'nın ve Suriye'nin aristokrasisi ve özellikle uleması kendilerine şiddetli bir korku veren bu cumhuriyetin önünde titremekteydiler (4). 929'da büyük Karmat generali Ebu Tahir altıyüz süvari ve dokuzyüz piyadenin başında, Mekke'yi zaptetti ve Kâbe'nin hazinesini gaspetti, müminlerce Allah'ın sağ eli gibi sayılıp saygı gösterilen Kara Taşı (Hacer-i Esved) alıp götürdü! Bu sonuçlar, o zamanlar İslâm dünyasında oldukça çok sayıda bulunan serbest düşünürlerce alkışlandı. Karmat ihtilâlinden ve 868—883 yılları arasında Irak'taki Zencî kölelerin ayaklanmasından beri halifeler ve onların çevresindekiler korku içinde yaşamaktaydılar; çünkü Karmatlar İslâm'ın bütün büyük kentlerinde ve özellikle Bağdat'ta burjuvalar ve daha çok aydınlar arasında gizli dernekler hâlinde örgütlenmişlerdi. 921'de ölen Hallac'dan ve onun yargılanmasından bahsederken gördüğümüz üzere Karmatlar, Sünnîler'in okuyamadıkları gizli yazılar kullanmaktaydılar. 1124'te ölmüş olan *Ömer Hayyâm* buna şöyle bir imada bulunmuştur:

Kaderin sırrını sen bilmiyorsun, ben de
Karmat yazısını sen bilmiyorsun ben de

Yıpranmış Bağdat halifeliği, Karmat tehdidi altında, X. yüzyılın başlarında İslâm hükûmetinde birçok malî ve toplumsal reformlar yapmak ve daha az sert ve daha serbest bir davranışa girmek zorunda kalmıştı.

İşte o zamandır ki ilk güçlükler baş göstermişti ve naip el-Muvaffak vezirine bir kamu istikrazı

yapmayı önerdi. 912'de Huzistan'ın vergileri çok geciktiğinden, devlet Bağdat'ta bulunan ve bir yahudi bankası olan (5) Jozef ibn-Pinşas'dan büyük bir istikrazda bulundu. 915'te Huzistan ve Vasıt mültezime verildi; 918'de Mısır ve Babilonya'da iltizama verildiler. 931'de Fars ve Kirman'ın vergileri Bağdat'a ulaşmadı, bu bütün halifelik tarihinde örneği bulunmayan bir durumdu; bundan ötürü vezir devlet topraklarını satmaya ve çıkar yol aramaya mecbur oldu (6). O %7 faizle 560.000 dolar değerinde borç aldı (7). Ancak 934'te devlet borçlarını ödemekte acze düşünce, o bunlara Mezopotamyadaki bucaklardan ve devlet topraklarının satışından gelecek paralarla karşılanmış hazine bonoları verdi (8). 935'te yeniden istikrazlar yapıldı ve Bağdat'ta yeniden devlet yapıları satıldı. Ancak bütün bu tedbirler yavaş yavaş devletin maliyesini ve haysiyetini mahvetmekteydi; spekülâsyondan ötürü tahıl fiyatları durmadan yükseldi, öyle ki Bağdat'ta karışıklıklar çıktı. Zaptedilemeyen halk, büyük camilere doluştu, minberleri yıktı, Dicle üstündeki saldan köprüleri yaktı, barikatlar kurdu ve hapishaneleri boşalttı. O zaman çiftçilerin yanlarına denetçiler yerleştirildi, gene de sıkıntıların önü alınmadı. El-Muktedir (908—932) 13 kez vezir değiştirdi ve sonunda bir «Emir ül-Ümera» tarafından tahtından indirildi. O, bu sanı taşıyanların ilkiydi. 938'de Bağdat, Lahsa'ya yıllık haraç verecek duruma düşmüştü, sonra da onlarla uzlaşma yoluna gitti. Karmatlar da birden bire Mısır ve Suriye'ye hâkim olup kendilerine rakip gibi ortaya çıkan Fatimîlere karşı denge sağlamak hesabıyla bu uzlaşmayı kabul edip

951'de Hacer-i Esved'in bir parçasını eski yerine koydular.

Halifeler bile kendi dünyasal ve dinsel otoritelerinin azaldığını görüyorlar ve XVII. yüzyıldan sonraki İngiliz kıralları gibi «hükmetmeden saltanat sürüyorlardı». Gerçekten de 908 ile 1055 arasında halifelik Bağdat'ta ismen mevcuttu. Yönetim «Umera» denilen bir oligarşinin elindeydi. Bunlar görünüşte halife adına yönetiyorlardıysa da, gerçekte X. yüzyılda altın devrini yaşamış olan Karmat gizli derneklerine dayanmaktaydılar.

«Eski rejim» zamanında yâni halifelerin Samarra'da oturdukları sırada (IX. yüzyıl) herşeye kadir hükümdarların elinde bulunan iktidar şimdi birçok kimseler arasında bölüşülmüştü. Bir «Emir ül-Umera» yürütme gücünü elinde bulundururken, «Ulema» da yargı gücüne sahip bulunuyordu. «Yasama» gücüne gelince bu, beş veya altı mezhep, yani siyasal partiden biri veya diğeri arkasına sıralanmış olan burjuvaziye aitti. Böylece Harun el-Reşid soyundan inen el-Müttekî 940'da emirlerle anlaşarak halifeliğe adaylığını koydu; ancak onun Abbasoğulları ve Alioğulları'nın ileri gelenlerinin, memurların temsilcilerinin, kadıların ve hatipler ile aksakalların yâni bütün ileri gelenlerin ve tüm halkın oylarını toplaması gerekmekteydi. Haftalarca süren karşılıklı danışmalar sırasında tüm yurttaşlar prensi ziyaret edebilir, onun programını kendisinden sorabilir ve tavsiyelerde bulunabilirdi (9)!

Bağdat halifeliği X. yüzyılda bir bakıma lâikleşti. Bundan böyle halifeye cuma namazında hutbe okumak yasaklandı, ayrıca o eski teokratik ayrıcalıklarının çoğundan vazgeçmek zorunda kaldı,

Halifelerden taahhütlerini yerine getirmekten kaçınıp «İslâm'ın Başkanı»ndan daha fazla bir şey olmayı denemek isteyenler yürütme gücüne sahip oligarşi tarafından tahttan uzaklaştırılmışlardı. İşte bu X. yüzyılın birinci yarısındadır ki, ünlü filozof el-Fârâbî (ölm. 950) «Kitâb ârâ ehl el-Medine el-fâzila» adlı kitabını (10) ve «Kitâb fi'l-İktisad» adlı büyük yapıtını yayınladı. Bu sonuncu kitapta o ideal cumhuriyeti insan vücuduna benzeyen bir hiyerarşik organizma gibi düşünmektedir; devlet başkanı bu vücudun kalbi olduğundan —eskilere göre düşüncenin bulunduğu yer— «toplumsal sözleşme» nin amacı olan yurttaşların mutluluğu böylece zekâ ve ahlâk bakımından kusursuz bir yönetici eliyle sağlanmış olacaktı!

X. yüzyılın müslüman demokratik devletleri genel olarak siyasal görünüşlerinde eski Yunan site cumhuriyetlerinin gösterdiği açıklığa kavuşamamışlardı. Bu aldatıcı görünüş yüzünden bizim sosyologlarımız verimli bir karşılaştırmadan uzak kalmışlardır. Bu devletler bir önceki çağın siyasal dinsel gelenekleriyle her zaman bağlarını koparmış değillerdi. Günümüzde tanrısal hukuka dayanan monarşinin görünüşünü koruyan Hollanda, Skandinavya ve İngiliz demokrasileri gibi bunların da birçoğu teokratik yönetimin dış görünüşünü korumaktaydılar. X. yüzyılın müslüman devletlerinde eski İslâm'ın anayasa metinleri demokratik bir anlamda tevil metodu ile yorumlanmaktaydı. İslâmın başından beri kabul edilmiş *İcma* ilkesi yâni «kamunun uygun bulması» ve «*vox populi vox Dei* = halkın sesi Hakkın sesi» o zamanlar tam bir uygulama alanı buldu.

Kendi siyasal özgürlüklerini elde edebilmek yolunda İran şehirleri Karmatlar'dan geri kalmadılar.

Örnek olarak İran'ın kuzeyindeki Rey şehrinin tipik durumunu ele alalım:

Mutlakiyetçi halifeler zamanında bir *satrab*ın otoritesine sahip basit bir genel mültezim, orada iktidarı kullanmaktaydı. Ancak, Deylemliler'ce buraların geri alınmasından sonra orada liberal bir rejim kuruldu. Halifenin hazinesini arttırma yolunda çaba göstermek yerine bölgenin gelirleri gene orada bırakıldı. O zamana kadar reaya yâni halifenin sürüsü olan vatandaşlar, bundan böyle kendileri için yaşamaya koyuldular. Mecusîler, Yahudîler ve Hristiyanlar gibi «zimmî»ler artık dinsel ve siyasal bir küçümsenme konusu değillerdi; özgür düşünürler tam bir özgürlük içinde düşüncelerini açıklayabilirler, inançları ve kutsal ibadetleri, yâni din devletini ve rejimi eleştirebilirlerdi.

XIII. yüzyılın başında tahrip edilmiş olup tarihten ve haritadan silinmiş bulunan Rey'de Deylemliler otururlardı. Bunlar Hazer Denizinin kuzeyinden gelerek V. yüzyılda, ancak XIII. yüzyılda kurulmuş olan Tahran'ın kuzeyindeki bütün sıra dağları ele geçirip oralara yerleşmişlerdi. 642'de Arapların karşısında ilk direnmeye geçen bu Reyliler sarışın oldukları için kendilerine Araplar «Rey kızılları» adını vermişlerdi. Çok yaygın olan bir görüşün tersine Araplar hiçbir zaman kuzey İran'ın sakinleri tarafından şiddetle savunulan bu dağlarını ele geçirmeyi başaramadılar. Birçok başarısız deneyden sonra Araplar, Deylemlilerin cesaretlerini iyice anladılar ve bundan ötürü her yıl bunlardan bir belli

sayıda genci, İslâm sınırlarını korumak için kurdukları alaylara aldılar.

Bu dağlı Deylemliler de kuşkusuz aynı çağda İspanya'daki Basklar ve Galisiyenler gibi her zaman geniş bir özgürlükten yararlanmışlardı; ancak Rey'de oturanların durumu bunlarınki gibi değildi; çünkü IX. yüzyıla kadar Araplar bu şehrin surlarını sık sık yerle bir etmişler ve hâlâ büyük bir kısmı mecûsî olan halkı vergiler ve angaryalarla ezmiş inançlarından ötürü onları horlamışlardı.

Dağlı Deylem'lilerin kıralı ve Araplar'ın korku duyduğu Mardaviz (928—935) 931'de Rey halkı tarafından bir kurtarıcı gibi karşılandı. Şairler onu Deylem dilinde bir vatan kahramanı olarak terennüm ettiler.

Birkaç kuşak boyunca reformcuların buluştukları yer olduktan sonra Rey, felsefî ihtilâlin ve Râzî (ölm. 935), İbni Babuveyhî (ölm. 966) ve İbni Sina (ölm. 1037) gibi büyük ve ünlü kişilerin yargıçlık veya danışmanlık yaptıkları büyük bir merkez haline gelmişti. Mandaviz'in saltanatı sırasında Rey devleti tarihinin en büyük ideolojik tartışmalarına sahne oldu.

Mardaviz özgür düşünür bir hükümdar olarak, Râzî de özgür düşünür bir filozof olarak yeni bir çığır açtılar. Râzî ilâhiyatta ortak bir uyuşum içinde dünya işlerini düzenleyen beş tanrısal ilkenin semavî bir oligarşisine dayanmaktaydı. Böylece insanlığa model olan «gök» başında Allah'ın bulunduğu bir despotluk değil iyi bir oligarşik cumhuriyetti. «El-Tıbb ül-Revhânî» adlı kitabında o ahlâk felsefesinden bahseder ve bu kitapta Zerdüştîliğin *Aşa* (Tanrı)sını hatırlatan akıl Allah'ın yerini tutar.

«Bütün tutkuların en soğuğu ve en hesaplısı olan» cebir veya kader de Şeytan'ın rolünü oynar. Bu kitabın XIX. bölümünde eşitlik, kardeşlik, kamu yararı aşkı ve despotluğa karşı yapılması gereken cihada dayanan demokrasinin övgüsü yer almaktadır. Maniheistler gibi ortaya çıkmayıp da saklananlar alçak ve halk düşmanı olarak ilân edilmektedirler. Giderek kitabın XX. bölümünde Râzî akıl ve tıp yoluyla ölümün bizim ıstıraplarımızın sonu olduğunu ve öbür dünya diye de bir şey bulunmadığını göstererek medenî cesareti öğretmektedir (11).

Siyasal ve toplumsal alanda lâikliğin kurulmasından memnun kalmayan Rey'liler giderek İslâm inancının bile temellerini değiştiriler.

Dağları ve dağlıları tarafından iyice savunulan ve Abbasîler'den kaçan kimi ayrılma yandaşı *Zeydîler*'e sığınak vazifesi göre Daylaman İslâm rafiziliğini âdeta sütle beslemiş büyütmüştü denilebilir. Zeydilik'ten «ateizm»e ancak bir adım vardı; bu da kolayca aşıldı (12).

Eski Zerdüştîler ve Maniheistler tarafından kabul edilmiş olup eski Çinliler'in felsefî tezlerine göre *tenasuh* yâni ruhun bedenden bedene geçmesi, böylece insanı maymundan, maymunu attan v.b. getiren inançları kabul etmek için *ex nihilo* (hiçten) yaradılış ve mahşer günü yeniden canlanış dogmaları reddedildi. Aynı yolla eski Çin'in narüralistlerinin izinden gidildi ve şu dört jeolojik dönem kabul edildi: kayaların oluştuğu birinci dönem; bitkilerin oluştuğu ikinci dönem; hayvanların ortaya çıktığı üçüncü dönem; türlü insan ırklarının oluştuğu dördüncü dönem; bütün bunlar Türkistan Zer-

düştîlerinin Çin akılcılarından, M.Ö. II. yüzyılda almış oldukları teorilere uygundur (13).

Kendisi de tanrısız olan nazariyetçiları İbni Babuveyhî, Semerkant Zerdüşt tapınmasına özgü çizgileri Zeydîliğe uydurdu «Kıralî zafer» imamlara geçmiş olan «Peygamberlik meşalesi» olmakta ve Çinliler tarafından Syavarşan'ın öldürülmesi ile ilgili efsâneler de Muhammed'in torunu olup Emevîler'ce katledilmiş olan Hüseyin (ölm. 680)'e uygulanmaktadır.

Giderek onların düşmanlarının söylediğine göre Deylemliler sert hür düşünürler olup bağnaz değildiler ve Zerdüşt rahipleri gibi beyaz giyinirlerdi. Bu da kendilerini *musavvada* denilen «siyah gömlekliler»den yâni İslâm sağcılarından ayırdetmeğe yarardı. Onların bayrakları da beyazdı. Akılcı ve tanrısız olarak onlar zamanlarının çoğunu yeni bir mezhep kurmaktan çok «safdillik» ve «hurafe»ye karşı savaşla geçiriyorlardı. 912'den başlayarak Razî Nakz ül-Edyân (= dinlerin eleştirisi) adlı kitabını Mesârîk ül-Enbiya (= Peygamberlerin aldatıcılığı) adlı risâlesini yayınladı, «bunlar imanın temellerini bile yıkmayı amaç edinmiş kitaplardı» (14).

985'e doğru Rey'de siyasal partiler İslâmî maskeler taşıyorlardı: Hanbelîler'in temsil ettikleri aşırı sağ «Eskişehir» denilen mahallede otururdu; ılımlı Hanefî eğilimli Neccarîler eski surlar içindeki caddelerde yerleşmişlerdi; buna karşılık «Deylemî» eğilimli Zâferanîler mahallelerde, banliyöde ve bütün ilde otururlardı. Siyasal kavgalar o zamanlar pek sıktı.

Hükûmet kamu oyuna önem verir ve sık sık

«gözde kimseler»e ve halkın temsilcilerine, yâni «Âli soyundan olanlar»a, «udul»a (= âdil kimseler), yargıçlara, fakihlere ileri gelen eşrafa, «türlü zanaatın temsilcileri»ni unutmaksızın razî cemaatinin temsilcilerine danışırdı. Bunun için de onları ya büyük camiye veya nakib ül-eşraf'ın sarayına toplardı. Hükûmet temsil yeteneği en çok olanlardan hiç olmazsa 60 kişiden aşağı çağırmazdı. Bu meclis «reis» ini, kendi «nakîb ül-eşrâf»ı, hatib'i, kadıyı ve diğer «ihtiyarları» tecrübeli, haysiyetli ve ikna kabiliyeti olan kimseler arasından seçerdi. Bu mecliste malî, askerî ve siyasî işler hakkında danışılırdı. Bu meclis eğer bir şeyden memnun kalmazsa, grevden, şiddetli ihtilâle kadar denenmiş her çareye baş vurarak halkı direnmeye çağırır, böylece kararlar, giderek hükûmet kurulması üzerinde söz sahibi olurdu (15).

Aynı nitelikteki rejimler X. yüzyılda büyük sayıda İran kentlerinde uygulanmaktaydı. Aşırı sağın kötü niyetli ifadesine göre, yönetenler her yerde, «âciz»diler, yâni iktidarları yönetilenlerin iradesi ile iyice sınırlandırılmıştı.

Demokratik rejim o zaman yalnızca doğuya özgü bir ayrıcalık değildi; o Afrika ve Endülüs gibi batı ülkelerine doğru da yayıldı.

Lahsa'nın Farslı kurucusu Ebî Said el-Cennâbî, kahramanca tutumuyla diğer mehdî'lere yâni «halk önderleri»ne bir örnek oldu; bunlar da başka liberal devletler kurdular: içlerinde en önemlileri, batı da meşrucu ama liberal Fatımî halifeliği ve Fırat'ın doğusunda Büveyhoğulları emirliği idi ki, birisi ismailî şiî, diğeri zeydî şiî idi; her ikisi de Lahsa ile iyi münasebetler içindeydiler.

Fatımîler'de ilk «Mehdî» 875'e doğru Kuzey

Afrika'da Berberler'e sığınmak zorunda kaldı. Onların yardımıyla orada liberal bir devlet ve Tunus kıyısında, Akdenizin mutlak hâkimi, ortaçağın Kartacası, kudretli, Mehdiye adlı şehri kurdu; az sonra başkent Mısır'a, el-Muiz'in (952—975) yaptırdığı Kahire'ye nakledildi. 970'de bu yeni devlet Fas'tan Fırat'a kadar uzanmaktaydı. İyi yöneltilen gizli bir propaganda onun doğuşunu kolaylaştırmıştı; çünkü «misyonerler» en küçük şehre kadar önceden kamuoyunu aydınlatmışlar ve başlıca eşrafın da mutabakatını elde etmişlerdi (16). El-Muiz kendi kendisini 972'de Lahsa kabinesine hitap eden bir mektubunda bundan ötürü methetmektedir: «Bizim her iklimde bütün *cezire*'lerde gizli ajanlarımız vardır; bizim muallimlerimiz ve misyonerlerimiz (dâiler) her dili konuşurlar» (17). Bununla o gerçeği söylemekteydi. Çünkü bu çağa doğru ismailî *dai*'ler Endülüs'te, Mezopotamya'da Bulücistan'da Hindistanda ve Çin Türkistanı'na kadar hemen her yerde görülmekteydiler. İbni Hazm'a (ölm. 1064) göre onların Kurtuba'daki siyasî düşmanları İsmaîliler, Karmatlar gibi klâsik İslâmiyet'ten ayrılıp Mecusîlik'i kabul etmişlerdir. Şehristanî'ye göre (ölm. 1154) İsmailîler'in gizli toplumda yedi vukuf derecesi ve her derece için özel bir akîde vardı. İlk iki derece bir yılda elde edilebilirdi; sonra sâlik her yıl bir derece çıkarak altıncı dereceye ulaşırdı. Yedinci dereceye çok az kimse yükselebilirdi (18). Sünnî inançlar böylece yıkılmışlar ve yerlerine bir tür akılcılık geçmişti; İsmailîler gerçekten de bir tür sosyolojiyi ve «dinlerin eleştirisi»ni öğretiyorlardı ve saf

«*maniheizme*» (19) ve ilkel Sogdlar'ın basit ve akılcı yüksek dinlerine kadar geri gidiyorlardı.

IX yüzyılda İslâm'da birçok hukuk mezhepleri vardı. Her mezhebin kendine özgü bir devleti, hükûmeti ve şeriatı reform programı bulunurdu. Bu mezhepler arasında amacı yalnız didaktik olanlar hiç bir rol oynayamadılar ve az sonra kaybolup gittiler: örneğin *avzâîler* ve *sevrîler* (20). Bunun tersine, eyleme geçen mezhepler az sonra önemli siyasal partilerin çekirdeği oldular.

İki parti vardı ki, biz bunlara «sağcılar merkezi» diyebiliriz: bunlar özellikle İran'da yayılmış olan *Hanefîler* ve daha çok Suriye-Filistin ve Mısır'da yayılmış olan Şafiîler idiler. «Solcular merkezi»nde Ebu Davud İsfahanı (ölm. 883) tarafından kurulmuş olup Büveyhoğulları devletlerinde çok kuvvetli bir parti hâline gelmiş bulunan ve uzun zaman iktidarı elinde tutan tek parti Zâhirî'ler gelişmişti. Eğilim bakımından radikal olmakla birlikte bu parti gene de akla ve gelişmeye aykırı düşmeyen hadislere uymaktaydı (21).

Sağda *Malikî* mezhebi bulunuyordu, ancak o, Mısır şiî Fatimî hükûmeti kendisine karşı koyduğundan ve daha ılımlı Şafiî (22) mezhebini ona tercih ettiğinden Endülüs'e doğru itilmişti; çünkü bütün koloniler gibi geri kalmış olan İşbiliye (Sevilla) ve Kurtuluş (Cordoba) ancak XI. yüzyılda liberalizmi tanıdılar; işte o zamandır ki, bu iki şehir iki cumhuriyet oldular (23).

Nihayet aşırı sağ da Bağdat'ta, kör bağnazlığı ilerici halifelerin (900—1050) rejimine birçok güçlükler çıkaran Hanbelilik ile temsil edilmekteydi. Üyelerini gabî zihinliler ve hür düşünce ve toplum

mutluluğu düşmanı gericiler arasından toplayan bu gruptan aşırılığı ve akîde bakımından uyuşmazlığından ötürü herkes nefret etmekteydi (24). Gericiler *(Nasibî)* ancak 1107'den sonra hoşgörü ile karşılandılar, bu sırada onlar aşağı yukarı 50 yıldan beri iktidarda bulunuyorlardı. Ayrıca XII. yüzyıldan başlayarak bu çeşitli partiler yavaş yavaş «fikir hareketi» karakterlerini yitirdiler ve sadece bir tür kast veya değişmez «mezhep» oldular, böylece de günümüze kadar Arap ülkesinde ve Hindistan'da kaldılar. Eski İslâm'ın fosilleşmesi başlamış bulunuyordu.

Eski halifelik rejiminin kötü yönetimi, görüldüğü gibi, bir liberal ve akılcı ideolojinin doğmasına sebep olmuştu; burjuvazi iktidarı ele almış, gizli dernek hâlinde kurulmuş ve aşağı yukarı 150 yıl İslâm devletlerinin itiraz kabul etmez hâkimi olmuştu. Bu iki yüz yıl, önce bir sosyal adalet ve eşitlik çağı oldu, ancak sonradan yoldan sapmalar başgösterdi ve «yağlı lokmaların» gerçek değerler hesaba katılmaksızın yalnız iktidar «sırdaşları»na tarikatların yüksek «derecelileri»ne ayrıldığı kayırıcılığın altın çağı başladı. Sonunda bu özellikle devlet Moloh'un her türden «gayrımeşru» vergiler, harçlar, tekeller, resimler, cezalar koyduğu bir, malî bakımdan halkı zorlama çağı oldu. X. yüzyılda oldukça liberal ve demokratik olan rejim XI. yüzyılın başlarında aşırı sağcıların muhalefeti ile, «sünnîliğe dönüş» ile karşı karşıya geldi: giderek rejim hiçbir zaman olmadığı kadar haris ve gayriahlâkî bir duruma geldi, öyle ki bu da büyük şehirlerin aşağı tabaka kütleleri ve «zimmî»lerce oluşturulan aşırı solun ikinci bir muhalefet olarak onun karşısına çıkması-

na sebep oldu. Sünnîlik'e bütün «bid'at»leri reddetme yandaşı olup devr-i saadet'in «saf islamiyet» ine dönmek isteyenler katıldılar.

Nazariyatçısı el-Eş'arî (ölm. 935)'nin adına uyularak eş'arilik denilen ideoloji ile uzun zaman sınırlanmış olan aşırı sağ sonunda büyük sofisti ünlü Gazzalî (1058—1111)'yi ve büyük devlet adamını, Nizam ül-Mülk'ü (ölm. 1092) buldu: Bunların ikisi de irticaın yönetici ve aydın kadrolarının hemen hemen bütün büyük simaları gibi doğu İranlı idiler. Bu sünnî yayılışı Türkmen Oğuzlarının yıpranmamış gücünü kendi amaçları için kullanma meharetini gösterdi. Bu Türkmen Oğuzları, öyle söylendiği gibi ne vahşî ne de ilkel idiler; ancak o zamanlar Ortadoğu'nun diğer halklarından, özellikle batı İranlılardan ve Araplardan birkaç yüz yıl geri kalmış bir ulustular.

1037'den başlayarak Doğu İran'a egemen olan ve gericiler tarafından yönetilen Oğuzlar 1055'te Bağdad'ı zaptettiler ve «eski iyi zamanların İslâm'ı» zannettikleri şeyi, gerçekte ise diktatörlüklerin en kan dökücüsünü ihya ettiler. Onların başkomutanı, böylece Ortaçağ'ın Ortadoğu'sunda ilk «sultan»ı (imparator) oldu. Gerçekten de o zamana kadar arapçada «sultan» kelimesi lâtincedeki *res publica*'dan başka bir anlama gelmezdi. Tuğrul'un ardgelenleri (1037—1193) aynı şekilde sultan yâni *caesar* oldular. Onlar şehirlerde tedhişi hâkim kılarak her kentte yüzlerce darağacı kurdurarak korkunç katliamlarda bulundular.

İslâmî gericilik Eski-Kahire'de ancak 1171'de Selâhattin Eyyûbî ile yerleşebildi. Ancak uzun zamandan beri orada mevcut olan liberal rejim çoktan çö-

küş hâlindeydi. Delicesine otoriter olan el-Hâkim (996—1021) Hristiyanlar'ı, Yahudiler'i ve genel olarak İslâm'ın bütün aşırı solunu memnun edemedi; garip Dürzî (yâni terziler) mezhebinin kurulmasıyla İsmailî masonluğunun sırlarına saygısızlık gösterdi. El-Hâkim'in öldürülmesinden sonra onun ardgelenleri artık «hükmetmeksizin saltanat sürdüler»; çünkü Mısır'ın yönetimi kabine ve «senato» biçimindeki Büyük Loca tarafından sağlanmakta idi. Muhteris plutokrasinin bir oyuncağı hâline gelmiş olan imam-halife'lerin tahta çıkışları çok kez uzak bölgelerin «birader»lerinin itirazları ile karşılaşmaktaydı ve devleti kurtarma zorunluğu 1073'te Bedr ül-Cemâlî adında bir «diktatör»ün başa geçmesine sebep oldu. Aslen Ermeni olan bu kişi Eski-Kahire gençliğini bir tür izci olarak (futuvva) örgütledi; böylece bir izci ordusu ile Ani (1062) ve Malazgirt (1071) savaşlarının galipleri Selçuklulara karşı daha kolay durabileceğini düşünmüştü.

1080'de vezir Amid üd-Devle'nin polisi bu izciler (futuvva mensubu)'den bazılarını, bir ekmekçi çırağını, bir çuhacı çırağını vb. arşivlerine el konulan bütün bir «loca»yı tutukladı ve bu locanın Eski-Kahire Büyük Loca'sına bağlı olduğunu saptadı. Bu Büyük Loca diğer localarla, bu arada birçok abbasî ülkelerinin eylemlerini merkezîleştiren Medine ana locası ile «posta kutuları» aracılığı sayesinde haberleşmekteydi. Bu genç adamların Bağdat'taki buluşma yeri Barasa mahallesindeki büyük cami idi. Yargılanınca casusluluk suçundan hüküm giyerek ona göre cezalandırıldılar (25).

Ancak, Türkmen gericiliği ile İran'a itilmiş olan İslâmın aşırı solu artık Pamir, Deylem, Kafkas ve

Toroslar'ın ulaşılmaz dağlarında direnişe geçmiş bugünkü deyimiyle *makici* olmuştu. Onun ünlü şefi Hasan Sabbah (ölm. 1124) bir Deylemli idi. Bu daha 1090'da gizlice Hazer Denizinin güney batısındaki Alamut kalesini tahkim ederek oraya yerleşmişti ve buradan Ön-Asya'nın Türkmen hâkimlerine karşı dinî sabotajı ve tethişi yöneltmekteydi. Eski karmatçılığı yeniden örgütledi ve bunu bir tethiş derneği hâline (fidâviye) soktu. Kendisi «propagandacı *(dâi)* reisi» unvanını aldı ve her *cibal*'e bir «baş dâi» atadı. Yüksek şahsiyetlere yaklaşmak için fidâiler sûfîlerin abasını seve seve giydiler. Bu sûfîler bir tür müslüman ruhbanı idiler; 1075'den beri İslâm gericiliği bunları teşvik ettiği için sayıları oldukça artmıştı ve hemen her tarafta zengince donatılmış zaviyelere sahiptiler.

Bütün XII. yüzyıl bir yandan kadın ve erkek zaviyelerinde yaşayıp sultana dua eden sûfî ve sûfîyelerin pek çok oluşuyla, bir yandan da şehirlere ceza seferleri tertip etmek için sığınaklarından inen haşişî fidâilerle göze çarpmaktadır. Fidâiler yakalandıklarında çok ciddî bir biçimde cezalandırılırlardı. Salâhattin Eyyûbî ünlü Suhreverdî'yi (ölm. 1191) müridlerinden birçok zındık ile birlikte idam ettirdiği zaman, bu olay Kudüs'ün Franklar'dan geri alınışından (1187) çok daha parlak bir zafer sayıldı (26).

XII. yüzyılın sonunda Türkmen sultanlığı parçalandı ve Küçükasya'yı zaptetmek, Haçlılar'ı geri püskürtmek hususunda Türk savaşçılarını kullanmış olan Araplar bu çözülme ve dağılmaya yabancı kalmadılar. Yakındoğu hileleri portakalı sıktıktan sonra kabuğunu atıyordu. El-Nasır'ın saltanatı (1180—

1225) eski halifeliğin sanki bir restorasyonuydu. 1169'dan 1193'e kadar başta kalan ve Mısır'a sahip olup Bağdad'ın ruhanî hâkimiyetini orada yeniden kuran devrin büyük adamı Selâhattin Eyyubî, Sünnî hizmetine uydurulmuş Haşişî metodlarını iyi bir uzman olarak değerlendirmekteydi: bunun içindir ki o, 1183'te Futuvve'yi ve başka birçok sırlı müesseseleri kabul etti. Böylece Sünnîler de Eshab ül-Re ve'l-Mim adlı paramasonik bir örgüt kurdular (1210). Onların büyük şefleri Serâvil ül-Futuvva denilen futuvve külotları giyiyorlardı; bunları onlara Bağdad halifesi törenle göndermekteydi (27). Bu dönemde Alamut Haşişîler'inin büyük şeyhi III. Hasan «pişman olmuş» ve Abbasî halifesi tarafından Bağdad'da (1211) kırallara yakışır bir biçimde kabul olunmuştur! Selâhattin Suriye Haşişîlerinin büyük şefi (Şeyh ül-Cebel) Reşidüddin Sinan ile barış yaptı (1176) ve o bütün hileleri, bütün kılık değiştirme yöntemlerini bilen birçok suç işlemeye hazır kimselerden ve önemli bir posta güvercinleri şebekesinden kurulu casusluk ve haberleşme servisini Selâhattin Eyyübî'nin emrini verdi.

Cahil halk o zamanlar Halife'nin düşmanlarının böyle çabucak keşfedilmesine çok şaştığından, onun cinlerle ilişki kurduğuna inanıyordu.

Yüksek politika bahse konu olduğunda gizli yöntemlerle en mutlu başarılara ulaşılıyordu. Genel barışın düşmanları olarak ilân edilmiş olan haçlılar tamamiyle güçsüz bir duruma düşmüşlerdi; batı Hristiyanlığının en güçlü hükümdarı imparator II. Friedrich (1220—1250) *Cenevre*'si Kudüs olan bir çeşit Uluslar Kurumunda (1229) Araplar'ın yanında yer aldı.

II. — Yönetim

X. yüzyılda halife Mu'tedid (892—902) bütün imparatorluk için önemli iki sıra işin dizginlerini birleştiren bir içişleri bakanlığı meydana getirdi; çünkü her evlât bir vâlilik ve bir de malikâne yönetimine sahipti. İçişleri bakanlığının sorumluluğunu üzerine alan vezir bütün bu servislerin yönetimiyle ve özellikle Irak'ınki ile uğraşıyordu.

Savaş bakanlığında birçok büro vardı; halifenin giderler bakanlığında daha az önemli olmayan personel çalışmaktaydı; ancak en çok memur kullanılan yer genel hazine dairesiydi. Ayrıca geniş bir millîleştirme servisi ve *mutarassil* denilen, diplomasi sanatında usta sayılanların seçkinlerini biraraya getiren haberleşme bakanlığı vardı; çünkü bu örgüt millî arşivin ve dışişleri bakanlığının vazifelerini birleştirmekteydi. Posta bakanlığına gelince bu, her bucağa yerleşmiş, insanlar ve şeyler hakkında şifreli raporları düzenli olarak yollayan ve «gözler» adı verilen birçok ajanlara sahip bir çeşit gizli servisti. O aynı zamanda propaganda bakanlığı rolünü de oynuyordu ve birçok «şairler» —bunlar o devrin gazetecileridir— ve okumuş kimseler, günlük olayları halka bildirmekle vazifelendirilmişlerdi, doğaldır ki, olayları hükûmetin hoşuna gidecek bir biçime sokarak.

Öte yanda halife kabinesinden başka, diğer bürolara, mühür, kuriye, para, zekât vb. bürolara sahipti.

X. Yüzyılda fazla miktarda memur vardı. Böylece, maiyetlerindekileri saymaksızın. Frat üzerindeki küçük Rakka şehrinde yazar Tellmahra'lı Di-

onysius (ölm. 843) zamanında bir kadı, bir tahsildar, bir garnizon kumandanı, bir posta müdürü, bir malikâne kâhyası, bir jandarma yüzbaşısı vardı (28). Her vezirin yüksek memurluklara adaylardan meydana gelen bir «klan»ı vardı, her bakan değişmesini genel bir memur değişimi izlerdi; her siyasal partinin yerleştireceği bendeleri vardı. Mez'e göre o zamanlar durum tıpkı 1. Cihan Savaşından önceki Amerika'da olduğu gibiydi: bir «iş» bulabilmek için herkesin kendi «parti»sinin iktidara gelmesini beklemek gerekirdi; ancak bu, önemli memurluklar için böyleydi; önemsiz memurluklar bu siyasal dalgalanmalara tabi değildi (29).

Demagojik bir niyetle ve partisini güçlendirmek amacıyla «Emir ül-Ümera» Adududdevle memurlarına izindeyken de para ödemeğe karar verdi (30); ancak devlet memurlarının gerçek cenneti gene de Araplar çağındaki Mısır idi; nüfuzlu kimselerin gözdeleri ve korudukları kişiler oraya gönderilirlerdi.

Memurların çok girift bir hierarşileri vardı, bunlar epeyce yüksek maaşlar alırlardı. Böylece Bağdat'ta olduğu gibi Eski-Kahire'de de vezir ayda 5.000, bir *sahib-i divan* veya müdür 120, bir müdür yardımcısı 100, bir servis şefi 70 altın alıyor, yeni bir memur ise 30 altın ile işe başlıyordu (31). Daima okur yazarlardan seçilen memurlar, genel olarak, Bağdat'ta İranlı, Mısır'da ise Kıptî idiler. Bunlar çoğunlukla iki dil konuşurlardı; şöyle ki; arapça ve üstelik bir İran dili veya arapça ve ermenice, arapça ve mandaence, arapça ve süryanca, arapça ve ahvazca veya arapça ve kıptîce. Halk tabakası bunlara kötü gözle bakar ve onları «İslâm'ın gelir-

lerini yiyip yutmak»la suçlarlardı. Bu memurlar birçok durumlarda kendilerine yardımlarda bulunan sendikalar aracılığıyla dayanışmaktaydılar; örneğin bu sendikalılardan birisi bir para cezasına çarptırılırsa, sendika kasası bunu onun yerine öderdi (32).

Memurların haftalık izin günü cuma idi; ama buna X. yüzyılda perşembe de eklendi, böylece bizim «İngiliz haftası» nın eşiti oldu (33).

Yüksek memurlara Halife, kendilerine hitap edilirken kullanılan unvanlar verirdi. T'ang'lar çağındaki Çin sarayının göksel unvanlarını uzun süreden beri âdet edinmiş olan kuzey ve doğu İranlıları, Abbasî halifelerini daha da tantanalı unvanlar dağıtmaya alıştırdılar.

X. Yüzyılda devlet adamları çok kez aynı burjuva ailelerden gelirdi; bu, son yüzyılın İngiliz şehirli zadegânını ansıtan bir durumdur. Vezir İbni Mukla'nın oğlu daha 18 yaşındayken babasının yerine geçti; İbn ül-Amid'in oğlu ise 21 yaşında. Hakanoğulları 70 yıl içinde dört kez vezir oldular; Furatoğulları ise elli yılda gene dört kez bu mevkie geçtiler. Büveyhoğulları soyundan ilk «emir ül-ümera» olan İmâd'a İbn ül-Amid Bağdat'ta, oğlu ve torunu da Rükn'e İran'da vezirlik yaptılar. Aslen nesturî olan Vahiboğulları on kuşak süresince en yüksek görevlere getirildiler: bunlar arasından dört kişi vezirliğe kadar yükseldiler.

Bu vezirlerin çoğu pek zengindiler. Örneğin Ali İbn el-Furât 10.000.000 dinarlık (yâni 140.000.000 Germinal altın frank) yıllık bir bütçeye tasarruf etmekteydi. Söylemek gerekmez ki, bununla o ve ailesi ve samimî danışmanları çok rahatça yaşa-

maktaydılar; üstelik o bakanlığının personelini oluşturan 5000 memurun 5 dirhemden 100 altına kadar giden aylıklarını ödüyor, araç ve gereçleri sağlıyor, üstelik bütün memurlarının yararlanmaları için kantinler işletiyordu. Her gün bu mutfaklarda 90 koyun, 30 oğlak, 200 piliç, 200 evcil keklik, 200 güvercin pişirilir, 5 fırıncı da gece, gündüz çalışırdı. 923'te İbn el-Fûrat, Bağdat'ta kendi personeline özgü, her ay kendisine ortalama 3000 altın franka mal olan bir dispanser kurdu (34).

III. — Yargıçlar ve Baro

Mecusî, yahudî, hristiyan vb. gayrımüslimlerden olabilen sivil memurların tersine kadılık yalnız müslümanlara özgü idi; öteki dinlerde olanların kendi mahkemeleri vardı. Kadıları sayısız fakihler arasından seçen doğrudan doğruya halifenin kendisiydi.

Bir kadı günde elli kadar duruşmaya çıkardı. Mahkeme her zaman büyük camiin yanında kurulur ve davalar aleni olarak görülürdü. Yüksek polisin çözümlediği cinaî işlerden geri kalan bütün işlere kesin olarak kadılar hükmederlerdi.

Fatimî imparatorluğunun baş mahkemesi Eski-Kahire'de Amr camiinde bulunurdu. Baş kadı siyah bir kaftan içinde, başında silindir biçimi yüksek bir başlık, sembolik kılıcı taşıyarak ipekli yastıklarla döşeli bir tahta oturur ve onun yanında jüri heyeti, ayrıca beş mübaşir ve dört tutanak kâtibi yer alırlardı (35). İlk zamanlarda taraflar ayakta dururlardı, ancak X. yüzyıldan sonra hepsi oturabildiler.

912'ye doğru bir kadının maiyeti şunlardan oluşurdu: ayda 300 dirhem alan bir kâtip, 130 dirhem alan bir mübaşir, mahkemenin kapısında 100 dirheme kadar olan küçük anlaşmazlıklarla uğraşan bir naip, ayrıca mahkeme koruyucuları (36).

Türlü basamaklardaki kadılardan başka, bir çeşit jüri üyesi demek olan adl mesleği vardı. Başlangıçta adl İslâm cumhuriyetinin bütün şerefli vatandaşlarını kapsardı, ancak IX. yüzyılda her mahkeme için kendi dairesi içindeki «şerefli yurttaşlar»ın bir listesini, her altı ayda düzenlemek âdeti yerleşti. Bu çağda Basra listesinde 36.000 ad yer almaktaydı, ancak bu adı yazılı olanların yalnız yarısı göreve çağrılırdı.

X. yüzyılda adl bir meslek oldu ve sahib-i adl'ler halifeler tarafından atandılar. 912'de 1800 kişi adl olarak Bağdat'ta atanmıştı; 1014'te halife Hâkim, Mısır için yalnız 1200 kişi atamıştı; zaten biraz sonra adl mesleği satın alınabilen bir görev oldu ve «sahib-i adl» olmak için artık iyi bir müslüman olmaya da ihtiyaç yoktu; ister mecusî, ister yahudî veya ister sabiî, ister kıptî veya melkit veya nesturî olmak sahib-i adl olmaya engel değildi, yeter ki zengin ve saygın olsunlar (37). O zamandan sonra bütün toptancı tüccarlar, bankacılar rüşvetle *sahib-i adl*'liği bir şeref unvanı olarak elde etmenin yollarını buldular.

Kısa zaman öncesine kadar bazıları müslüman ülkelerinde eskiden avukatlık mesleğinin bilindiğini asla düşünemiyorlardı (38). Kuşkusuz onlar görüşlerini müslüman ülkelerin XIX. yüzyıldaki örgütleri üzerine kurmaktaydılar. Ancak biz yeniden, X., XI., XII. yüzyıllara ait, İslâm ülkelerinde yalnız avukat-

ların (vekil) bulunduğunu değil, işsiz avukatların doldurduğu baroların da bulunduğunu ispat eden metinler bulduk.

İbn el-Uhuvva şöyle yazıyor: «Avukat bizim yüzyılımız yarasıdır. Bunların büyük kısmı iki yanla da anlaşan, haksız davaları kazanmak, haklıları yitirmek için iyi konuşma güçlerinden ve kanunları bilmelerinden yararlanan ahlâksızlardır. Onlar ancak mahirane manevralarla sahib-i adl'lerin vicdanlarını bulandırmak için orada hazır bulunurlar. Oysa bütün işler avukatsız olarak çok daha çabuk hükme bağlanabilirdi; giderek bizim zamanımızda (XIII. yüzyıl) hukukçular, hastalar, ihtiyarlar ve bazı durumlarda kadınlarda olduğu gibi ancak mahkemeye gelemeyenlerin savunulması için bir avukatın bulundurulmasını zorunlu sayarlar. Bir akıl hastası veya bir küçük bahse konu olduğu zaman resmî bir avukat göstermek mahkemenin vazifesidir.» Ancak İbn el-Uhuvva bu temennileri kanımıza göre ancak Ortaçağ ve Arap büyük burjuvazisinin kesin olarak yıkılmasından sonra gerçekleşebildi; çünkü bu burjuvazi öyle zengin ve güçlüydü ki, noterler, dâva vekilleri ve avukatlarla çevrili olmaktan hoşlanırdı (39).

«Günümüzde (XIII. yüzyıl), diyor İbn el-Uhuvva, büyük sayıda müslümanlar hukuk tahsil ediyorlar; özellikle savunma ve usul kolları revaçtadır; en küçük bucağımız bile kendi hukukçularına ve kanun adamlarına sahip olmakla gurur duyar» (40).

İbn el-Uhuvva'nın üzüntü ile bahsettiği bu hukukçu bolluğu kolayca anlaşılabilir: aşağı tabaka halk, dükkâncılar, işçiler, giderek köylüler gerçekten de çok kez oğullarını tahsile yöneltmekten baş-

ka bir şey düşünmüyorlardı; öte yandan bütün serbest meslek sahipleri veya yönetimde görev almış olanlar da yalnız bir tek tutkuya sahiptiler: kendi yerlerini çocuklarına bırakmak. Özellikle kadılar gerçek sülâleler kurmayı başarmışlardı. Böylece, Ebu el-Şvarib'ler ikiyüz yılda —IX. ve X. yüzyıllar— Bağdat'a sekiz yüksek kadı ve 16 ikinci sınıf kadı verdiler; Ebu Burda'lar ise 947'den başlayarak kendi aileleri için Fars yüksek kadığı vazifesini tekellerine aldılar. 1010'dan sonra bu ailenin bir kolu, aynı biçimde, ikiyüz yıl boyunca Gazne'nin bütün büyük kadılarını vermiştir. Çok mahir olduklarından, onlar büyük ailelerle anlaşarak her türlü rejime uymaktaydılar.

Bu Ebu Burda'lar üçyüz yıl boyunca (X., XI., XII.) Şiraz'da büyük kadılık görevleri ile nâkîb ül-Eşraf'lık demek olan reislik görevlerini bir arada ellerinde tuttular; bu dönemde onların evleri hem adalet sarayı hem de belediye idi. İbn el-Belhî'nin bize dediğine göre onların sarayları yüzyıllardan beri birikmiş olan şehrin arşivini, evrakın asıllarını ve tutanakları ihtiva etmekteydi. Onlar naiblerin, sahib-i adl'lerin, zabıt kâtiplerinin ve avukatların davranış ve hareketlerini sıkıca denetleyerek sahip oldukları şerefli ünü ellerinden geldiğince koruyorlardı (41).

Eski-Kahire'de, yüksek kadılık görevi seksen yıl boyunca el-Nu'man ailesinde kaldı. Bu yüksek hâkim ailelerinden her biri kendi illerinin, sultanlığın hattâ komşu sultanlıkların bütün mahkemelerini elde etmek eğilimindeydiler. Büveyhoğulları emirliklerinin bütün kadıları aynı aileden gelmeydi! Fatimî çâğı Eski - Kahire'sinin kadıları Suriye ve

batı Arabistan mahkemelerini böylece ele geçirmişlerdi. Ayrıca hükûmetler bu sisteme karşıt olmak şöyle dursun onu teşvik bile etmekteydiler. Bu sanki «siyasal parti» nin islâmî biçimlerinden birisiydi.

IV. Vergiler ve Hazine

Eski İslâm hukuku ancak üç tür şer'i vergi tanıyordu: öşür (onda bir vergisi); «sosyal güvenlik» vergisi olan sadaka veya zekât, ki sadece müslümanlarca ödenirdi, bir de askerlik hizmeti karşılığı olarak Harranîler, Arranîler (Şirvan Mecusîleri), Sogdlular, Farslılar, Budistler, Sabiîler, Ermeniler, Gürcüler, Nesturîler, Melkitler, Marunîler, Samaritenler, Museviler ve Monofizitler gibi Zimmî'lerin ödedikleri cizye. Bununla birlikte, uygarlığın normal gelişmesinden doğmuş bütün diğer vergiler, aşırı sağcı hukukçular ve halk tarafından düpedüz bid'at olarak nitelendirilmekteydi. *Maks* denilen ve alkollü içkilerden alınan cibâye, fahişelerden alınan vergi, gümrük vergileri ve bunun gibi aracılı vergilerde durum böyleydi. Zaman zaman «İslâmın eski saflığına» dönmek için demagog devlet başkanları bu insafsız vergileri kaldırıyorlarsa da, bir kez yerlerine iyice yerleşince, en küçük vesileden yararlanarak kararlarından geri dönüyor, giderek kaybettiklerini de çıkartmaya çalışıyorlardı!

Dahkan denilen toprak asilzadeleriyle İran ne kadar arazi vergisi demek olan harac'ın ülkesiyse, Fellahlarıyla Mısır da ek vergilerin ülkesiydi. X. , XI., XII., XIII. Yüzyıllarda Mısır'da Makriz'in bize söylediğine göre solunan havadan başka herşeyden vergi alınmaktaydı (42). Ayrıca vergi mükellefi

% 8 faiz, % 10 sarrafiye, % 1 makbuz pulu için olmak üzere % 19 ek vergi ödemekteydi. Bu ek vergilerin «mucidleri IX. Yüzyılda İbni Mudebbir ve X. Yüzyılda İbni Nestorius oldular.

815'de Tennis'li Kıptî dokumacılar, oradan geçmekte olan Patriğe, kendilerinden cizye diye normal verginin beş katının zorla alındığından yakındılar (43).

Başka bir Arap yazarının bildirdiğine göre Mısır'da ek vergiler özellikle Tennis'de Dimyat'ta ve Nil kıyılarında çok ağırdı. Kıptî yerli, resmî bir izin elde etmeden, bir tür keten bez olan bir parça *şata'*-yı dokumaya başlayamazdı; üstelik o bu kumaşları sayıp damgalayan tekel memurlarına dokuduğu kumaşları belirtilmiş bir tarihe kadar bitirip teslim etmekle yükümlü tutulmuştu. Giderek ambalaj memurları onları paketlerler, sandıklara koyup sandıkları da mühürlerlerdi. Bütün bu memurlar Kıptî zanaatkârın sırtından geçinirlerdi; ayrıca nehirde gidiş gelişi denetleyen müfettişler ve Nil Boyunca dizilmiş olan limanların memurları da onlardan geçinmekteydiler. Makdisî Tennis'deki böyle bir memurun liman resmi olarak bir günde onbin sekizyüz altın frank elde ettiğini gördüğünü bildirmektedir (44).

Mezopotamya'da ancak X. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Büveyhoğulları yönetiminde böyle bir vergi ve ek vergi bolluğu görüldü; Adud (ölm. 987) bir çok malî buluşlardan başka soğutmak için kullanılan buz ve o zamanlar büyük bir müşteri kalabalığınca pek tutulan, geçici lüks bir madde olan sadakoru tekel altına aldı. 985'de ipekliler ve pamuklulara % 10 oranında bir vergi ko-

nuldu; işte bu, Bağdat'ta bir halk ayaklanmasının başlamasına sebep oldu; Devlet bu yoldaki tasarıyı uygulamaktan vazgeçmek zorunda kaldı; ancak 998' de bu vergiyi yeniden toplamak denendiği zaman halk gene ayaklandı, kaleyi ele geçirerek hazine arşivlerini ateşe verdi. Bu ayaklanma ciddî bir biçimde bastırıldı, ama ikinci kez pamuklulardan alınmak istenilen bu % 10 oranındaki vergiden vazgeçildi, yalnız ipeklilerden alınmakta devam edilecekti. O zamandanberi her ipekli topu tekelin damgasını taşımaya mecbur tutuldu (45).

1033'de halk tuz üzerinden alınan verginin arttırılmasından çok yakınmaktaydı; bu arttırmayı bildirmek üzere camilerin kapılarına asılmış olan afişler halk tarafından parçalandı. İbn el-Mu'tez'in deyimiyle «zındık Nebatlılar» henüz, Nil vadisinin yerlileri gibi tam anlamıyla reaya olmamışlardı; öyleki fazlaca yolunmak istendiği zaman Nebatlılar çığlıklar atmaktaydılar.

Batı İran'da müslüman Farslılar malî yenilik'lere «zındık Nebatlılar» dan çok daha fazla baş kaldırıyorlardı; buna karşılık Suriye - Filistin Fellâhları Mısır'lı kardeşleri gibi kendilerini rahatça yoldurmaktaydılar. Mısır'da olduğu gibi Suriye'de de vergi mükellefi gerçekten öyle yumuşak ve öyle aldırmaz idi ki, vergi tahsil büroları büyük camilerde kurulmuştu. Eski - Kahire'de kasa *minber*'in önünde yerleştirilmiş ve bir büyük demir parmaklıkla çevrilmişti; oraya bir merdivenle çıkılırdı. Doğaldır ki, akşamları müminler gittikten sonra kapılar iyice kapatılmaktaydı (46).

980'e kadar Kuzey - Suriye *reaya*'sı Hamdanîler tarafından böylece ağır vergilerle soyuldular. O çağın bütün muhteris şefleri gibi kendilerini Güney Arabistan'lı bir kıral soyuna bağlayan bu Kürd beyleri, kendi memleketleri olan Musul'da halk babası gibi hareket etmekteydiler (47). Ancak Halep'te olduğu gibi orada da onlar sanayide kullanılan tarımsal ürünleri yetiştirmeği üstün tutuyorlardı: pamuk, susam vb. çünkü bunlardan, sebze, bostan ve meyve ağaçlarından alınan vergiden daha çok vergi alınmaktaydı.

Bunun tersine doğu İran'da vergiler X. yüzyılda oldukça hafifti; vergiler ancak XI. yüzyıldan sonradır ki hissedilir bir gelişme gösterdi (48).

950'ye doğru Mısır devlete yılda 45 milyon altın frank sağlamaktaydı. Yüz yıl sonra, İsrailî vezir İbni Killis'in yönetiminde resim ve vergiler 56 milyonu buldu (49). Bağdat İmparatorluğunda Adud zamanındaki vergi hasılatı 33 milyon altın franka ulaşmıştı; bundan bir kuşak önce ise ancak 29 milyon altın frank toplanabilmişti. Sonradan Adud bu meblağı 54 milyon altın franka yükseltti.

Çiftçiler vergilerini yazın Jüliyen takviminin 11. temmuzundan sonra ödemekteydiler. 894'te bu tarih Mu'tedid tarafından tarım yılının başlangıcı olarak saptanmıştı (buna *yeni Mu'tedid yılı* dendi).

Toprak vergisi o zaman İslâm dünyasının bir ucundan öteki ucuna kadar başka başka idi; çünkü vergi miktarını hesaplamakta toprağın verimliliği hesaba katılmaktaydı.

Her yıl, belli bir zamanda vergi memuru yanında toprakların genişliğini ölçen bir mühendis ve jandarmalarla sorumlu bulunduğu bölgede büyük

bir saptama gezisi yapardı (50). Mükellef vergiyi ödemezse, bunlar onu tutuklarlar ve giderek hapsederlerdi; eğer mükellef haksızlığa uğradığı veya kötü muamele gördüğü kanısındaysa *divan-i mezalim*'e baş vurabilirdi.

Su dolapları vb. ile sulanmayan topraklar % 50, sulananlar ise % 67 vergiye tabiydiler. Meyve bahçeleri ve bağlara gelince, bunlardan X. yüzyıla kadar hiç vergi alınmazdı; ancak 915'ten sonra bunlara da ağır vergiler konuldu (51).

Yağ değirmenleri (presleri) ve gül suyu çıkartma yerleri tekel tarafından işletilmekteydi (52).

IX. yüzyıl boyunca tarım mükellefleri çok kötü muamelelere tâbi tutulmuşlardı. Bunlar hapsedilirler, kamçılanırlar, giderek işkenceye tâbi tutulurlardı; ancak vezir Ali bin İsa zamanında bu biçim işlemlerden vazgeçildi ve eğer şu veya bu devlet memuru böyle bir iş yapmaya kalkışacak olursa eşraf ve kamuoyu bunu birlikte protesto etmekteydi (53).

Şeriatın yasaklamış olmasına karşıt, her türlü eşya üzerinden gümrük resmi tahsil edilirdi. Bundan ötürü bütün limanlarda, İslâm dünyasını kâfirlerin ülkelerinden ayıran sınırlarda olduğu gibi, müslüman devletleri birbirinden ayıran bütün sınırlarda da gümrük büroları kurulmuştu. Ticarî eşyanın sınırlardan geçerken titizlikle gözden geçirildiği ve turistlerin «musamahasız»ca yoklandığını İbni Cübeyr iddia etmektedir.

Fransızcada gümrük anlamına gelen *douane* ve *tarif* sözcükleri islâmî *divan* ve *tarife* sözcüklerinden gelmedir! Gümrük resimleri eşyanın değerine ve zamanın ekonomi politikasına göre değişirdi;

kimi zaman % 10, kimi zaman da % 200 alınırdı! Kimi devletler kimi eşya için koruyucu tarifeler uygularlar, kimi eşyayı da ülkeye sokulması yasak eşya tarifesine sokarlardı. Gümrüklerde silâhlar, köleler ve gizli haber götürenler yakalanırdı (54).

XIII. Yüzyılda Selâhattin Eyyubî'nin ülkesi olan Mısır'da, İskenderiye'ye çıkan turistler gümrük polisinin sunduğu sorgu kâğıtlarına cevap vermek zorundaydılar; bunlardan polis kendileri hakkında tam bir bilgi elde ederdi (55).

V. — Zimmîler

Bir koruyuculuk sözleşmesi ile İslâm topraklarında oturan gayrimüslimlere *Zimmî* adı verilirdi. Bu gayrimüslimlerin hepsi bir tanrı elçisinin dinine bağlı idiler; bunlar ehl-i kitap veya semavî bir din mensubu sayılmaktaydılar. Gerçekte bütün bu halklar Ortaçağ Orta-Doğusu yüksek uygarlığının içindeydiler ve artık gezegen yıldızlara tapanların da içine sokulduğu müşrik kategorisinden değildiler.

Önce hoşgörü ile karşılanmış, sonra da «korunmuş» olan bu halkların içinde türlü hristiyan millet veya cemaatleri bulunmaktaydı: Nestûrîler, Yakûbîler, Melkitler, Ermeniler, Gürcüler, Kıptîler ve Nubyalılar, çeşitli Yahudi mezheplerinden ise: Samaritenler, Hazarlar, asıl Yahudiler vb. sonra Asya'nın semavî cemaatleri: Mandeenler, Kaldeliler, Parsiler, Mazdeenler (= Mecusîler), Maniheenler ve türlü Budist halklar.

Ortaçağ İslâmlığı karşısında bu türlü türlü zimmîlerin durumları şöyleydi:

Hristiyanlar önceleri yalnız, ta Sasanî çağından bu yana tanınan, bir şefe sahiptiler: Mesturî katolikosu; ancak daha sonra Yâkûbîler ve Melkitler için de temsilciler (Za'im'ler) kabul edildi. Her ne kadar İslâm ülkelerinde oturuyorlarsa da Nubyalı Hristiyanlar, bir tür konsolosluk mahkemesi ile kendi kral-larına yani Nubya kralına bağlı idiler.

Yahudiler'e gelince; Fırat'ın doğusunda oturan-lar Sasanî çağından beri *Beş-galuta* denilen ve Bağ-dat'ta oturan bir «halife» ye bağlıydılar; Fırat'ın batısında, Suriye, Filistin ve Mısır'da oturan Ya-hudiler ise Dönme denilen Julien'den beri (361 - 363) *Sâr-hassârim,* harfi harfine «prenslerin prensi» ünvanını taşıyan ikinci bir «halife» ye uyruktular; Fatimîler zamanında *Sâr-hassârim* Eski Kahire'-de otururdu.

1165'de Orta-Doğu'da seyahat etmiş olan Ben-jamin de Tudèle, Haçlıları Yahudileri kütle halin-de öldürmüş olmakla suçlanmışsa da, gerçekte Fi-listinde hiçbir zaman çok Yahudi bulunmamıştır. Bizanslılar'dan fethedilen Filistin ve Mısır gibi ül-kelerde de az Yahudi vardı; çünkü onların ticareti oralarda kendileri kadar mahir olan yerli Hristiyan-lar tarafından sıkı bir rekabetle karşılaşmaktaydı. Buna karşılık Sasanîler'den fethedilen yerlerde, Do-ğu İran'da ve Amu-Derya'nın kuzey-doğusunda çok kalabalıktılar; çünkü bu bölgelerın saf halkı ile ti-caret yapmak onlara daha kolay gelmişti, buralara onlar «tek Tanrıcılık» kisvesi altında girmiş ve «putperest» olarak reddedilen Hindular'ın yerle-rini almışlardı.

1185'e doğru haham Pataşya aşağı Mezopotam-ya'da oturan Yahudiler'in sayısını 600.000 olarak

tahmin ediyor. Aşağı yukarı aynı çağda Şam'da 10.000, Halep'te 5.000, kuzey Mezopotamya'da 4000, Musul'da 7000, Harba'da 15.000, Ükbara ve Vasıt'da 10.000, Hille'de 10.000, Kûfe'de 7.000, Basra'da 2.000 Yahudi vardı, Sura ve Nar ül-Malik ise tamamiyle yahudiydi. Sayılarının daha çok olduğu İran'da ise Yahudiler Hamadan'da 30.000, İsfehan'da 15.000, Şiraz'da 10.000, Gazne'de 80.000, Semerkand'da 30.000 kişiyi bulmaktaydılar. Üstelik İsfehan'da ve Merv'de ayrı birer yahudi şehri vardı, halbuki Mısır'da İskenderiye ve Eski Kahire'de ancak 10.000 ve Delta'da 3.000 yahudi bulunmaktaydı.

Hristiyanlar ise şöylece dağılmışlardı: Mezopotamyada 500.000, Nestûrî, bunun 40.000'i Bağdat'ta oturmaktaydı; Fatimîler'in masallaşmış zenginliklerini çalışmalarına borçlu oldukları 12 milyon Kıptî Fellâh Mısır'a dağılmıştı. Bu yerlilerin sayısı ancak XII. ve XIII. yüzyıllarda ciddî olarak eksilmeye başladı; bunun sebebi onların İslâmı kabul etmiş olmaları değildi, sâdece eskiden uygarlaşmış başka birçok ırkların söndüğü biçimde bunlar yok oldular; örneğin Asurların son ardgelenleri olup VIII. yüzyılda sayıları hâla çok olan, Urfa bölgesinde Rakka, ve Harran'da yaşayan Harranîler gibi; bunlar etnik bir tükenme sonucu yitip gitmişlerdir: 1009'a doğru bunlardan arta kalan 40 kişiden fazla değildi (56). Aynı çağda, Elamlıların ardgelenleri olan Huzlar da yitip yok oldular.

II. Yüzyıldan başlayarak Mecusîliği kabul etmiş olan Araplar, yani Mandeenler veya Sabiîler, aşağı Mezopotamya'da yâni Şarasen'de, Mandistan'da ve Huzistan'da çok sayıda bulunmaktaydılar.

Parsiler cemaati gibi dinî bir cemaat hâlinde örgütlenmiş olduklarından onlar aynı haklardan yararlanmaktaydılar. Çoğunlukla inci avcısı olan bu insanlar, bugün hâlâ Basra'da, Ahvaz'da ve Horamşahr'dakiler gibi üstün gemicilerdi. XVI. yüzyılda Hürmüz'deki Portekizliler onları Sultan'a isyan etmiş olan Basra paşasından satın alıp Hindistan'da Goa'ya gemilerde köle olarak çalıştırmak için götürüyorlardı.

Mecusî olan Parsîler özellikle Mezopotamya'yı ve Fars bölgesini dolduruyorlardı. Bunlar o kadar çoktular ki, 979'da Müslüman Parsîler'le Şiraz şehrinde çarpıştılar (57). Onların bayramları ve dinsel törenleri bu şehre özel bir karakter vermekteydi. 981'de Sofîlerin «Kutb»u orada öldüğü zaman, Parsîler, Yahudîler ve Hristiyanlar cenaze töreninde Müslümanlar'a katıldılar; Sufîler'in bütün semavî dinlerin bir sentezini yaptıkları bilinir. Güney İran'da, başka çok sayıda şehirler aynı biçimde, Mecusîler'le doluydu ve yüzlerce kalede ateşgedeler bulunmaktaydı.

Çok daha az sayıda olan Medya'nın Mecusîler'i Azerbaycan'da ve Transkafkasya'da olduğu gibi Hazer illerinde de refah içindeydiler; yerel kimi âdetlerle Parsîler'den ayrılan Orta-Asya Mecusîleri Amu-Derya ve Sir-i-Derya bölgelerinde çok sayıda bulunmaktaydılar. Afganistan'a gelince, burası henüz kısmen budistti ve oldukça büyük sayıda «putperest» kabileler vardı.

«Semavî» dinlere inanan bütün uluslarda ortak olan kurala göre «kâfirler», yâni egemen dine mensup olmayanlar askere alınamazlar ve bundan ötürü her yıl şer'i bir vergi ödeyerek, elleri silâh tut-

tuğu sürece bir askerlik bedeli vermiş olurlardı. Kadınlar, ihtiyarlar, rahipler, onbeş yaşından küçük oğlan çocuklar bu vergiden muaf idiler. Bizans topraklarında bu vergiyi Parsîler, Yahudîler ve Müslümanlar ödemek zorundaydılar (58); Müslüman memleketlerinde de Parsîler, Yahudîler ve Hristiyanlar; ancak bu hususta, başka birçok noktalarda olduğu gibi Sasanî hukukunun mirasçısı olan Müslüman ülkelerde adalet daha üstündü; böylece fakirler orada 5.76 frank, orta halli olanlar 11.50 frank ve zenginler 30 frank öderlerdi. Önceleri altı ayda bir veya dört yada bir alınan bu vergi duruma göre Mecusî rahipleri, hahamlar veya papazlar tarafından toplanırdı. 976'da bunun yılın birinci ayı içinde ve bir defada alınmasına ve sakatların, hastaların ve çok fakir kimselerin muaf tutulmasına karar verildi (59).

«Eski Rejim» diyebileceğimiz zamanda Zımmîler'e çok kez kötü muamele edilirdi; bunlar yakalarına yapışıp kendilerine korkmadan «Kâfir, cizyeni öde!» diye bağıran Müslüman tahsildarlarla karşı karşıya gelmekteydiler. Onlara cizyelerini ödetince tahsildarlar Zimmîlerin boyunlarına ucu kurşun mühürlü bir sicim geçirirlerdi. Bu, o adamın cizyeyi ödediğini gösterirdi; ancak «Zimmî» lerin hayat koşullarının büyük çapta iyileştirildiği X. yüzyıldan başlayarak cizye, kendilerine buna karşılık resmî bir makbuz veren bölgenin Mecusî rahibine, hahamına veya papazına ödenir oldu (60).

Kasdî olmayan adam öldürmelerde veya ihmalden ötürü ölüme sebep olmada, katil veya sebep olan ölenin mirasçılarına kanunla tespit edilmiş bir meblağı ödemek zorundaydı. Müçtehitler bu uygu-

lamanın türlü biçimlerini tartıştıktan sonra ölen eğer Müslüman ise meblâğın tamamının ve eğer zimmî veya bir köle ise bir kısmının ödenmesine karar vermişlerdi. Malik ve Şafiî gibi eski imamlar ölenin dinine göre adaletsiz bir yüzde oranı saptamışlardı: öldürülen bir Yahudi için % 33, bir Parsî (Mecusî) için % 6,50; ancak sonradan Ebu - Hanife mezhebinden İran'lı imamlar hangi dinden olursa olsun Zimmîler için de tam diyet ödenmesini kabul ettiler.

849'da halife Mütevekkil (847 - 861) Zimmî'lere kamu hizmetlerine girmeyi yasaklamış ve bir fermanla onları kapılarının üzerine şeytanı temsil eden bir figür bulundurmakla zorunlu tutmuştu (61). Üstelik bunlar sarı yıldız taşımaya, kendileri için ayrılmış mahallelerde oturmaya mecbur tutulmuşlardı ve ata binmek hakları da yoktu. 889'da bu yasağa karşı koymaya cesaret eden Hristiyanları cezalandırmak için Bağdat sokaklarının halkı *Kelil İsu* (İsanın Tacı) zaviyeyi tahrip etti; ancak çağın yazarlarından prens İbn ül-Mu'tez «Ahir zaman» âdetlerine karşı yazdığı bir taşlamada 890'da Zimmîler'in atla dolaşmakta olduklarını yazıyordu (62).

Parsî, Sabiî, Yahudî, Hristiyan cemaatleri o sıralarda bir yığın devlet yasağı ile karşı karşıyaydılar, ancak bunlar X. yüzyılda kaldırıldı ve «Zimmî» ler temsilcileri olan Mecusî rahiplerini, hahamları ve papazları serbestçe seçmek olanağına kavuştular. Doğunun göksel bütün dinlerindeki ortak kanuna göre bu rahipler kendi «müminlerini» yönetmek, hukuk ve ceza konularında yargılamak, giderek onlardan bazı vergiler bile almak iktidarına sahiptiler. Böylece «Zimmî»ler yöneticilerini kendile-

rinin seçtiği özerk «bucak» ve «ilçeler» kurabildiler. Onlar, aynı zamanda, «Mecusî rahibi kemeri» ve «sarı yıldız» taşımayı emreden kanunlara karşı durdular, ata yahut tahtırevana binmek, seçtikleri mahallelerde lüks evler yapmak gibi, ateşgedeler, havralar, kiliseler ve hristiyan zaviyeleri yapmak yeteneğini elde ettiler. Giderek, 912'de Tinis'de tahrip edilen bir kilise müslüman hükûmetce restore edildi (63). Bağdat'ta birçok hristiyan zaviyeleri vardı; Basra'da ise Yahudî toplumunun özel mahkemesi ve özel hapishanesi vardı (64).

Kadı, *adl* veya avukat gibi şer'î nitelikteki serbest meslekler dışında hiçbir meslek Zimmîlere yasak değildi. Mecusîler, Hristiyanlar ve Yahudîler daha çok bankacı, tabib, vergi mültezimi, sarraf, toptancı tüccar vb. olurlardı (65). Her dinin mensupları bir alanda uzmanlaşmışlardı örneğin Suriye'de bütün maliyeciler Yahudi olduğu halde tabibler ve müstensihler Yakubîler arasından çıkardı (66). Bağdat'ta tıp Mecusîlere veya Nesturîlere, bankacılık da Yahudilere özgü uğraşlardı. Birçok şehirlerde Yahudiler, o zamanlar, çok gelişmiş olan kumaş boyacılığını tekellerine almışlardı, çünkü kumaşlar o kadar çok sağlamdı ki, elbiseler eskimek bilmiyordu, bunun için de çoğu kimse giysilerini boyatarak yeniliyorlardı.

X. yüzyıldan başlayarak «Zimmî»ler yüksek makamlara, giderek vezirliğe bile çıkabildiler. El-Muttakî (940 - 44) ve Adûd (949 - 982) 'un Bağdat'ta Hristiyan, Mecusî veya Yahudi vezirleri olmuştur. XIII. yüzyılda aynı şey müslüman kanunlarınca da kabul edildi (67).

Fatimî hükümdarı el-Azîz (974 - 996) zamanın-

da «Zimmîler» yalnız bütün medenî haklardan yararlanmakla kalmayıp devletin gerçek efendileri durumuna yükseldiler; bu ise iki yan arasında rekabetin çıkmasına sebep oldu ve ilk kez İslâm ülkelerinde müslümanlar ile hristiyanlar arasında çekişmeler görüldü (68). 1044 - 1047'de, Mustansır'ın zamanında, Eski - Kahire'de bir yahudi vezirdi; Ebu Sa'd ve el-Tustarî adlı diğer iki yahudi ise imparatorluğu yönetmekteydiler. Bütün oyunlar şarkıcıları esinlendiriyordu; işte söylenen şarkılardan birinin sözleri:

Hristiyan ol, bizim çağımız kanıtlıyor ki, hristiyan olmak iyidir;
Üç tanrı kabul et ve gerçek Tanrı'yı unut.
Vezir Yakub, Baba, el-Aziz Oğul ve Fazıl da Ruh ül-Kudüs'tür (69)!
Yahudiler istedikleri hedefe sonunda ulaştılar;
Onlar İslâm hükûmetini bankayla birleştirdiler;
Onlar devletin ve sultanın danışmanlarıdırlar.
Eh, öyle ise! Ey müslümanlar, mademki Tanrı Yahudi olmuştur, siz de Yahudi olun (70).

VI. — Silâhların Kullanılması ve Askerlik Hizmeti

İslâm devletinin sınırlarını savunmak ve bu sınırları her zaman daha uzaklara götürmek, her iyi müslümanın başlıca altı vazifesinden birisiydi (71). Şu halde müslüman devletlerde askerî vazife bugünkü anlamda bir zorunluluk değildi; ancak dinsel bir zorunluluktu ve devlet «müminler»i seferber etmeği gereksinmeden her zaman yeter sayıda gönüllü bulmaktaydı. İslâm dünyasının her noktasından, her çeşit ve yaştaki erkekler askere yazılıyorlar ve İs-

lâm'ın sınır şehirlerine, *tugur*'lara gidip yerleşiyorlardı.

Savaşçılar üç sınıfa ayrılmışlardı: gençler, *sigâr,* bunlar basit askerlerdi; orta yaşlılar, *aysât,* bunlar astsubay görevlerini yaparlardı; daha yaşlılar, *kibâr,* bunlar da kumandanlardı. Bu sonuncuların saç ve sakalları beyaz ise, - ki buna çok rastlanmaktaydı - kuvvetli ve savaşçı bir havaya bürünebilmek için onları boyamaya izinliydiler (72). Bütün bu askerlere devlet yiyeceklerini ve ücretlerini sağlardı.

Ordu üstün silâhlı kuvvet sayılan süvari, piyade ve topçudan oluşmaktaydı. Savaşçılar pazenden bir gömlek *(kazakend)* üzerine bir zırh ve başlarına da tunçtan yahut çelikten bir miğferi bir takkenin üzerine giyerlerdi.

Atları da kendileri gibi baştan başa demir zırhlar taşıyan harbeli ve topuzlu ağır süvariler ve mızraklarla kementleri kullanan hafif süvariler vardı. *Paykân* denilen piyadelerin kimisi yay ve ok, kimisi de uzun, kıvrak kılıçlarla donatılmışlardı. Hepsi büyük kalkanlar taşırlardı.

Cephede topçu sedlerin arkasına yerleşir ve piyadeyi korurdu. Süvarilere gelince onlar geride dururlardı ve piyadeler hücum sırasında onlar geçebilsinler diye kenara çekilirlerdi.

Ayrıca navakian denilen bir okçu birliği vardı; zira çelik yaylar İslâm ülkelerinde XI. Yüzyıldan başlayarak kullanılmıştır, halbuki bu tür yaylar ancak XIII. Yüzyılda Franklar'da görülmüştür. Bu yayların sayısız modelleri vardı: «çağın mitralyözü» denilebilecek olan pedallısı her atışta «eşek arısı sürüsü gibi» pek çok sayıda ok fırlatıyordu;

kurşundan veya camdan bir mermi fırlatan kazık yay yahut «fındık-mızrak», giderek madenden en iyi zırhları ve «hatta taşı» (73), delip geçen çelik harbeler fırlatan sabit ve ağır akkar adı verilen yaylar.

XII. Yüzyılda, Salâhattin'in saltanatı sırasında ziyar denilen, İran kökenli ve birçok çarkları ve yayları bulunan ve bir atışta birçok harbeler fırlatan pek büyük yaylar vardı.

Ağır topçular'da birbirinden çok daha karışık ve çok sayıda savaş makinaları bulunurdu. Belâzûrî, Hindistan sınırında 692'den başlayarak kullanılan ve el-'arus adı verilen çok ağır ve oyuncak denilen daha hafif bir mancınıktan bahsetmektedir. El-'aruz bir demir kazık üstünde döner ve istenilen her yönde atış yapabilirdi. Oldukça iyi hedefe ulaşırlardı.

Ancak, Ortaçağ Müslümanları özellikle rum ateşi denilen (74), savaş ateşlerinin ve kimyasal silâhların yapımında ve kullanılmasında ustaydılar. Onların bu yoldaki çabaları çok ileriye gitmişti; böylece onlar zaçyağı fırlatarak düşmanlarını köredebiliyor, tahrip edici maddeler atabiliyor, kaleleri ateşe verebiliyor en kuvvetli duvarları havaya uçurabiliyorlardı.

Hükümdarlar yapım sırrını iyice gizledikleri, yeni keşfedilmiş silâhları denedikleri ve sakladıkları dar üs-san'a (arsenal) denilen silâh depolarına ve barutluklara sahiptiler. Çok sonraları, XIV. Yüzyılda, bu gibi işlerde artık mahirleşmiş olan Franklar bunların sırlarını aşırmaya başladılar.

1248'de Frank'ların kampı Mısır Araplarının gerçek bir bombardımanına hedef oldu. Kıral Saint-

Louis Nil kıyılarına geldiği zaman çok büyük bir ateşle karşılandı. «Bu, diye yazıyor Joinville, sanki gökten düşen bir yıldırımdı ve bana havada uçan büyük bir ejderha gibi geldi. Öyle çok ışık veriyordu ki, bizim etrafımız gündüz gibi aydınlık olmuştu. Orada o kadar çok alev vardı. «Her bomba düşüşünde heyecanlanan Fransız kralı şöyle bağırıyordu: «Güzel rabbim İsa, beni ve adamlarımı koru.»

Bu bombardımanlardan birini tasvir eden Joinville (ölm. 1317), şöyle demekteydi: «Sanki yıldızlar gökten aşağıya yağıyordu.»

Denizlerde Müslümanlar eskiden düşman gemilerini yakmak için yakıcı aynalar kullanırdı; ancak XIII. Yüzyılda ateşli küçük torpiller ve yakan mermiler kullandılar.

1300'e doğru inlar «gök gürültüsü gibi ses çıkaran» (75), gerçek top mermileri atmak için barut kullandılar.

V. BÖLÜM

ENTELEKTÜEL ve ARTİSTİK HAYAT

I. Öğretim - İlkokul - Lise ve Üniversite - Programların Nitelik - ve Genişliği - Genel Kültürün Düzeyi

İslâm dünyasında, Öğretim alanında X. Yüzyıldan itibaren hakikî bir ihtilâl görmekteyiz. O zamana kadar Ortaçağ Ortadoğusunda akıl olarak ancak camilerin gölgesinde çocuklara verilen akaid dersleri ve Müslüman filozoflar yahut Mutezilîler tarafından kurulmuş olan ve akademi sayılan «Dar ül-Hikmet»ler bilinmekteydi. Bu ikisi ardında ikinci derecede bir öğretim mevcut değildi. O halde X. Yüzyıldan önce teşkilâtlanmış genel bir öğretim mevcut olmadığını söyleyebiliriz. Halk akaidi, dininin pratiğini ve bazı yazı ve hesap kurallarını öğrenmekle yetinirken, yalnız sosyal bünyenin zirvesinde bulunan ve hepsi de mutezilî eğilimli büyük ilâhiyatçılar, hükümdarlar ve siyasî şahsiyetler felsefe ve müsbet ilimler okumaktaydılar.

Şu halde gerçek anlamıyla okul henüz yoktu. Dinî propagandanın ihtiyaçlarıdır ki, siyasî partileri birbiri ardına, tabiatiyle herbiri kendi fikir ve anlayışına göre halkı eğitmeğe yönelmiştir. Kamu eğitimini ilk olarak organize etmiş olmak şerefi demokratik ve halkçı bir parti olup Şia adı verilen muhalefet partisine nasip olmuştur. Bu partinin men-

şei Sabiiliğe ve Maniheizme ve sünnî hâkimiyetine karşı olup milletlerin serbestisini savunan şuûbiyyenin milliyetçi ve romantik hareketine kadar ulaşır.

O zamana kadar İslâm'ın tek hâkimi olan bu sünnîliğin akaidini ve hâkimiyet prensiplerini tenkit edebilmek için, Basra ve Bağdat'taki muhalifler kendilerini müsbet ilimlerin ve felsefe'nin incelenmesine vermişlerdi. Yavaş yavaş bunlar kelâm denilen bir siyasî - dinî dialektik sistem geliştirdiler ve tam bir ansiklopedik öğretim tertip ettiler; bunda her ilmin incelenmesi, gerçek ilim sayılan şiî ilâhiyat'ın ve hukuk'un incelenmesine bir nevi giriş olarak kabul edilmekteydi. «İhvan al-Safa Nutukları» adı altında bize kadar ulaşan bu ansiklopedi, ortaya çıkar çıkmaz geniş çapta yayılmıştır. Bu, şia'ya mensup birçok akademisiyen kuşakların müşterek bir eseri idi. Onların bunu işaret etmemiş olmaları, muhakkak polis ve onun işkencesinden korktuklarından ileri gelmiştir. Bu risale iyi hazırlanmış bir programa göre bir öğretim yayma iradesini aksettirir. IX. Yüzyılın sonunda, Basra'da yayımlanmış olan bu İhvan al-Safa Nutukları adlı kitaptan başka, çeşitli konular üzerinde büyük sayıda risalelere sahip bulunmaktayız: Gene bu devrin tarihini taşıyan ve ünlü İhvan al-Safa ansiklopedisinin ruhuy'la dolu bulunup okul kitapları olan kimya - fizik ve matematik - astronomi ilimleri hakkında risaleler.

İlk okullar işte bu şiî partisi tarafından organize edilmişlerdir. Herkes tarafından ilmin eşit olarak sindirilemeyeceğini farkettiğinden, bu parti, Çinlilerin taklitçileri maniheistler tarzında birçok

eğitim dereceleri kurdu. Bunlar bir meratip silsilesine göre kendi mezhep mensuplarını sınıflandırıyorlar ve bu meratip silsilesi basit serbest dinleyicilerden, seçkin kimselere yahut unvan sahibi müritlere kadar yükseliyordu.

Aşağı yukarı üç çeyrek yüzyıl daha sonra Halifeler ve sünnî Sultanlar da genel eğitim sistemini kabul ettiler; fakat muhalif bir ruhla ve şafiî, yahut itidalli gerici gayelerle.

İran'da Dabiristan, Mısır'da Mekteb, Kurtuba'da Mahdar denilen ilkokullar Mısır'da Fatimî Halifelerinin bütün dikkatlerinin konusunu teşkil etmişlerdir. Sınıfların iki kısma ayrılan iyi düzenlenmiş günlük bir programı vardı. Bunlardan mecburi olanı ilm-i hal, Kur'an öğrenimi, okuma ve yazma idi. İhtiyarî olan diğeri ise Cahiliyye devri ve İslâm tarihini, şiiri, grameri, hitabet, lûgat, matematik, imlâ ve güzel yazıyı içine alıyordu. Kur'an'ın öğretimine ayrıca özel bir ihtimam gösterilmekteydi. Yıl boyunca Kur'an metni öğrenciye baştan başa okutturulur ve öğrenciler bu metinden mümkün olabildiği nisbette ezberlemeye mecbur tutulurdu. Bu metin sonradan tahlil edilir ve bundan sonra da geleneğe uygun bir şekilde istinsah edilirdi. Ayrıca okuma yoluyla tedavinin bir veya birçok şekilleri de öğretilmekteydi.

İlkokul öğretimi hakkında, İslâm dünyasını dolaşarak bir anket vücuda getiren İbn al-Arabî (ölm. 1148), küçük sınıflarda, dindersi, yazı ve hesap ve daha sonra ilerlemiş sınıflarda yalnız şiir, gramer ve Kur'an dersleri okutulmasına taraftardı. Fakat

onun ısrarla tavsiye ettiği program hüsn-i kabul görmedi. Başka reformlar teklif edilmişti: beden hareketleri, ok atmak, ipten atlama, yüzme gibi; ama bunlar tamamiyle tatbik edilemediler.

Çocuklar yedi yaşından itibaren okula gidiyorlardı ve okul beş yıl sürüyordu.

Öğretmenler (Muaddibûn) ihtimamla seçilmişlerdi. Onlar yeter bir eğitimden geçmiş olmaya, az çok çocuk psikolojisini bilmeğe, evli olmaya ve hattâ öğrencileri üzerinde otorite kurabilmek ve onlara saygı telkin edebilmek için olgun bir yaşta bulunmaya mecburdular. Bu mesleğe genç adamlar kabul edilmiyorlardı.

Muhtelif okullar yoktu ama, kız ve erkek okulları çoktu. Bunlar genel olarak paralı idi. Bununla beraber XI. Yüzyılda Endülüs devletinde ve XII. Yüzyılda Mısır - Suriye ve Eyyûbîler devletinde bedavalarının da bulunduğu bilinmektedir.

Okula tahsis edilmiş binalar daima cami'in yakınında bulunur, fakat onun duvarının içinde değil. Sınıfa girme saati geldiğinde, öğretmen üzeri halı ile örtülü bir sıra'nın üstüne bağdaş kurarak otururdu; kitapları, yazı takımı ve hattâ disipline riayeti sağlayan birkaç değnek yanında dururdu. Öğrencileri onun önünde, herbiri kendi küçük halısının üstüne bağdaş kurmuş olarak yere otururlardı. Küçüklerinin madenî birer yazı tablosu ve büyüklerinin öğretmen tarafından yontulan ince bir kalemle yazdıkları kâğıttan birer defteri vardı. Bu kalemi, içinde, kimyevî olarak is ve arap zamkı ile hazırlanmış siyah bir mürekkeple iyice ıslanmış ufak bir ipek kumaş bulunan pişmiş topraktan yapılmış bir hokkaya batırırlardı.

Sınıfın bir köşesinde çocukların gidip su içtikleri bir çeşme vardı; her birinin bir de tası. Kışın salonda birçok mangal yakılırdı ve yazın bir sicimle hareket ettirilen bir büyük vantilatör havayı tazelerdi. Bu işi cezalı öğrenciler görürlerdi.

Sabahleyin öğretmen saat ona kadar öğrencilere okutur, sonra, saat ondan öğleye kadar yazı dersi verirdi. Kur'anın âyetleri, yahut şiirlerden beyitler önce heceletilir, sonra bir yandan öğretmen ölçüyü vururken koro halinde terennüm edilir, nihayet bunlar kopya edilirdi. Bundan sonra teneffüs saati gelirdi. Öğretmen onlara ezberden okumayı, ana babalarına saygıyı, eve girdikleri zaman onların ellerini öpmeyi ve her zaman «işitiyorum ve itaat ediyorum» anlamına gelen «samân ve vata'atan» diye cevap vermeği de öğretiyoru. Çok şiddetli döverek çocukları cezalandırmak yasaktı. İcap ettiğinde öğretmen değnekle onların avuçlarına, daha büyük suç işlediklerinde de ayaklarının altına birkaç kere vururdu. Fakat gerçekte, bu cezalar çok defa fena değildi, bunlar suçlulara acı vermekten ziyade, onların izzeti nefislerini kırmaya yöneltilmişti.

Öğretmen ekseriya arzuhalcilik de yapardı; ama bunu ders saatlerinin dışında ve öğrencilerinin kulağından uzakta yapmaya mecburdu.

Haftalık tâtil günü cuma idi. Dinî bayramlarda da çok veya az uzun tâtiller vardı: Meselâ bir günden üç güne kadar Ramazan bayramı, üç günden beş güne kadar Kurban bayramı için.

Teknik bilgi okul programlarına girmezdi. Bu bilgiler loncalarda, atölyelerde, şantiyelerde, kışlalarda ve marsad denilen mâdenler, tuzlar, asidler, çe-

şitli sıvılar üzerinde denemelerin yapıldığı laboratuvarlarda öğretilirdi.

Ortaöğretime tahsis edilmiş tesisler medrese adını almışlardı. Bunların ilkleri X. Yüzyılın sonunda, Doğu İran'da Nişapur'da görülmüşlerdir.

Mısır'da da Fatimîler tarafından kurulmuş medreseler vardı. Bu Fatimîler eski Hakire'de 972'de kolep tipinde el-Ahzar'i kurmuşlardı. Fakat bu medrese önceleri bir nevi kültür propaganda merkeziydi, sonra Fatimîlerin düşüşü ile (1174) daha önce Doğu İran'da geliştirilmiş olan metodlar ve sistem Selâhaddin tarafından eski Kahire'ye ithal edildi.

Medrese, üzerine çalışma, konferans ve kütüphane salonlarının açıldığı örtülü bir galeri ile çevrili, oldukça geniş bir avluyu ihtiva ederdi. Öte yandan üst katları öğrencilere yurt olarak verilmişti.

Ortaöğretim bedavaydı. Her öğrenciye bir lojman verilmişti; üstelik bunlar ışık ve iaşe için de belli bir miktar para alıyorlardı.

Yerli ve yabancıları eşit bir şekilde kabul eden bu medreseler ihtisaslaşmışlardı, yâni onlardan her biri aynı mezhepten olanlara tahsis edilmişti. İspanya medreseleri Frank öğrencilerini de kabul ediyorlardı.

1005'de Hâkim, içine birçok akademiyi alan bir Dar ül-Hikmet tesis etti. Bu enstitü propaganda bakanlığına (Da'i al-du'ât) bağlı idi. Bu, propagandacıların propagandacısı demektir. Bazan fırtınalı geçen akademi oturumları haftada iki defa, pazartesi ve perşembe günlerindeydi. Bunlarda akademisiyenler ve birinci sınıf misyonerler veya Du'ât bir araya gelirlerdi.

Cebir adı altında tanınan kimya kitaplarından

bazıları muhtemelen bu müessesede tanzım edilmişlerdir.

XI. yüzyılda Fatimî Halifelerinin, mâhirane bir şekilde idare edilen propagandası sayesinde az daha Önasyayı zaptedecekleri bilinir. İşte o zamanlar Ortaasya'dan çıkmış olan çok kuvvetli, sezarvarî bir hareket onların siyasetini dengeye getirdi. Bu «Sezarlar» 1065'te Bağdat'ta Nizamiye tipinde ilk medreseyi kuran meşhur vezir ve devlet adamı Nizam al-Mülk'ün bağlı bulunduğu Selçuklu sultanları idiler. İki yıl çalışmaya ve 1.800.000 altın franka mal olan bu müessese o zamanki solcu aydınların partisi Şi'a ile mücadeleye tahsis edilmişti. Bu müessese Bağdat gericilerinde tabiî büyük bir heyecan uyandırdı ve böylece bu örnek müessese büyük Selçuklu devrinden itibaren İslâm sultanlığının bütün şehirlerinde çoğalmaya yüz tuttu.

Öneminden ötürü kısaca Nizamiyye'den bahsedeceğiz: Bu medrese Dicle nehrinin sol kıyısında yükseliyordu. Kare şeklindeki bina büyük boyda tuğladan inşa edilmişti ve geniş bir bahçe ile çevrili idi. Zemin katında birçok geniş konferans ve çalışma salonları, birinci katında kütüphane ve öğrenci odaları bulunuyordu; bodrum katı ise mutfaklar, erzak depoları, banyolar ve bütün başka müştemilâta tahsis edilmişti. Bir kanal Dicle'nin suyunu avludaki havuza kadar ulaştırıyordu, banyolar ve başka işler için ondan faydalanılıyordu.

Bu medrese birçok kereler baştan başa veya kısmen gerek yangından gerek su basmasıyla yıkıldı fakat o, hükümetin o kadar teveccühüne sahipti ki, her defasında yeniden inşa edildi. Kurucusu Nizam al-Mülk onu hatırı sayılır bir gelirle techiz et-

mişti. Öğrenciler orada yatar, beslenir, ışıklandırılır ve gereken eşya da verilirdi.

1160'a doğru, yani tesisinden 100 yıl sonra bu müesseseyi gezen İspanyol seyyah İbni Cübeyr onu hâlâ çok refahlı bulmuştu. Esasen bu refah XIV. yüz yılın sonuna kadar devam etti. XIII. yüzyılda medresenin malî idaresi henüz Nizam al-Mülk'ün ailesinin elinde bulunuyordu.. Onun soyundan gelenlerin sonuncusu 1220'de öldü; bunu üzerine Halifeler onun idaresini açıkça üzerlerine aldılar ve ona rektörler tâyin ettiler.

Hocalar ve öğrenciler münhasıran Şafiî mezhebinden olmaya mecbur idiler. Bu kurala ancak ilk yüzyıl içinde tamamen riayet ediidi. Bütün profesörler imam idiler, yâni yüksek sınıftan loktordular ve onların cemiyetteki rolü bu sırada çok önemli idi; hattâ bazan onlara çok nazik siyasî vazifeler yükletildiği de olurdu.

Profesörler ve müzakereciler ders verirlerken bizim bugün hâkimlerin giydikleri cübbeye oldukça benzer çok basit bir «Uhba» giyerler ve başlarını bir «Tarha» ile yani kopuşon nev'inden «Taylâsan» tarzında sardıkları deniz mavisi bir şal ile örterlerdi. Eğer biz devrin bazı minyatürlerine göre hükmedecek olur isek, bu kıyafet onlara çok haşmetli kutsal bir hitap havası veridi. Yeni tayin edilmiş bir profesörün bütün meslektaşlarına ve öğrencilerine ziyafet vermesi âdet idi. Eğer sansür bir profesörü azlederse, o derhal uhbasını ve tarhasını geri vermeğe mecburdu.

Nizamiyye'de öğretilen konular, Kur'an ve hâdisi, şafiî içtihadını, Eş'arî dialektiğini, Şafiî hukukunu, arap dili filolojisini, edebiyatı, coğrafyayı,

arkeolojiyi, etnografyayı, astonomiyi, riyaziyeyi, kimyayı, musiki ve hendesî resmî ihtiva ediyordu.

Nizamiyye modeli müesseseler sonradan büyük şehirlerde çoğaltıldı; hatta Nizam al-Mülk'ün hayatında sonradan Sultan Nurüddin (Ölm. 1174) ve bilhassa Sultan Salâhattin ondan birçok sayıda tesis ettiler.

Fakat 1227'ye doğru gene Bağdat'ta Halife tarafından İslâmlararası hukukun, ilmin, edebiyatın ve sanatların merkezi yaratıldı, adına «Mustansıriyya» denildi. Bu dört büyük konferans salonu (Ivân) eyvan, Kur'an etüdü ve Peygamberî hadis için hususî salonlar, bir muazzam kütüphane ve birçok bölümleri ihtiva ederdi: Tıp, eczacılık, tabiat ilimleri. Bunlardan başka birçok müştemilât ve ek binalar mevcuttu. Bu dört Ivân'dan her biri dört mezhebin içtihadının öğretilmesine ayrılmıştı. XIII. yüzyılda onların dağılışı şöyleydi: Hanefîler doğu İran'da, bugünkü Afganistan'da ve şimdiki Rus Türkistanın'da, -o zaman orası ne Türkistan ne de Rus idi- oturmakta idiler. Malikîler Kuzey Afrika ve İspanya'da yerleşmişlerdi; ayrıca İskenderiye'de, Sicilya'da, bugünkü İtalya'nın (al-Lankubardia) güneyinde ve Girit adasında birçok kolonilere sahiptiler. Şafiîler Suriyeye, İrak'a, Batı İran'a yayılmışlardı; nihayet Hanbelîlerin Bağdat, Şam, Kahire, Rev, Şiraz ve bunun gibi büyük başkentlerin küçük burjuvaları arasında taraftarları vardı.

Bu kültürler arası teşkilât sistemi genç Batı tarafından taklidedilmekte gecikmedi. İşte böylecedir ki, Ortaçağ'da Paris üniversitesi de batı hıristiyanlığının 4 «milletini» bir araya getiriyordu.

Uluslararası karekteri bizim U.N.E.S.C.O.'yu

hatırlatan Mustansırıyya'ya dört mezhepten gençler kabul ediliyordu. Her seksiyona 62 olmak üzere hepsi 298 öğrenci alınmakta idi, zira her seksiyonun altmış iki bursundan başka ayrıca on burs Kur'an incelemeleri için, otuz hadis için ve on burs da tıp için tahsis edilmişti.

Öğrenciler bu müesseselere müsabaka ile girerlerdi. Bir defa onlar öğrenimlerini bitirip de diplomalarını alınca vezirlik, diplomatlık, yargıçlık yahut profesörlük gibi en parlak mevkilere yükselebilirlerdi.

Bazı üniversitelerin diplomaları daha rağbetteydi ve diğerlerinkinden daha kıymetliydi; böylece Bağdat'ınkiler en değerli sayılan diplomalardı, ama XIII. yüzyıldan itibaren Kahire'ninkiler daha çok önem kazandı.

Netice olarak diyebiliriz ki, X. ve XIII. yüzyıllarda genel eğitim Ortadoğu'da ve Hindistan, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya gibi «kcloniler» inde çok yaygın idi. Büyük merkezlerde ve genel olarak bütün büyük şehirlerde denilebilir ki, insanların yarısı okuma yazma biliyorlardı; halkı % 10'u sağlam bir genel kültüre sahipti hiç olmazsa % 1'i de âlim idi.

II. — Yazarlar ve Kitaplar

X. yüzyılın başlangıcından XIII. yüzyılın sonuna kadar, aynı zamanda edebiyatta, mimarîde, musikî ve resimde görünen bir zevk gelişimine şahit oluyoruz.

X. yüzyıl en yüksek noktasına ulaşan büyük yaratmaların son devri ve XI. XII. ve XIII. yüzyıllar

boyunca devam edecek olan ve doğrudan doğruya inkıraz diye mülâhaza edilebilecek şeyin hareket noktası oldu.

IX. yüzyıldan itibaren fikrî sahada doğuda Şuubiyye denilen ve islâmî dünyanın muhtelif halklalarının millî temayüllerini kamçılayan bir hareket, dillerinin, edebiyatlarının, tarihlerinin güzelliğini mübalağalı şekilde yücelterek meydana çıkmıştı. Aşağı yukarı Şuubiyye'den olanlar tavırları ile bizim modern romantikleri hatırlatıyorlar.

Bu devir tarih araştırmalarında objektif olabilmek için çok şayanı dikkat bir arzu ortaya çıktı ve bu eğilim coğrafyacılara, etnograflara ve genel olarak ister günlük meseleleri, ister yakın geçmişi inceleyenlere olsun uygun düştü. Tasvirlerde bir büyük dakiklik endişesi hâkim idi ve bizzat kendileri çok şüpheci mu'tezilî doktorların, halk batıl itikatlarını ve efsaneleri bir şey eklemeden ve bir şey çıkarmadan tam gerçek bir objektiflik içinde ayrıntıları ile bildirdikleri görüldü. Bu aynı devirde insanların, şeylerin, siyasî şahsiyetlerin, muhtelif şöhretlerin, ehlî ve vahşi hayvanların, bitkilerin, tek kelime ile bir araştırma konusu olabilecek her şeyin etüdü için karakteristik bir arzu görülmektedir.

Doğunun muhtelif dilleri, türkçe, farsça, suryanîce, arapça, ibranîce v.b. X. Yüzyıldan itibaren daha önce görülmemiş bir edebî faaliyete ulaştılar. Bundan ötürü şurada burada kavgalar patlak verdi. Her biri kendi şairlerini, âlimlerini ve kendi teknisyenlerini, komşularınınkinden daha kabiliyetli ve daha dahi bulan, muhtelif milletlerden, mesl. Kâşgar Türkleri ile Horasan İranlıları, Batı İranlılar ile Araplar, Irak Nebatlıları ile Suriyeliler, Sarazenler

yahut Kuzey-doğu Arapları ile Yemenliler yahut güney-batı Arapları, Horasan İranlıları ile Teberistan İranlıları v.b. arasında rekabetler oldu. İslâmın en batısında Yahudilerle Slavlar arasında da aynı şekilde rekabet vardı. Şiir alanında doğu İranlılar meşhur Firdevsî (ölm. 1025) ile en uzun destanları vücuda getirdiler. Onlar savaş olaylarını ve hindo - iskit, Kuşhan ve Part'ların kahramanlarının zaferini bir yığın efsaneyi de içine alan kırkların kitabı (= Şahnâme) adıyla tanınmış eserde onbinlerce beyitte terennüm ediyorlardı. Kâşgar Türklerine gelince, şair Yusuf Has Hâcib'in (XI. yüzyıl) adı Kutad ku - Bilig olan destanı ile Firdevsiye cevap verdiler. Bunda o, Hunların ve diğer islâm öncesi Türklerin zaferlerini ve onların yüzyıllarca İskit, İran'ın kıralları ile vaki olan kavgalarını terennüm ediyordu.

Batı İran -Fars- henüz Horasan dilini (yani bugünkü farsça) kullanmıyordu. Bu hal çok miktardaki yazarlarını pehlevî dilinde, yani batı farsçasında, Teberistan'ın Ortaçağ'da hâlâ yaşayan muhtelif lehçelerinde ve bilhassa nesir için arapçadan aynı tarzda eserler kaleme almaktan alıkoymadı.

Hindo - Avrupaî ve Altay dilleri konuşan halklardan farklı olarak Arapların dilleri ve mantaliteleri asla dasitanî tarza müsait değildi. Böylece Arap edebiyatı Şahname ve Kutadku - Bilig gibi, vüs'atleri ve derinlikleri ile Hindistan'ın, klasik Yunanistan'ın ve hatta Dante ve Şekspir'de olduğu gibi modern Avrupanınkileri hatırlatan uzun şiirlere sahip değildir. Onlar sadece yüze kadar monoton bir tarzda kafiyelenen, okuyucuyu bir deve kervanı'nın çıngırakları gibi muhakkak uyutabilecek olan ve kasîde denilen şiiri gerçekleştirebildiler. Meşhur olmak

ve propaganda için iyi olan bu tarz ne hakikî lirizmin ne de dasitanî hissin gelişmesine müsaade ediyordu; bu İran yahut Türk edebiyatlarında Ortaçağ Ortadoğusunun uzun ve güzel şiirleri bulunur. Firdevsî'nin, Celâlüddin Belhî'nin, Attar'ın (ölm. 1221) ve Nizamî'nin (ölm. 1203) Arap şiirinde dengi asla yoktur.

Bununla beraber Arap dilinin bazı üstadları msl. Ma'arrî gibi, halk zevki'nin teşekkülü üzerinde, gelişmiş fikirlerin tek değeri ile, itiraz kabul etmez bir nüfuza sahip oldular. Bu nüfuz o zamanın aydın tipi olarak kabul edilen Ömer Hayyam'ın (ölm. 1132) tarzında birkaç İran şairi tarafından eşit olarak icra edilmiştir.

Ünlü kör Arap şairi Abu'l-Ala al-Ma'arrî (ölm. 1057) daima hakiki bir hayranlar muhitiyle çevrilmiş olarak Suriye'de Ma'arra'da yaşadı. Çeşitli ülkelerden gelmiş iki yüz mürit onun idaresinde edebiyat incelemelerine kendilerini vermişlerdi. Bir Fatimî loncasına bağlı bulunduğundan o, Ma'arra'nın birinci şahsiyeti, âdeta bu cumhuriyet'in bir nevi başkanı oldu ve böylece her gün ondan nasihatler, hakemlikler yahut para yardımı rica eden vatandaşları üzerinde büyük bir nüfûz icra edebildi. O, sayısı çok kâtiplerinin yardımıyla herkesin arzusunu yerine getirmeğe çalışıyordu

Dinî konularda şüpheci, politikada ileri demokrat olan Ma'arrî çağdaşlarının âdet ve manilerini kaba bir kalemle yeren hiciv tarzını tercih ediyordu.

O burjuvaları, müsdebitlere, fakirleri zenginlere, hizmetkârları efendilere ve hatta hayvanları insanlara karşı, aşağıdaki şekilde konuşan Firdevsî'nin örneğine uygun olarak korudu

Bir tahıl tanesini taşıyan âciz karıncayı asla ezmeyin,
O da sizin gibi bir can taşır ve barış içinde yaşamak ister.

O, aşırı sağcı ulemaya, onları riyakârlıkla ve fazilet örnekleri vermemekle itham ederek hucum etti. Eserlerinde o, akîdeleri alayla tenzir etti, Kur'an'ın hususî stilini istihzalı bir tarzda taklit etti, hac âdetleriyle alay ederek hacılara «Gidip de çakıl taşı fırlatanlar» adını verdi. Fakat al-Ma'arri ısırıcı tarzlarına rağmen, kendi halinde, Hindular gibi bu dünya mallarından nefret ederek, zengin olmasına rağmen ancak çavdar ekmeği yiyip aba giyerek, âdil ve merhametli bir insanın münzevî hayatını yaşıyordu.

İşte onun şiirinden bir örnek :

«Ey saf kişi, kendini kadınlara vâzeden
Bir düzenbazın oyununa âlet edersin neden?
O sana ilk önce şarabın haram olduğunu öğretiyor,
Ama akşam olunca, dostlarıyla birlikte kendi içiyor.

Ömer Hayyam da çok tanınmıştı. Nişapur'da doğmuş olan, Ortaçağ İranı'nın bazıları için mistik, bazıları için de baştan çıkmış bu büyük filozofu her halde orijinal fikirlere kendini kaptırmış bir epiküryendi. Onun kâh neşe, kâh bedbinlik dolu rubaileri bu dünya mallarının boşluğunu beyan eder, riyayı ve kini lânetleyerek pembe şarabı öğerler. Hemen bütün dillere tercüme edilmiş olan bu rubailerin her biri

bugün bütün dünyaca tanınan başlı başına birer saheser teşkil ederler. İşte birkaç örnek :

Ben bir parça kil'im, o tanrısal sanatçı,
Beni yaratırken, ne yapacağını bilirdi elimin,
Demek ki onun emri olmadan hiçbir günah işlenmez.
Peki öyleyse, sonunda bu cehennem niye?

Biz Tanrıyı eğlendiriyoruz, zavallı kuklalar
(Hiç bir mecaz olmadan, ah her şey açıktır)
Birbiri ardından, hiçlik sandığına giriyoruz,
Dünyada oyunlarımızı oynadıktan sonra.

Elinden geldiğince, meslekten günahkârlara hizmet et,
Orucun ve namazın temellerini yık.
Ey dost! Hayyam'ın bir tavsiyesini dinle;
İster sarhoş ol, ister haydut, ama bunu iyi yap.

Gel, geleceği bırakalım, bırakalım deli hüzünlerimizi.
Geçip giden o tatlı halden yararlanalım!
Çünkü yakında aynı yolu izleyeceğiz.
Bizden yedi bin yıl önce gidenlerin yolunu.

Ateşe atılacak, derler, şarap içenler.
Bu birkaç insan aklının bir uydurmasıdır.
Çünkü, âşıklar sarhoş giderse cehenneme
Şu avucum gibi başı boş kalır cennet,

Yalnız, bir içici güllerin dilini anlar,
Yoksa çürük düşüncelerle dolu zavallılar değil.

Bunlar bilmezler; onları affetmek gerek;
Çünkü yalnız sarhoşlar iyi şeylerin zevkine varır.

Bir gün beni göreceksin, yolunun üstünde
sarhoş,
Senin küçük ayaklarını öpmek, oh benim tatlı
meleğim;
Sarığımı yitirerek, kadehimi uzağa fırlatarak,
Senin saçlarının ağları arasında birden bire
düştüğümü (21)

Buna karşılık Arap dili tarihî ve ilmî basit nesirde birinci derecede bir rol oynadı. Çünkü özellikle Türk, doğu İranlı, batı İranlı, Yahudi, Rum, Suriyeli yahut Endülüslü sayısız yabancı âlim ve filozof (Kur'an dili olan) İslâm dininin ve hukukunun dili olan bu dil ile yazdılar. Üstelik dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Hind, Sasanî, Süryanî ve Grek, ilmî ve felsefî çok sayıda eserlerinin tercümesiyle zenginleşen arapça, Kur'an incelemelerinin vasıtası olarak da ciddî bir şekilde öğretildi. Hindûlar ve Farslar onun gramerini, lûgatini, filolojisini oldukça teknik bir tarzda tesis ettiler; öyle ki arapçayı ölü bir dil gibi öğretmek mümkün idi. Arap grameri ve filoloji mütehassıslarının en büyüklerine Arabistan'ın yerli Arapları arasında değil de Fars'ın ve doğu İran'ın âlim profesörleri arasında raslanıyordu. Devrin aydın bir zekâsı mükemmel bir surette Arap dilini bilmeğe mecburdu, hattâ bu dili öğrenmek için medreselerde birçok yıllar geçerdi, tıpkı daha sonra Fransa'da lâtince öğrenmek için olduğu gibi. Türkler ve İranlılar gibi Arap olmıyanlar için, Arapçayı bilmek bir meziyet, bir ilim ve bilgi telâkki edilirdi.

Anadilleri ilkel arapça olan Arap yarımadasının yerlilerine gelince, onlar dünyanın en vahşi ve en kaba varlıkları sayılırlardı. Gerçekten de, medenî memleketlerin sâkinleri, XVIII. yüzyıl filozoflarının İrokuolardan bahsederken kullandıkları tonu, Bedevîlerden bahsederken kullanırlardı. İslâm'ın Arabistan'da doğmuş olması tam bir mucize olarak sayılıyordu.

X. yüzyılın «Romantizm» i nesir alanında da bir gelişme kaydetti. Bunlar bazan, uzak memleketleri, adaları, yahut insanları tasvir eden ekzotik romanlardı; bazan da macera romanları yahut psikolojik romanlardı. Sanki XIV. yüzyılın Avrupa romanlarındaki anlayış ve zevk sözkonusu imiş gibi doğu tarzındaki macera romanı yanlışlıkla şövalyelik romanı adını almıştır. Halbuki hakikatte farsça veya arapçadaki macera romanı, denizlerin veya çöllerin ötesinde çapulculuk, esir nakliyatı ve ticarî kârlar gayesiyle yapılan seyahatleri hikâye ediyordu. Bunların hiçbirisinin hakikatte şövalyelik ile hiçbir ilgisi yoktu.

Bu romanların en meraklılarından birinin konusu, Parsî bir kahraman sayılan ve Bağdat da dahil bütün dünyayı devrinin Napoleon'u gibi kendi hâkimiyetine boyun eğdiren Fatimî Halifesi Ubeydullah (909 - 934) ın macerasıdır. Bugün bu hikâyenin ancak türkçe tercümesi bilinmektedir.

Haricîler'in kahramanı, doğu İran'ın kurtarıcısı Hamza (799 - 828) sonradan türkçe'ye çevrilmiş bir çok farsça romanların konusunu teşkil etti. XII. Şarl'ın benzeri ünlü komutan Ebu Müslîm (ölm. 756) farsça yazılmış ve türkçeye çevrilmiş bir çok hikâyelerin kahramanı oldu. Bütün bu tarihî şahsiyet

ler daha kendi yaşadıkları zamanlarda efsaneleştiler. Arap ırkının şampiyonunu temsil eden ve bir çok arap romanlarının kahramanı olan Antara, gerçekte Hinduların yıldırım, fırtına ve savaş tanrısı İndra'dır. Bu, muhtemelen V. ve VI. yüzyıllarda, Acem körfezinin limanlarında Hindu tüccarlarının tercümanlığı vasıtasıyla Hindû destanlarının etkisini gösterir. Baybars (1260 - 1277) romanları serisi kuvvetli bir Türk tesirine işaret eder ve belki de burada söz konusu olan arapçaya tercüme edilmiş Türk hikâyeleridir. Esasen aynı devirde, aynı menşeden bir çok kahraman olarak Haçlılar devletinin Türk tarihî şahsiyetlerine sahiptiler. Melik Danişmand'in (1084 1126) romanının durumu böyledir. Bu eser XII. yüzyılda doğrudan doğruya Türkçe olarak yazılmıştır.

Felsefî romana gelince Ortadoğu, o zengin antik Hind edebiyatının mektebindendi; II. yüzyıldan beri Önasya'nın İskit fatihleri Sakalar, Kuşhanlar ve Partlar, budist menşeli romanlardan bazılarını kendi anlayışlarına uydurmuşlardı. İran yaylasının eski dillerine tercüme edilmiş olan bu eserlerin çoğu sonradan tekrar arapçaya, çinceye, yunancaya, ve daha sonra da arapçaya tercüme edildiler.

Bu masalların yahut felsefî romanların en meşhurları şunlardır :

1 — Thumaspa ve İskit kıralı Abhdagasa yayut Gas - avad'ın hikâyesi; bu, hıristiyan adaptasyonunda Simas ve Galaad olmuştur;

2 — «Ballaharaya» denilen İskit kıralının «Buddhisattava» hikâyesi; bu farsçada Ballohar ve Budhâsaf olmuş ve Levantenlerin semavî dinine de Balaam ve Josanhat şeklinde adapte edilmiştir.

3 — İskit kıralı Sannabara'nın hikâyesi -Fars-

çada Sanpadh ve ermenicede Sampat-; bu Suriye - az sonra Robinson Crusoe'nın maceraları adı altın- adapte edilmiş olup arapçada denizci Zinbad'ın romanı diye meşhurdur.

4 — Salâman ve Absal'ın hikâyesi adı ile batı İran'a geçmiş olan Shramana ve Apsara'nın felsefî ve naturist romanı. XVII. Yüzyılda İbni Tufeyl'in (ölm. 1185) meşhur tercümesine dayanılarak İngilizceye çevrilmiş ve Anglo - Sakson anlayışına göre az sonra obinson Crusoe'nın maceraları adı altında adapte edilmiş olacaktır.

5 — Ezopik masallarının esası Bidpay'ın antik eseri olan Pancatantra; Müslümanlar, Hind'in bu anıtsal eserini de batı İran dili olan Pehlevîce'nin aracılığı ile aldılar. XVII. yüzyılda bu masalların bir farsça çevirisinin fransızca tercümesi La Fontaine'e ilham verecektir. Şahısları, tilki, arslan, karga, maymun, fil, eşek, çakal v.s. gibi çeşitli hayvan maskeleri taşıyan Bidpay'ın komedileri Hind'in en ilk antikitesine ulaşır ve Hind halkının, ruhun tenasühü düşüncesi ile kaynaşmış bulunduğunu bize düşündürür. İskit - İran'ın semavî anlayışı bu şahısları ciddiye alamıyordu, hatta İskit - İranlılar onların modeli üzerinde astrolojik ruhta komediler yazdılar, onlarda cehennemlik, semavî, insanî tipler, kusurları ve faziletleri ve bunların dünya üzerindeki çeşitli miktarlarını canlandırıyorlardı. X. yüzyılda bir Daylaman prensi tarafından İran lehçesi ile yazılmış olan Marzuban - Nâma bu tarzın tipik bir örneğidir. Bu farsçaya, türkçeye hatta arapçaya tercüme edilmiştir.

Ortadoğu'da çok yaygın olan bu felsefî romanların yanısıra, İranlılar en büyük başarıya ulaşan birçok aşk romanları düzenlediler. Hemen hemen her zaman nazım şekli altında yazılmış bu eserler çoğu zaman yüksek bir değere sahipti. Part masalı Vis ve Ramin'in, sarmatsimeriyen masalı Vamık ve Azra'nın, arap masalı Leylâ ile Mecnun'un ve Yahudi masalı Yusuf ve Zuleyha'nın farsça tercümeleri (1055'e doğru meydana getirilen) muhafaza edilmiştir. Bu son romanın İran'daki prototipi Siyavarşan efsanesi yahut daha çok bir nevi Siyavarsan «İncil» idir. Hikâyenin hem Yusuf'un hem de İsa'nın şarkta bir eşi olan kahramanı genç ve güzel prens Siyavarşan, Hindistan'ın satrabı tarafından yetiştirilir; sonra Belh'e, babası Kuşhan kıralı Kayus'un sarayına döner. Orada çok hayranlık uyandırır ve ileri aşikâne hareketlerini reddettiği üvey annesi, Kapiça'nın lânetli prensesi, Saudhâba tarafından ihtirasla sevilir.. Saudhâba bu reddedilişten çok hiddetlenir ve genç prensi kendisine tecavüz hususunda entrikalarla suçlar. O zaman babasını inandırmak ve masum olduğunu ispat etmek için Siyavarşan ateş imtihanından geçer, az sonra da rehine olarak Tarım çukurluğunun Çin valisi yanına gönderilir. Vali nihayet masumun kafasını keser. O zamandan beri o, yurttaşları İskitler için «göğün oğlu», «Sema çocuğu», «Müncî» telâkki edildi. Bundan sonra her yıl İskitler, İlkbahar gündönümünde onun çektiği cefaları, Semerkand ve Buhara'da, çinli vakanüvislerin bildikleri ve bir vekayiname yazarı olan Narsahî (899 - 959) nin «Zerdüştîlerin feryatları» diye adlandırdığı sırların kutlanması ile andılar. Gerçekten de Parsîler hâlâ kendilerinin Mesihi olan «genç kuzu»

nun dönüşünü beklerler. Bu romanın kutsallıktan uzak en iyi tercümesi Firdevsî'nin Şehnamesindedir.

En güzel hikâyesi Nizamî (ölm. 1203) tarafından yazılan Husrev ile Şirin'in aşkları, tamamen özel olarak sözkonusu edilmeğe değer. Bu efsanenin kadın kahramanı bir nevi Madame de Pompadour olan Şirin, zarif II. Husrev'e, ebedileşen, atasözü haline gelen bir tutku ilham etti. Soysuz ve kötü bir kadın olan Şirin, meşru kıraliçe Meryem'i zehirledikten sonra kendi saray mensuplarının büyük hayretleri önünde onun yerine kıraliçe oldu; saray bundan ötürü ona «soylu demek» olan Şehrazad alaylı unvanını verdi. Binbir gece masallarının tarihî fonunu teşkil eden dekor, gerçekte, kişiliği ve özellikle saltanatı I. François'yı hatırlatan bu kıral II. Husrev'in muhteşem sarayının tasvirinden ibarettir.

Şehrazad da denilen Şirin'le II. Hüsrev'in aşk maceralarının hikâyesi saraydan şehre -Ktesifon- intikal etti ve halkı eğlendirdi. Aynı tarzda hikâyeler durmadan buna eklendiler ve böylece Mas'udî'nin (ölm. 956) pehlevî dilinden arapçaya tercümesini bize bildirdiği meşhur «Bin masal» oldular.

Bu «bin masal» da baş roller daima kıral II. Husrevle güzel Şehrazat'a aitti. Onların maceraları, Mas'udi'ye göre Maniheizmle itham edilen ve Dicle nehrinde boğdurulan vezir Bahtakân'ın maceraları ile takviye edildi. X. — XIII. yüzyıllarda Suriyeliler ve Mısırlılar bu ilk kahramanların yerlerine İslâm tarihinden seçtikleri ve kendileri tarafından daha iyi tanınan benzerlerini geçirdiler. Halife Harun al-Reşid, II. Hüsrev'in yerine geçti; Vezir Ca'fer, Bahtkân'ın rolünü aldı; Bağdat da Ktesifon'un yerini aldı; fakat Zubeyde Sultan yakın doğulu halkıyatçı-

ların bütün gayretlerine rağmen «Bin masal» ın biricik kahramanı olarak tanınan sihirli ve güzel Şehrazad'ı unutturamadı. Bu derleme sonradan, daha yeni maceralarla zenginleşti ve yakın doğu ortaçağ İslâmiyetinin son kuşağı olan, zevklerinin bozulması ile hemaheng olarak az çok iki anlama gelen çok sayıda müstehçen hikâyeler eklediler. Böylece VII. yüzyılda başlayıp XV. yüzyılda tamamlanan, ortaçağ boyunca doğu edebiyatının tümü gibi bir şey olup herkesin «Binbir gece masalları» adı ile tanıdığı bu hikâye gerçek bir hazine teşkil eder. Onda hemen hemen bütün «yüzyıllar» bulunur; zira bu bir kitaptan çok bir kütüphanedir; onda bir yazar değil, yediyüzyıl boyunca birbirini izlemiş cok sayıda «hikâyeci» vardır; sözkonusu olan bir düzenleme değil çeşitli düzenlemelerdir.

Matbaa ve yazar hakları o zamanlar meçhul olduğundan hiçbir yazar kalemi ile yaşayamazdı ve roman yazarı ya da şair olmak hiçbir şekilde bir geçim vasıtası değildi. Edebiyatçıların büyük bir kısmı, hiç değilse servet sahibi olmayanlar, kendilerini bir başka meslek sahibi olmaya mecbur görürlerdi. Böylece yazma zevki olan ve bu kabiliyeti kendilerinde hissetmiş gençler şairlik mesleğine atılıyor, sonra da bir müesseseye yahut nüfuzlu bir şahsiyete bağlanıyorlardı. Şairlerin tümü devrin gazetecileri idiler; onlar bir Arap icadı olan vezin ve kafiyeden faydalanıyorlardı ve ondan meşhur olabilme imkânını elde ediyorlardı. Şairlerin kasideleri yazılır yazılmaz, hiç olmazsa günümüzdeki dergilerimiz kadar çabuk yayılarak ağızan ağıza, şehirden şehire, eyaletten eyalete uçarlardı. Müesseseler ve önemli kişiler kendi şöhretlerini temin maksadıyla bir veya

iki ücretli şairden faydalanırlardı. Fakat en mahirleri, virtüozlar, onlardan yüzlercesini besleyen devlete ve prenslere bağlanırlardı. Bir nevi gazeteci olan bunlar sırf şiir sanatına hâkimiyetleri idi, daha önceden kararlaştırılmış bir kafiye ve vezne göre az veya çok uzun bir şiiri bir satte tertip edebilirlerdi. Şairler burada bir kimseyi veya birşeyi yüceltir veya gülünç hale sokarlardı. Onlar duruma göre neşelendirmeyi, yahut hüzün vermeyi, hücum etmeyi, müdafaa etmeyi, bir bozgun veya talihsizliği saklamayı, bir kaçışı, askeri muntazam bir çekiliş gibi, tesadüfen kazanılan bir başarıyı, parlak bir zafer gibi, kötü bir dâvâyı iyi bir dâvâ gibi göstermeyi bilirlerdi.

Şair adaylarının bir üstad idaresinde, meslekleri nin sırlarını öğrendikleri çok sayıda el kitapları vardır: Bunlardan 1156'da düzenlenmiş ve Cahar-Makala adını almış olanda, onlara, hiçbir zaman mahçup düşmemek için dil bilgisi, genel kültür ve özellikle iyi bir psikolog olma tavsiyeleri vardır; zira. orada okuuğumuza göre, şair dilini tutmayı bilmezse çok kere can sıkıntılarını, zararları, hatta bazan büyük tehlikeleri üzerine çeker. Bununla beraber ilâve edelim ki, X. ve XI. yüzyıllarda durum henüz böyle değildi; bazıları servet de sağlamış olan şairler o zaman genel tevecciihten faydalanıyorlardı. Bu onların altın çağı oldu. Ancak XII. ve XIII. yüzyıllarda Sultanlıkla, yani kamuoyuna aldırmayan Türkmen Sezarlığı ile şairlik mesleği değerini yitirdi.

III. — Kitaplar ve Kitapçılar

Bilim zevki İslâm'dan çok önce İran'da vardı. Firdevsînin zaferlerini terennüm ettiği «büyük

Satraplar» dan Dastân (78 - 110) ve Rüstem (120 - 155) zamanlarında Uccaynî artık çok parlak bir araştırma merkezi idi. Birinci Kanareng (80 - 115) in sarayı doğu İran klâsik edebiyatının bir başka merkezi idi. 300'den 750'ye kadar Belh ve Semerkand, aynı biçimde, felsefî ve edebî çalışmaların ünlü merkezleri oldular. Bu kutsal kentlerin büyük tapınaklarının gölgelerinde antik Hind'in ve klasik Çin'in düşünceleri karşılıklı birbirlerini etkilediler. Miladdan sonra IV. yüzyıldan başlayarak, sofu budist rahiplerin Çin'ceden kendi iranî dillerine, bu dillerden hintçeye veya hintçeden bu dillere yaptıkları tıbbî, simyasal, astronomik, sihirsel felsefî ve şiirsel metinlerin çevrilerinin Hotan, Kuça ve Doğu - Türkistan (Sin - Kiang)'ın türlü yerlerinde son zamanlarda bulunması, bilim dünyasına Ortaçağ'da Doğu'nun rönesansını belirleyen zengin materiyelin hangi yoldan yayılmış olduğunu göstermiştir.

O zamanlar, bugünkü Tahran'dan Ortaasya'da Hotan'a kadar uzanan Doğu - İran, aynı derin dindarlık duygusu ile ve aynı araştırma ruhu ile dolu idi. Batı - İran da bu hareketi izledi.

I — Vologes (51 - 78) eski Avesta'nın ilk yayımını yaptı: I. Şapur (240 - 271) Istahr'da ilk «kitap şatosu» nu kurdu; V. Vahram (420 - 440) Urmiye gölünün güney - doğusunda ilk bilim kenti Ganz-ı Şizkan'ı (Eski Herag'a) ve giderek I. Hüsrev (531 - 578) Cundişapur üniversitesini kurdular. Çin'de ve Hindistan'da öğrenimde bulunmuş olan İranlı seçkin hocalar orada Bizans'tan getirtilmiş İransever profesörlerle birlikte ders verirlerdi. O zamandan beridir ki, batı irancaya, Milâttan yedi, giderek sekiz yüzyıl öncesine çıkan çok sayıda çince, hintçe yu-

nanca felsefî eser çevrildi. Ancak çinceden ve sanskritten esinlenmiş *monarşist* yapıtlar eski yunan yapıtlarına üstün tutulmuşlardı. Semerkant, Araplar'ın geldiği (712) sırada çok zengin bir kitaplığa sahip olduğu gibi, orada kâğıt fabrikaları da vardı. Bu kitaplığın budistlerin Kanişka'sı (80 - 115), Araplar'ın Zu'l - Karneyn'i tarafından kurulduğu iddia edilirdi (23).

Abbasîler çağında (750) İranlılar, Araplar'a edebiyat ve kitap zevki aşıladılar. Ataları 700 yıldan beri eski Asya'nın *Dalai - Lama*'ları olan Bermekoğulları (765 - 803) ilk Abbasîlerden örneğin Harun Reşid (786 - 809) in sarayında, Valois'ların sarayında Medici'lerin oynadıkları rolü ansıtan bir rol oynadılar. Onlar böylece hükümdar soyundan öğrencilerine olduğu gibi, çevrelerindekilere de araştırma zevkini esinletmeği ve Bağdat'tan Belh ve Semerkand'ın yerini tutmaya lâyık bir edebî ve bilimsel merkez meydana getirmeği bildiler. Bu vezirler yalnız çinceden, sanskritten ve farsçadan, daha sonra İslâm'ın «klasikleri» durumuna yükselecek olan edebî ve bilimsel çok sayıda yapıtı arapçaya çevirtmekle yetinmemiştir. Üstelik Suriye, Bizans, Kıptî ve Habeş uygarlıkları gibi batı uygarlıklarının kalıntılarını toplamaya Arapları yöneltmişlerdir.

Berkemoğulları Bağdat'ta bir tür Bilimler Akademisi demek olan «Dar ül-Hikme» yi ve ayrıca İslâm'ın ilk kitaplığını kurdular. Bu kitaplık yarı Sogdlu halife el-Me'mun (813 - 833) zamanında, Ortaçağ'ın Richelieu'sü sayılan Budist vezir İbni Sehl (ölm. 850) in çabalarıyla iyice gelişti. Sonraki yüzyıllarda kitap zevki gittikçe yayıldı. 991'de Mecusî bir vezir, Şapur İbni Artaşer (ölm. 1019) Bağdat'ta yayımlan-

manış ve henüz çinceden, sanskritten ve yunancadan çevrilmiş kitaplardan ve nadir kitaplarla yazarın el yazısı yazmalardan oluşan 12.000 ciltlik bir «liberal» kitaplık kurdu (25). Kitaplardan çevrilmesini bu vezir teşvik etmişti; ancak ne yazıktır ki, bu güzel kitaplık 1055'te Tuğrul Bey'in yandaşları tarafından örgütlenmiş bir yangın sırasında yanıp kül oldu.

1064'te doğu İranlı vezir Nizam ül-Mülk (26) *Nizamiye* adlı 1.540.000 altın franka eşit bir bütçeye sahip bir kitaplık kurdu (27). 1233'te el-Mustansır, gene Bağdat'ta, bütün partiler ve doğuda bilinen bütün uluslar için yüzlerce görevlisi ve yüzbinlerce kitabı bulunan kozmopolit bir kitaplık kurdu.

O zamanlar çok sayıda bulunan özel kitaplıkların çoğu, satranç oynandığı ve içki içildiği için şimdiki İngiliz klüpleriyle bir tutulabilir (28). Aydınların sayısı çoktu, bunlar hemen hemen şehir halkının üçte birini oluşturmaktaydı. X. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar müslüman kitaplıkları duyulmamış bir zenginliğe ulaştılar; örneğin, Irak'ın küçük bir şehri olan Necef'tekinde 400.000 cilt vardı (29). 1175'de Halep'in pek çok kitaplıklarından yalnız birisinde 1470 tane tek el yazması vardı. Suriye'deki Hama şehrinin Kürd prensi Ebu'l-Fida (1273 - 1331) nın kitaplığında ise 70.000 cilt kitap toplanmıştı; ikiyüz bilgin her gün orada çalışırlardı. Güney Arabistan'da Resulîler'den el-Melik el-Müeyyed'inkinde ise 100.000 cilt nadir kitap bulunmaktaydı ve her gün on kopyacı orada el yazmalarını çekiyorlardı.

Doğu İran'da Merv'de on genel kitaplık vardı; bunlardan biri olan Aziziye kitaplığında 1229'a doğru 12.000'den fazla değerli kitap bulunmaktaydı. Bu

kitaplıkların çoğunda el yazması kitaplar, okuyucuların ad ve adreslerinden başka bir garanti aranmaksızın ödünç verilirdi. Tarihçi Yakut «Benim evimde, ödünç alınmış, her zaman, ikiyüz kadar kitap bulmak mümkündür» diyor. Ünlü iranlı vezir ve astronomu Nasiruddin Tusî (ölm. 1274)'nin kurduğu Meraga kitaplığında 400.000 cilt kitap vardı; batılı bilginlerin Barhebraeus (ölm. 1286) diye adlandırdıkları İbn ül-İbrî kitaplarını yazarken çince, türkçe, farsça, arapça ve suryanca yapıtları burada incelemiştir. Mecusî vezir Ebu Mansur Behrâm (ölm. 1041) İran'da, Firuzabad'da çoğu tek kopyalardan 7.000'den çok yapıt içeren liberal havalı bir kitaplık kurmuştu. Rey millî kitaplığı felsefî ve diyalektik eserleriyle ün salmıştı; onun çok özet olan katalogu on cilt tutmaktaydı; bu bize bu kitaplığın birkaç yüzbin kitaba sahip olduğunu gösterir. 1053'te onun büyük kısmı bağnaz Sünnîler tarafından yakılarak yok edildi (30). 1059'da da, İran'da Şapur'da, bir başka liberal kitaplığın 10.400 cilt yazmasını, gerici müslümanlar aynı biçimde yaktılar; İbni Battuta'ya göre de 1258'de Moğollar Bağdat'ta 24.000 bilgini öldürdüler ve kitaplıklardan kitap yığınlarını çıkartarak Dicle nehrine attılar. Bunlar o kadar çoktu ki, ırmağın önüne yığılıp adetâ bir baraj meydana getirdiler: «Bir kıyıdan karşı kıyıya yığılan kitaplar sanki bir gemiden köprü gibiydiler; bunu gördüklerinde, ırmağın taşmasından korkup geri kalan kitapları yaktılar (31)».

Buhara'da Samanoğulları'nın saray kitaplığı, orada çalışan İbni Sina'nın (ölm. 1036) bize anlattığına göre, birbiri üzerine konulmuş çok sayıda rafları içine alan bölümlerden oluşan başlı başına bir saray-

dı. Bu bölümlerden her biri bilimin bir dalına ayrılmıştı: filoloji, şiir, hukuk v.b.. Konuya göre bir katalog vardı. «Hiç kimsenin hiçbir zaman görmediği kitapları ben orada gördüm» diyor İbni Sina. Bu kitaplık İbni Sina'nın orada bulunmasından kısa zaman sonra yandı. Dedikoducular bu yüzden İbni Sina'yı suçladılar (32).

Kitaplıkların en güzeli, el-Aziz'in (975—996) Eski-Kahire'deki kitaplığıdır. Burada 6.500'ü matematik, 18.000'i de felsefe alanında olmak üzere 1.600.000 kitap vardı. Orada türlü astronomik gereçler ve gök kubbeler, mavi ipek üzerine bir geniş yarım küre haritası hayranlık uyandırmaktaydı (sic). «Orada kıtaların, denizlerin, ırmakların, yolların, dağların, kutsal şehirlerin ve başka şehirlerin altın harflerle yazılı isimleri ve renklendirilmiş resimleri görülürdü (33).» El Aziz çok pahalı kitapları satın alıyordu; onun bütün islâm ülkelerinde kendisine kitap yollayan ajanları vardı ve o böylece çok büyük bir orijinal yazma ve tek yapıtlar kolleksiyonuna sahipti.

El-Hakim (996—1021) de Eski-Kahire'de adına «Dar ül-İlm» denilen 600.000 ciltlik yeni bir kitaplık kurdu. Siyasal nedenlerle birkaç yıl kapatılmış olan «Dar ül-İlm» 1123'de yeniden açıldı. Orada birisi gümüşten olup Bermekoğullarından Halid için yapılmış olan iki küre hayret uyandırmaktaydı (34): yalnız gümüşünün değeri günümüzün parasıyla 770.000 altın frankı bulmaktaymış. Daha büyük olan ikinci küre bakırdandı ve Halep'in Kürd prensi Es'ad üd-Devle'ye aitti (35).

1171'de Fatımî saltanatının sona erişinde Selâhattin Eyyubî'nin kâtibi Kadi el-Fadl (1134 - 1192)'

a 100.000 cilt kitap düştü. Diğerleri ise Fatımî saraylarının eşyaları gibi arttırma ile satıldılar. Tarihin bu en ünlü artırmaları tam on yıl sürmüştür (36). Sonunda, 1294'deki kıtlık sırasında Mısır'da aç kalan öğrenciler Fadiliye kitaplığındaki 100.000 cilt kitabı ekmekle değiştirdiler: bir yapıta karşılık yarım okka ekmek.

Bilim zevki Uzak-Batı'yı da ele geçirdi. Bazıları, II.
yüz bin kitap olduğunu ileri sürerler; bunun genel kataloğu 44 cilt imiş (37). XI. Yüzyılda Endülüs'te 70 genel kitaplık vardı; ayrıca sivrilmiş her burjuvanın da bir özel kitaplığı bulunurdu.

Pek çoğu en büyük bilginlerden olan ve hazin denilen ünlü kütüphanecilerin bir listesini vermek çok uzun olur. Örneğin: ilk çebir kitabını belki de sogdcadan arapçaya çeviren Hârezmî (ölm. 846); ince bir aydın olan Hatib Tebrizî (ölm. 1108); mecusî filozof ve ünlü tarihçi Miskavayhî (ölm. 1030); el-Aziz'in kurduğu, çağın en büyük kitaplığının yöneticisi ve seçkin yazar el-Şabuştî (ölm. 998).

Büyük kitapseverler arasında şunları sayalım: her taşındığında beraberinde götürdüğü onsekiz sandık kitaptan oluşan bir kolleksiyon sahibi el Esmaî (ölm. 829); gıpta edilen bir kolleksiyona sahip el-Feth İbni Hakan (ölm. 861); hayret verici olduğu kadar sayıca da çok olan eserleri günümüze kadar saklanmış ve bir kitap rafının düşmesiyle ezilip ölen bir tür Volatire sayılan el-Câhiz (ölm. 868); sık sık zikrettiğimiz prens el-Sulî (ölm. 946); kolleksiyonu 117.000 cilde varan Büveyhoğulları veziri el-Muhallebî (ölm. 963); ölümünde, bir çoğunu kendi eliyle kopya etmiş olduğu onsekiz kitap rafı

dolusu bir kütüphane bırakan vezir İbni'l-Furat (ölm. 994), 206.000 (38) cilde sahip bulunan vezir İbni Abbad (ölm. 995). Bazıları, tıp, hukuk, edebiyat vb. uzmanlık kitaplıkları kurmuşlardı ve her şehirde birçok amatörler bulunmaktaydı.

IV. — Kitapların İmali ve Ticareti

Şimdi kitapların imalinin ve ticaretinin bazı yanlarını görelim.

Ortaçağ yazarı İbn el-Mubarrad, Şam'ın her biri bir uğraşa ayrılmış yüzelli çarşısını anlatırken bize kitapçıların çarşısından da bahseder (39). Orada kitaplar, kâğıt, mürekkep, mürekkep kalemleri vb. satılır, diyor. Zaten her şehirde bir kitapçılar çarşısı vardı.

Yunan-Roma ülkelerinde olduğu gibi samî-Mısır ülkelerinde de ilkçağlarda bizim kâğıt ile karşılaştırılabilecek ancak iki madde tanınırdı: papirüs ve parşömen. Biriyle olduğu gibi diğeriyle de «kitap» adı verilen ve bir şeritle bağlanan rulolar yapılırdı. Bundan ötürü ilkçağlarda ciltçilik sanatı da hiç bilinmezdi. Bunun tersine, çok öncelerden kâğıdı bilen Çinliler, daha kâğıt değirmenden çıkar çıkmaz belli «formalar» halinde onu katlamak âdetindeydiler: ikiye, dörde, sekize, onaltıya vb. işte bu usul Sogdluların ve Araplar'ın aracılığı ile Ortaçağ Avrupa'sına geçti.

Kâğıdın tekniği ve biçimi özel bir sunuş gerektirir: bundan Uzak-Doğu'da, Çin, Kore ve Japonya'da uygulanmakta olan cilt sanatı doğdu. Bu Çin cild sanatı bizimkinden hafifçe farklıdır. Bu fark Ortaasya halkının M.Ö. II. Yüzyılda semavî ideolo-

ji ile birlikte vahyedilmiş kitaplar öğretisini ve aynı zamanda Çin ciltçilik sanatı kabul edişlerindeki biçimden doğmaktaır. «Barbar Huslar» yâni İskitler, Çin'den ipek ve o zaman kötü cins ipekten yapılan kâğıdı ihraç etmeğe izinli idiyseler de, Çinliler bütün antik çağ boyunca bunun yapılışındaki sırrı ipeğinki gibi kıskançlıkla saklamayı bildiler..

İlerde tipik «vahyedilmiş kitaplar» durumuna gelecek olan, Zerdüşt'ün ve Ostanes'in yapıtları kuşkusuz ipek kâğıt üzerine yazıldılar ve «semavî» usule göre ciltlendiler.

Ancak, II. Mitridat'ın zamanında (123—87), Zerdüşt ideolojisinin girdiği batı Asya ülkelerinde, üzerlerine bütün vahyedilmiş kitabın yazılacağı değerli Çin mamulü bulunmadığından, Partlar parşömeni ipekten kâğıdın formalarına göre keserek Zerdüşt'ün kitabını taklide ve yaprakları Uzak-Doğu usulüne göre ciltlemeğe mecbur oldular. Bergama usulüne uygun olarak rulo halindeki parşömene pustak diyen Partlar yeni Çin-İskit cildini a-pustak diye adlandırdılar, bu terimden de doğrudan doğruya «vahyedilmiş kitap» anlamına gelen Avesta çıktı.

Basımevleri, linotipler, yazı makinaları vb. ile şımardığımızdan o zamanın kaligraflarının ve kopyacılarının (müstensih) sanatı hakkında artık hiçbir fikre sahip değiliz. Ortaçağ'da bütün kitapçı atölyelerinde olduğu gibi bütün kitaplıklarda da bir kopyacı ekibi bulunurdu. Şam Yıllıkları'nın 80 cildinin bir kopyasına sahip olmayı isteyen bir kitapsever, bunun için on kopyacıyı iki yıl süre ile çalıştırmaya mecbur oldu (40)! Her yazara, bilgisine, yazısının güzelliğine, çalışmasındaki özene göre para ödenirdi. Bu, fakir aydınlar için güzel bir uğraştı.

Böylece Ebu'l-Ferec el-Cevzî (ölm. 1201) eski günlerinde kendi eliyle 2.000 cilt kitap kopya ettiğini itiraf etmektedir (41). Eski İslâm'ın Gibbon'u tarihçi Taberî (ölm. 922), zengin olmakla birlikte, kırk yıl süre ile her gün kırk sayfa yazdığını açıklamaktadır. Ebu'l-Arab el-Temimî (ölm. 944) kendi eliyle yazılmış 3.500 cilt kitap bıraktı (42). İbni Rüşd (ölm. 1199) 10.000 yaprakdan fazla kopya etti. Ortaçağ'ın büyük optikçisi ibn ül-Haysem (ölm 1039) matematik kitapları kopya ederek yılda 150 dinar karşılığı hayatını kazandı (43). Al-Dahvar (ölm. 1230) gibi başkaları da hayatlarını tıp kitaplarını çoğaltarak kazanmaktaydılar (44).

Kadın kopyacılar da vardı. Örneğin Kurtuba'da el-Rabad ül-Şarkî mahallesinde bu kadınlardan 160 tanesi Kûfî biçiminde arap harflerini yazmakta yarışıyorlardı (45).

Bir kitabın değerini, onun yazılışı ve kalitesi tayin ederdi. 1.600.000 cilde sahip olduğunu gördüğümüz el-Aziz'in kitaplığında en nadir «nüshalar» vardı. O, bir gün bir simsardan 280 altın franka eşit bir meblâğ vererek bir Taberî satın aldı ve Taberî'nin kendisinde biri yazarın el yazısı ile olmak üzere daha yirmi nüshası bulunduğunu itiraf etti (46).

Eski-Kahire'nin en önemli kitapçısı, nadir kitapları kolleksiyonculara satan ve haftada yalnız pazartesi, çarşamba olmak üzere iki gün müşteri kabul eden İbni Surah (ölm. 1211) idi. Kurtuba'nın en ünlü kitapçısı İbni Abbas (ölm. 1035) idi. Bağdat'ın en ünlüsü ise İslâm dünyasında, mesleğindeki dürüstlüğü, Moğol, Türk, İran, Arap ve Yunan dillerine vukufu ve cevval zekâsı ile tanınmış olan Zeyn ül-Dim el-Amidî (ölm. 1312)'dir. O, kör olmuş-

tu, bununla birlikte dükkânında o derece bir düzen hüküm sürmekteydi ki, kitaplar üzerinde nadiren yanılmaktaydı (47). Kitapçılar arasında büyük bilginler de vardı: Tarihçi Yakut (ölm. 1228), *el-Fihrist* adlı bir şaheser katalog'un sahibi ibn ül-Nedim (ölm. 995) sayılabilir.

Kitap ticaretinin özellikleri vardı: Cevval denilen kitap arayıcıları, yayılacak yenilikleri bulmak için bir kentten öbürüne koşuşurlardı; tellâl'lar «eski» kitapları satın alıp yeniden satarlardı. X. ve XI. Yüzyıllar bu ticaretin altın çağı oldu. O zamanlar pek çok nadir ve güzel nüshalar ve bir kitapseverler kalabalığı vardı; ancak XII., XIII. Yüzyıllarda bu ticaret önemini yitirmeğe başladı ve arasıra şairliği tutan bir kitapçının bundan şu dizilerle yakındığı görülür:

Bu yüzyıl cahillerin yüzyılıdır;
Bilginler artık moda değildir.
Kırtasiye ve kitap ticareti kadar,
Hiçbir ticaret ziyanına iş yapmaktan üzülmüyor (48).

V. — Resim ve Renklendirme

Arap İslâmlığı, özellikle en gelişmiş çağında — VII., VIII., IX. ve X. Yüzyıllarda müzikten daha çok resmin yeminli düşmanı oldu. İslâmlığın hâkim ideolojisi olduğu dönemde resmin en küçük bir izine rastlayamıyoruz (*). Halbuki İslâm'ın zaferinden

(*) Ali Mazahe i burada yanılmaktadır. Emevîler zamanında Arap resminin en güzel örnekleri, cami ve saray fresk ve mozaikleri halinde mevcut olduğu gibi, paraların üzerinde bile halife kabartmaları vardır. (bk. Bahriye Üçok, İslâm Tarihi, Emevîler, Abbasîler Ank. 1968; s. 144 v. öt.)

önce, yâni İskitler çağında, «deve uygarlığı» alanında resim iyice ümit vericiydi. Doğu İran'da Budizm, Mısır-Suriye'de Hristiyanlık ve özellikle İran'da Zerdüştîlik dikkate değer bir saray resimciliği ve dinsel resimcilik geliştirmişti; bu gelişme özellikle izleri kalmış olan İran'da görülmektedir. Bu resim, «semavî» yâni vahyedilmiş kitapları ve türlü dinsel toplumların tapınaklarını süslemeğe tahsis edilmişti. Kabartmalardaki kişiler üstelik, Ortaasya'da, Doğu İran'da, Fars'ta, Şapur'da, Ermenistan'da, Fırat üzerindeki Dura'da bulunmuş Freskler ve Fars'ta, Suriye'de ve İstanbul'da Aya-Sofya'daki mozayiklerle aynı biçimde renklendirilmişlerdi. IV. Yüzyılda bu sanat henüz feodal bir karakter taşımaktaydı; melekler, azizler, cinler, lânetlenmişler, prens ve prensesler, hizmetkârlar ve dansözler, hep mertebelerine göre tavırlar, nazik pozlar, şövalyece duruşlar takınmış olarak görünürlerdi.

Tam savaş ve av sahneleri portre ve peyzaja yerini vermeğe başlamıştı ki, Arap İslâmlığının samyeli bu sanatı kökünden yaktı ve onu İran, Mısır - Suriye ülkelerinde izlerine kadar silip yoketti. Böylece portre ve peyzaj ancak Ortaasya'da serbestçe Hotan Budistleri arasında, Grupta Hindistan'ında, Bizans'ta ve Gürcüstan'da gelişebildi!

Bu sanatın yeniden dirilmesi ancak XI. Yüzyılda Ortaasya'nın Budist ülkelerinden gelen Türkmenler'in, Önasya'yı Araplar'ın üçyüz yıllık boyunduruğundan kurtarmasından sonra mümkün olabilmiştir. Ancak, bu XI. Yüzyılın sonunda Sasanî'lerin, Sogd'luların ve Suriye'lilerin asil gelenekleri iyice yokedilmiş olduğundan büyük sanat devri geçmişti bile; yalnız Çin'in Budist ve Doğu'nun Hirstiyan bu-

caklarında, Gürcistan ve Bizans'ta bazı gelenekler sürdürülmekteydi. Bundan böyle kukla Halifelerin mutlak efendileri Türkmen sultanları resmi himaye ettiler ve onların hoşuna gitsin diye budist ve hristiyan dönmeler el yazmalarını süslemeğe koyuldular.

Orada iki okul vardı: Ortaasya'nın nüfuzunda kalmış olanı Doğu-İran'da gelişti; Bizans etkisinde kalmış olan diğeri ise Suriye'de ilerledi. XII. Yüzyılda bu iki okulun etkisi altında, ilk İslâmî resmin ortaya çıktığı nihayet görüldü. Çok geçmeden ustalarını geçen XII. Yüzyılın müslüman sanatçıları empresiyonizme, müstehçene ve karikatüre sapmakta gecikmediler; bu alanlar Doğu'daki tarihsel gelişmesinin onlara bıraktığı serbest alanlardı. Hiç olmazsa bu alanlarda onlar, öyle bir ustalığa ulaştılar ki, bütün nisbetler muhafaza edildiğinde, zamanımızın yalnız bazı ressamları onlara üstün gelebilirler ve çağımızın bazı halkı, nüshası Paris Millî Kitaplığı'nda bulunan *Harirî*'nin *Makamat*'ını sahnelerinden bir elli kadarını resimlemiş olan Kuvarriha el-Vasitî'nin son haddindeki inceliğini kavrayabilir.

Ancak resmin bu baharı yalnız mutlak Türkmen iktidarı altındaki yerlere özgü kaldı; o, eski İslâmın son bir ışık saçtığı Eyyubîler'in ve Memlûkler'in Suriye-Mısır devletinde zayıf bir yankı buldu. Türkmen istilâlarından kurtulmuş olan İspanya ve Kuzey Afrika bu resmin varlığını hayal bile etmiyorlardı; imdi gene bu dönemde, Moğol istilâsı ile (XIII. Yüzyıl) ve her türlü Arap etkilerin-

den kurtuluşlarıyla İran ve komşu ülkeler, İran şairlerinin o kadar çok övdükleri bu Çin-Budist resminin, üstünlüğünü her gün biraz daha çok kendini kabul ettirdiğini görüyorlardı. Sung döneminin İran Moğolları sarayına resmen çağrılmış olan budist Uygur ve Çinli ustaları, orada yeni bir okulun kurucusu oldular. Sanatın büyük amatörleri İran Moğolları, «othoncu» okulun batılı ressamlarını da sıcak bir şekilde karşıladılar. Bu iki yeni akım, XII. Yüzyıldaki Türkmen akımı ile birleşti ve buna 1486'da bir antoloji yazmış olan Devletşah «Vasıt okulu» adını verdi.

Bu okul gelişerek Kuzey-Çin ve Othoncu okullarla kaynaşarak asıl Moğol okulunun ve parlak olan XIV. - XV. Yüzyıllardaki Timurî okullarının doğmasına sebep oldu; ancak bu sorun Ortaçağ Arap uygarlığından çok modern Türkmen uygarlığı tarihi ile ilgilidir.

Başlangıçta inananlar için gerçek bir tapınma konusu olan her «semavî kitap» renklendirilmiş, yâni gece göğünü daha iyi ansıtmak için altın harflerle yazılmış olmalıydı. Daha I. Yüzyıldan başlayarak Doğu bilgeleri yaldız yapmanın yollarını araştırdılar. Öyle anlaşılıyor ki, bunun formülünü onlar Çin'de buldular. I. Vologes (51—77) muhakkak *Avesta*'nın renklendirilmiş bir nüshasına sahipti. I. Ardeşir (226—240)'inki altın harflerle yazılı 12.000 yapraktan oluşmaktaydı. Sabiîlerin «vahyedilmiş kitabının» adı *Ginza* yani Hazine'dir, bu ise büyük bir zenginliği akla getirmektedir. Gümüş yaldızın da formülü bulundu ve parşömeni altın veya gümüş harflerle üzerine yazmadan önce maviye, kırmızıya veya safrana boyamak için yöntemler saptandı. İs-

lâm öncesi döneme ulaşan böyle renklendirilmiş kitaplar İran'da artık bulunmamaktadır; çünkü İslâm'dan sonra Mecusîler de Sabiîler kadar fakirleştiler. Ancak İslâm kıskançlığından kurtulabilen cemaatlerden gelen parçalar ele geçmektedir. Bugün Çin Budist ve III. ve IV. Yüzyıl Tibetlilerinin fragmanları yanında, Paris Millî Kütüphanesinde korunmakta olan Sinop'tan gelme güzel dua kitabını hayranlıkla seyretmek mümkündür.

Bir semavî kitabın cildinin iki yanında cennet, cehennem, tekrar dirilme, hüküm günü vb. kozmolojik sahneleri gösteren değerli taşlarla ve kuyumculuk motifleri ile işlenmiş olmalıydı. İslâm'dan önce bir semavî kitap, özellikle kudretli bir cemaatin kitabı renk verenlerin ve hattatların sanatıyla olduğu kadar, kullanılmış olan değerli maddelerle de gerçek bir millî hazineydi.

Böyle bir yapıtın bölümleri ve altbölümleri, yılların, ayların, günlerin saatlerinkine uyduğundan, kitapların, bölümlerin, paragrafların ve cümlelerin başları, önemlerine göre türlü «taçlar», «kolye», «bilezik» veya «yüzük»lerle özenle süslenmişti. Sanatçılar değerli taşların ve madenlerin parlaklığını ansıtan tonları, renklerin gamında araştırdılar: altın, gümüş, yakut, zümrüt, yeşim taşı, firuze; işte onların renklendirmede ifade ve çabaladıkları parlak ve şaşaalı renkler. Onlar melekler ve koruyucu ruhların doldurduğu Doğu gökünün parlaklığını, altın yıldızların kakılı olduğu mukayese edilemez maviyi taklit ederek, sonra batan güneşin erguvan rengini, akşam karanlığının sarımtırak mavisini ve menekşe rengini, incilerin sedef tonunu, kutsal ateşin canlı rengini, durgun suların koyu ye-

şilini, kaynakların gümüş yankılarını, bir kelime ile Doğu'nun tüm sihrini vermeği bir içgüdüyle denediler.

VII. Yüzyılda İslâm hâkim cemaat haline gelince, onun halifeleri ve Kur'an'ı önceki cemaatlerin dinsel başkanları ve kutsal kitaplarının, Arap harfleri de öteki eski alfabelerin yerlerini aldılar. İslâm özellikle Sasanî imparatorluğunun ve Zerdüşt dininin yerine geçti; her zaman olduğu gibi eskilerin yöntem ve biçimleri taklit edildi. Arap harfleri Sogdiana'nın ve doğu İran'ın kitabe yazılarının harfleri biçiminde stilize değildiler.

Ancak, X. Yüzyıldan başlayarak kutsal kitapların renklendirilmesi sanatı Arap ülkelerinde çökme yolunu tuttu; geyik boynuzlarının dallarını, ceylânların ve yaban eşeklerinin yumuşaklığını ansıtan gençlik ve hayat dolu zarif motifler arabesk *(makârî)* denilen donmuş ve monoton, geometrik şekillere dönüşerek yozlaştılar.

Eski İslâm akılcı ve eşitlik isteyen bir çağda doğduğundan, Kisralık dönemini, yâni feodal monarşiyi ve Cahiliye'yi, yâni akılcılık öncesi devrini ansıtan bu değerli kitaplara karşı bir nefret duyuyordu. Hz. Muhammed'in «semavî kitabı», rahip kırallar ve «çökmüş uluslar»ın rahipleri gibi her şeyi bilen rahipler tarafından kıskançlıkla korunmuş bir «hazine» değil, bütün «müminler»in küçük bir fiyatla elde edebilecekleri sade ve rahat bir yayındı. Ayrıca, Kur'an'ın ilk nüshaları en kaba bir biçimde deve kürek kemikleri ve hurma yaprakları üzerine yazılmıştı! Kur'anlar papirus üzerine, parşömenler üzerine, IX. Yüzyıldan sonra da muhtemelen

şifon kâğıt üzerine hiçbir süs olmadan siyah mürekkeple kopya edilirdi!

İslâm'ın ilk yüzyıllarından bize ulaşmış olup birçok kitaplıklarda yüzlerce ve binlerce nüshası bulunan Kur'an'ların iyice demokratik karakteri işte böyledir. Renklendirme, ondan hemen hemen tamamiyle uzak tutulmuştur; lüks ciltler de terkedilmiş ve basit manda veya deve derisinden ciltlerle yetinilmiştir.

Ancak, XI. Yüzyılda eski Endülüs halifeliğinin küçük parçalarını, Doğu'nun Sezarları hükmünde olan Türkmen prensleri modelinde, birleştiren Berberî prensler eşitçilik görünüşünden ilk vazgeçenler oldular. Böylece onların «sultanlık»ından başlayaraktır ki, renklendirme ve cilt işinde bir tür «rönesans» meydana geldi.

Gerçekten de, renklendirme ve ciltleme sanatının o kadar büyük bir yer tuttuğu Önasya'nın da bu yeni İslâm kültürünün ortaya çıkışında Türkmenler'in ve Moğollar'ın sürekli akınları etken olmuştur. Ancak bu «rönesans» yalnızca feodal topluma yeni ulaşmış olan bu yeni gelmelerin tarihine aittir, yoksa yetenekleri sanatçılıktan çok zanaatçılık olan, o bir tür eşitçilik üzerine kurulu Arap toplumuna değil.

VI. — Müzik

Ancak V. Yüzyıldan başlayaraktır ki, Tarım (Doğu Türkistan)'dan Kırım'a kadar yayılan alanda oturan İskit Kazaklarının müziği, folklor müziği durumundan bilimsel müzik durumuna geçti. Gerçekten de bu çağa doğrudur ki, İslâm öncesi Asya'-

nın çeşitli ulusları, Çinliler'in bu alandaki öğretilerini ve Hind tekniğini benimsemeyi tamamladılar. VI. Yüzyıl İskit ulusları için klâsik çağın başlangıcı oldu. Sasanî İmparatoru II. Husrev'in (590—628) sarayı Ortaçağ Doğu'sunun Bach'ları ve Palestrina'ları olan Ermeni Serkis ve Sogdlu Pahlpat gibi ölmez üstatlarla ün salmıştı. Onlar Ortaçağ'ın ilk zamanlarını bir baştan bir başa aydınlattılar. Hint'in dışında «Pahlpat şarkısı» ancak İslâm öncesi dünyasının iki ucunda sürdürüldü; bugün hâlâ zamanımızda bile «gregoriyen» müziğin budistlerce uygulanmakta olduğu Tibet'te ve aslen Parsî bir Papa olan Hormisdas'ın (514—523) ardgelenlerinden Papa aziz Gregorius'un (590—604) dinsel törenler için yerleştirmiş olduğu «plain-chant» denilen kilise şarkılarının bulunduğu Batı'da.

Gene de VII. ve VIII. Yüzyıl boyunca Araplar'a müzik ve şan dersi vermek için Medine'ye giden Neşitler, Tuveysler ve Sa'ib-Hasir'ler Parsî idiler. Klâsik müzik çağı İslâm'a rağmen devam etti. Parsîler'i taklit eden Araplar bile bulundu (49).

IX. Yüzyıl Mavsilî'lerden Kürt İbrhaim İbn ül-Mehdî ailesi ile yâni İbrhaim, oğlu İshak ve torunu Hammâd vb. ile parlayan bir dönem oldu.

Budizm'in, Parsizmin ve Hristiyanlığın tersine asla kalbe değil akla yönelen müslüman ibadeti müziği kabul etmiyordu; böylece yalnız dinle ilgisi olmayan müzik İslâm'da geliştirilebilmiştir. Bundan ötürü *Gitan* (el-Zutt)'ların müzikal geleneği ilerledi. Kökeni indo-İskitlere dayanan bu klan V. Yüzyıldan başlayarak İndus vadisinden İran'a girdi. Bu klan oraya Sasanî kralı V. Vahram (421—439) tarafından «çok ciddî olan bizim Parsîleri neşelendirmek

için» diyerek çağrılmıştı. İşte bu müziktir ki, Musul'lu bir Kürt olan ünlü müzisyen Zeryâb (789—857) tarafından Kurtuba'ya sokulmuştur ve bugün hâlâ Gitan'lar tarafından sürdürülmekte olan Endülüs havalarını ansıtır.

Doğu'da, özellikle müzik geleneğinin kökü bulunmayan Arap ülkelerinde, X. ve XIII. Yüzyıllar arasında, bu sanat gittikçe yozlaştı. Hatta XIV. Yüzyılda İslâm'ın çöküşünü inceleyen İbni Haldun (ölm. 1403): «Müzik öyle bir sanattır ki, öteki sanatların hepsinden önce gelişir ve ilk çöken sanat da gene odur» diyecektir. Gerçekten, XIII. Yüzyılın müzik sanatı, Mısır-Suriye ve giderek Kuzey-Afrika ülkelerinde, sadece Hint çingenelerinin edebe uymayan danslarına, sivri seslerle eşlik etmekle alanının daralmış olduğunu görüyordu.

Buna karşılık fizik ve telli sazlar tekniğinin kolu olarak müzik nazariyesi büyük ilerlemeler göstermekteydi. Türk Farabî (872—950)'den Azerî Safiyüddîn'e (ölm. 1258) kadar müslüman bilginler Çin-İran basit gamından hareketle inceleyip doğal gamı kurdular. Olgunlaştırılmış lut (farsçası rûd)'ların dışında onlar gitar, flüt, ksilofon, tambur vb. ye dokunmaksızın bizim piyanomuzun ve orglarımızın (50) ilkel tipinden olan kanunu yaptılar.

XIII. Yüzyıl Sûfî'leri öteki semavî dinler gibi sonunda İslâmiyet'i de dinsel bir müzik ile donatmak için büyük çabalar sarfettiler (51); ancak onlar Oğuz Türkler'inde ve Moğollar'da iyi nitelikli öğrenciler bulabildiler; böylece gerçek Doğu müziği bugün Azerbaycan Türkleri ve Özbek Türkmenleri ve Türkistan Kırgızlarından başka yerde bulunmaz. Araplar'ın müziği Doğu'dan ancak bir gam

muhafaza eden bir süprüntüdür. Kara İslâm'ın güzel müziğine gelince, o zencî kültürüne aittir ve Araplar'ın müzik sanatı ile hiçbir ilişkisi yoktur.

VII. — Falcılık

Biz, bugün, müslüman İranlılar, Türkler, Persîler, Yahudîler, Sabiîler, Ermeniler, Kıptîler, Bizanslılar, Habeşliler, Suriyeliler gibi Ortaçağ - Ortadoğusu'nun türlü toplumlarının yazma yaprtlarını araştırdığımız zaman, bu halkların düşünlerini, bilim ve sihir olmak üzere iki kategoriye ayırmak zorunda kalırız.

Burada «bilim»den kastedilen anlam sadece matematik, fizik, kimya ve tabiat gibi müspet bilimler değil, aynı zamanda felsefe, hukuk tarihi ve coğrafya gibi manevi bilimlerdir. Bütün bu halklar, yahut hiç olmazsa onların seçkınleri gerçekten bu alanda iyice yükselmişlerdir ve XIV. Yüzyıla kadar Batı'nın itiraz kabul etmez efendileridirler. Biz en azından özel bir kitaba ihtiyaç gösteren bu çeşitli alanları bir yana bırakalım ve müslüman Ortaçağ aydın ortamında da rağbet gören «sihir»den, falcılık ve başka batıl inançlardan bahsedelim.

«Semavî din» veya bizim deyişimizle «tek tanrıcılık» imanı tekel altına almaya meyleder ve «sapık inanışlar»ın can düşmanı kesilir. O halde İslâm diğer dinler gibi büyünün ve büyücülerin düşmanıydı. Ortaçağ İslâm din bilginleri veya imamları modern çağlardaki meslektaşlarından çok daha aydın kimselerdi ve düşünleri birbirine karşıt gelen insanlardı. Sapık inanışlara karşı onların sürdürdükleri yıpratıcı savaş, o zamanlar çok bulunan filozofların

ve müspet bilim mensuplarının soğuk alaylarından daha etkiliydi. Bununla birlikte özellikle X. Yüzyılda, giderek XII. ve XIII. Yüzyıllarda falcılık ve her tür sapık inanış bilimleri İslâm topraklarında, müslümanlar'da olduğu kadar, başka dinden olanlarda da güçlü bir gelişme yolunu tuttu. Bunun iki sebebi vardır: birincisi, cahillerin önemli sayıda olmaları; ikincisi ilkellerin ve okumuş yazmışlar arasında hayatlarını kazanmak için kütlelerin kolay inanır oluşlarını sömürmekten başka yolları olmayan işsizlerin sayısının çok oluşu. Müneccimler, simya ile uğraşanlar, define arayanlar, kâhinler vb. alay alaydı, çok sayıda da müşterileri vardı. İşin şaşılacak yönü şu ki, müslüman devletler, özellikle bunlardan gizli dernekler aracılığı ile hüküm sürenleri müneccimleri, simyacıları ve başka sihirbazları her fırsatta kullanmayı ihmal etmiyorlardı. Böylece onlar, yalnız fikir akımları yaratmakla kalmıyorlar, ayrıca hükûmet yararına sapık inanışların eşsiz gücünü de denetliyor ve okumamış mümin kütle üzerinde gerçek ve etkili bir nüfuz sağlıyorlardı.

Daha Milâddan önce, bilimlerin bilimi diye ün salmış olan müneccimlik Ortaçağ'da uygarlığın bile temeli oldu. Bu dönemde İndus vadisinden Boğaziçi kıyılarına kadar, Parsî peygamber Zamasp'la üstadı Zerdüşt'e atfedilen ve gezegenlerin adî tablolarına herkes sınırsız bir hayranlık duyuyordu. VII. Yüzyılda, Kur'an ortaya çıkınca, burçları ve ayın menzil'lerini yaratmış olmayı tek bir Tanrının zaferi olarak iddia etti; çünkü İslâm da Kaldeliler'in dinsel sanatı üzerinde kurulmuştu. Bir abartmalı kuşkuculuk içine düşmüş kimi ender aydınlar bir yana, bütün dünya, incelediğimiz bu çağda, müneccimliğe

gönülden bağlı idi: müminler, başları eğik, Zamasp, Zerdüşt, Hezkil, Danyal ve diğer bazı peygamberler gibi göğün resmî yorumcularını izliyordu; buna karşılık «serbest düşünürler» doğrudan doğruya yıldızlara bakmaktaydılar. Öyle ki, onlar da, bunlar da eşit biçimde müneccimliğe hayrandılar.

Her yıl, kışın sonuna doğru, çok büyük sayıda çeşitli boy ve fiyatta almanak (arapça *al* ile keldanîce önceden görmek anlamına gelen *manak*'dan oluşan bir sözcük) yayınlanırdı; bunlar çeşitli olduğu kadar sayısı da büyük olan bir müşteri kalabalığına hitap ederdi ve hemen herkes böyle bir almanak almayı ve her sabah onu dikkatle gözden geçirmeyi savsaklamazdı.

Kültürlü ve astrolojik inançları olan bir halk için oluşturulmuş bulunan bu almanaklarda Allah'ın ay takvimi yanında (53), Parsîler'in, Sabiîler'in, Nesturîler'in, Yakubîler'in, Kıptîler'in ve Bizanslılar'ın tamamiyle güneş ve Budist ve Yahudîler'in de ay-güneş takvimlerini içerirlerdi.

Her almanak herkese göre, iyi, mutlu ve kutlu olmasını dilediği yıl için hava tahminleri, mevsim rüzgârları, gelgit olayları hakkında kehânetler içeriyordu; her devlet ve il için gezegenlerin bir burçta buluşmalarını veya karşı karşıya gelmelerini, ay ve güneş tutulmalarını, bayram ve kandilleri, hükümdarların, prenslerin ve vezirlerin sağlık durumlarını, politik ve toplumsal olayları, savaşları, ihtilâlleri, kıtlıkları, salgın hastalıkları vb. önceden haber verirdi. Bundan başka almanak her ay için başlıca mesleklerin kaderini de saptardı: Sufîler'in, bilginlerin, adliyecilerin, askerlerin, tüccarların, köylülerin ve kölelerin; sürülerin durumu ile unu-

tulmazdı. Böylece, bugün herhangi bir modern takvimde bulunan bilimsel olarak önceden saptanması mümkün olayların yanında Araplar'ın almanağı, onlara her günün, giderek her saatin mübarek veya meşum yanlarını yalnız İslâm bilginlerine göre değil, İndo-İskitler'e, Zerdüşt'e, Kaldeliler'e, hatta Bizanslı «matematikçilere» göre de bildirirdi!

Herkes için almanak değerli ve her zaman başvurulan bir rehberdi. O evlenilecek bir kızı istemek için uygun gün ve giderek saati bildirir, düğün gününü, bir çocuğu sütten kesme, sünnet ettirme, Kur'an okutmaya başlama tarihlerini saptardı. Gene onda, yıkanılacak, kıl dökülecek, tırnak kesilecek, ateş yakılacak, müshil alınacak, kan aldırılacak, yakı yakılacak vb. nin seçkin zamanı bulunurdu. Önceden ona bakmaksızın asla bir kontrat imzasına, borç para vermeğe, bir inşaata başlamaya, bir seyahate çıkmaya, bir iktisapta veya bir ziyarette bulunmaya, bir mektubu göndermeğe veya açmaya, bir dava açmaya girişilmezdi. Öyle ki, bu astroloji uygarlığına bağlı olan insanın, ister mümin olsun, ister kâfir, yenmiş veya yenilmiş bir prens, vezir veya köylü, doktor yahut hasta, özel yaşantısı almanağın kehanetleriyle sıkı sıkıya ilişkiliydi. Almanak herşey için «eşref bir saatin» bulunduğunu ve buna uymamanın bir takım başarısızlıklarla sonuçlanacak bir delilikten başka bir şey olmadığını, giderek vahim felâketler bile doğuracağını söylerdi.

Müneccimlik çok yaygındı. Zenginler için modern müneccimler, halk için de sıradan müneccimler vardı. Bunlardan biri, Şâdân el-Belhî, halifeler imparatorluğunun 922'de parçalanacağını bildirmişti; gariptir ki, bu aşağı yukarı gerçekleşti; ancak

bu yalnız eski halifelerin sonu oldu (54). Bir başka müneccim, ünlü Ebu Ma'şer (ölm. 886) de Abbasî halifelerinin sonu olarak 1213 yılını bildirmişti; gerçekten de bu tarihe doğru Moğol istilâsı başlamıştır!

Birçok kimseler de ünlü ve kaybolmuş bilginlere atfen uydurma kehanetlerde bulunurlardı.

O çağın Nostradamus'u Bağdat'ta el-Danyalî adlı bir antikacıydı; o peygamber Danyal'a atfettiği eski metinler imal etmeği akletmişti; sonra da halife el-Muktedir (908—932)e gitmiş ve kararlı bir ton ile şöyle demişti: «Büyük peygamber Danyal yıldızlarda görmüş ki, sen Babil kıralı, eşkâli şöyle olan Bağdat'lı bir bankeri vezir yaparak malî sıkıntılarından kurtulacaksın.» Zayıf ve saf hükümdar kandı, gûya peygamber tarafından belirtilmiş olan, gerçekte ise sihirbazın suç ortağından başka birisi olmayan bankere bu önemli görevi verdi. El-Danyalî bu işi beş altı kez yalnız el-Muktedir'e tekrarlıyarak onun mahvını çabuklaştırdı (55).

Bilindiği üzere entellektüel hayatta önemli bir rol oynayan Sûfîler de geleceği haber vermeğe koyulmuşlardı. En ünlüleri arasında İbn el-Arabî (ölm. 1240)'yi ve Kitab Anka (Phénix) adlı mucizeler kitabını ve Kitab Hel'a 'l-Na'leyn (Nalınlarını çıkar) adlı kehanetlerin yazarı İbni Kırsî'yi zikredebiliriz. Diğer birçokları da imalar ve siyasal propagandayı ilgilendiren iki anlamlı sözlerle süsledikleri kehanetleri durmadan uyduruyorlardı. Zaten bütün bu kâhinler az çok siyasal mezheplerin âletleriydiler. Hepsi bir mehdi'nin geleceğini bildiriyorlardı.

Önemli sayıda kadın müneccimler yalnız şehirlerde bulunmaz, en küçük köylerin bile falcı kadın-

ları olurdu. Onlar pazarlar'da yer tutar veya fala bakmak için haremlere giderlerdi. Kimisi kalabalık sokaklarda halktan kadınlara iyi maceralar haber verirlerdi, diğerlerinin ise burjuva mahallelerinde müşterileri bulunurdu; çünkü en mütevazi işçi kadından en yüksek hanımefendiye kadar, herkesin onların tavsiyelerine ihtiyaçları vardı (56).

Kaybolmuş bir mücevheri bulmak, uçarı bir koca veya sevgiliyi muhafaza etmek, bir rakîbeyi uzaklaştırmak veya gözden düşürmek, bir kavgayı önlemek, bir oğul istendiği halde, durmadan kız doğuran bir kadının bu kızlar serisine bir son vermek; bütün bu hallerde falcı kadınlara başvurmak gerekirdi. Ayrıca bu çok verimli bir meslekti, çünkü güzel hanımefendiler olsun, işçi kadınlar olsun, hayallerini okşayan bu kadınlara karşı gönüllü olarak cömert davranırlardı.

Belli bir sınıfın musevî ve müslümanları hurufilik ile uğraşırlar, alfabelerinin, kutsal veya gizli metinlerinin bazı parçalarının harflerinden şaşırtıcı kehanetlerde bulunurlardı (57).

Remilci'ler kumlardaki izlere bakarak kehanette bulunurlardı; *Hâsib*'ler iskambil kâğıtlarıyla fal bakarlardı; Dârib el-Mendil'ler ise bir dolapta saklı şeyleri bir ayna veya bir tas suda görürlerdi (58).

Bu çağda, halk İslâm'dan önceki milletlerin mücevher ve altınlarını toprağa gömdüklerine inanırlar ve bu inançlarından ötürü de birçokları bu hazineleri bulmak için zamanlarını ve servetlerini harcarlardı (59). Bu definecilerin saflıklarından yararlanan şarlatanlar da eksik değildi. Ehl el-metâlib denilen bu şarlatanlar muhtaç aydınlar arasından çıkardı ve o zamanlar, şimdiki bizim arkeo-

logların hurafelere inanmış selefleri olan mezar soyucularının iş gördükleri el-Barâbî bölgesinin bulunduğu Mısır'da çok sayıda bulunurlardı! Bu Ehl el-Matâlib'in çubukları yoktu ama, bir küçük lâmbaları vardı ve bazı sihirli işaretler bulduklarında putperest Mısır'ın mezarlarını meydana çıkarıyorlar ve onların hazinelerini gaspediyorlardı. Bu bir âleni meslekti ve bununla uğraşanlar bir ruhsat harcı öderlerdi; böylece Mısır hükûmeti hatırı sayılır bir gelir sağlardı. Bu define arayıcıları Kuzey-Afrika'ya kadar giderler ve orada insanların saflığından yararlanarak onları dolandırırlardı (60).

Ayrıca manyetizma —*el-himme*— amatörleri ve bazı sayıların, harflerin veya geometrik şekillerin, gizli veya kutsal adların, yıldızların ve elemanların sihrine inananlar vardı. Nihayet Şî'bede mensupları vardı ki, bunlar başkalarının düşüncelerini okurlar veya telkin ile uğraşırlardı.

İslâm ortaçağının en büyük sihircileri, Asya'da Hindu'lar ve Kaldeliler, Afrika'da da Kıptîler idi. Şeref el-Zaman el-Mervezî (XI. Yüzyıl) birçok hindu sihir usullerinin adlarını bildirir. İbni Haldûn (XIV. Yüzyıl) özellikle Kıptî sihirbazların sanatını incelemiştir.

VI. BÖLÜM

ŞEHİR YAŞANTISI

I. — Siteler, Küçük ve Büyük Şehirler. Kaleler ve Berkitilmiş Şehirler

1000 yılına doğru İslâm dünyasında birkaç yüz orta büyüklükte ve küçük açık veya berkitilmiş şehir ve onbeş kadar da *amsâr* denilen başkent vardı (1); çok büyük olan bu başkentlerde her ulustan insanlar birarada yaşarlardı; buralarda her ülkenin ürünleri ve entellektüel ve artistik özerk merkezler vb. bulunurdu. Bu başkentler arasında Semerkand, Nişapur, Rey, Şiraz, Basra, Bağdat, Şam, Eski-Kahire, İskenderiye, Kurtuba ve Kayruvan'ı sayacağız.

İslâmiyetin ilk zamanlarından kalma bir ilkeye göre bir başkentte minber'li bir cami, yâni cuma namazının kılınabileceği büyük bir mescit bulunmak gerekirdi; ancak zamanla köklü ve dikkate değer bir değişiklik oldu, birçok minber'li camii olan şehir mantar gibi bitti, bir yandan da boyle camii olmayan bir takım şehirler genişleyerek çabucak gerçek siteler haline geldiler. Bu, özellikle, doğu İran'da ve Amu-Derya'nın kuzeyinde görüldü. Bununla birlikte, İslâm din bilginleri yeniden minber'li cami yapılmasına karşı cephe almakta devam ettiler. Böylece, 27.000 cami, mescit ve kutsal yere sa-

hip olan Bağdat'ta ancak iki tane minberli cami vardı: biri Dicle'nin sağ kıyısında, öteki sol kıyısında; bu ise tamamiyle yetersizdi. Bundan ötürü, cuma namazı vaktinde, hatırı sayılır bir kalabalığın, içeriye giremediği için cami avlusu dışında itiştiği görülürdü (2). Muazzam bir şehir olan Eski-Kahire'de de ancak iki minberli cami vardı: Amr ve İbni Tulun camileri (3). Bağdat'ta olduğu gibi orada da bütün müminlerin cuma namazına katılabilmeleri olanaksızdı.

Bununla birlikte minberli camilerin sayısını sıkı sıkıya sınırlandıran bu sert sistem yavaş yavaş terkedildi; önemli şehirlerde yeniden minberli camiler yapıldı ve kısa zaman sonra, bu gelişmenin başında giden Eski-Kahire'de minberli sekiz cami daha yapıldı ve uzun zaman bu eski âdete sadık kalmış olan Bağdat'ta da önce dört, sonra altı minberli cami yapılmak zorunluluğu duyuldu. XIII. Yüzyılda İbni Cübeyir Bağdat'ta 11 minberli cami saymıştı.

Şehirlerin nüfuslarına gelince, Ortaçağ'ın doğulu coğrafyacıları bize hiçbir istatistik bırakmamışlardır. Onlar sadece bize camilerin, hamamların, medreselerin, dükkânların vb. sayılarını tastamam bize bildirmekle yetinmişlerdir. Böylece İbni Havkal (ölm. 977) örneğin bize Palermo şehrinde 150 kasap bulunduğunu ve bu sayının şehrin nüfusu hakkında bir kanı vereceğini bildirir! Öte yandan, Hatib el-Bağdadî (ölm. 1071) Bağdat'ın 60.000 hamama sahip olduğunu bize söylemektedir. Bu sayı bizi şaşırtmamalıdır; çünkü yıkanmak bir dinsel ödev olduğundan sayısı çok genel hamamların dışında, zenginlerin herbirinin de hamamı vardı.

Bugünkü İslâm şehirleri ile karşılaştırarak hesap edildiğinde, Bağdat'ın XI. Yüzyılda hiç olmazsa bir buçuk milyon erkek nüfusa sahip olduğu sonucuna varılmaktadır. Kadınlar hiçbir zaman birlikte sayılmazlardı! Aynı çağda Kurtuba'da on bir bin üç yüz meskûn ev ve üç bin cami veya mesçit sayılmıştı (4).

Güney Arabistan'da evler taştan yapılır, birçok katları bulunurdu. Bugün de onların benzerlerini San'a veya Mekke'de görmek mümkündür. Eski-Kahire'de aynı biçimde taştan yapılmış olan yapılar çok kez yedi, sekiz, on, giderek daha çok kata ulaşmaktaydı. Herbirinde birkaç yüz kişi barınırdı (5).

O çağın seyyahları, uzaktan bakılınca, Eski Kahire'nin bir dağa benzediğini, evlerinin o kadar yüksek olduğunu ve bunların arasındaki pasaj ve pazarların çok karanlık olduğundan gece gündüz aydınlatıldığını söylemektedirler (6).

Batı İran'da olduğu gibi doğu İran'da da kentler Sasanî çağının eski derebeyi şatolarının çevresinde gelişmişti. Genel olarak her şehir dört kapısı bulunan bir veya iki sur ile çevriliydi ve kendi aralarında gene duvarlarla ayrılmış olan dört mahalle bulunurdu.

X. Yüzyılda yeni bir şehircilik sistemi ortaya çıktı ve önceden hazırlanmış bir plâna göre satranç tahtası biçiminde büyük şehirler kuruldu; örneğin Dicle üzerine Samarra ve Ca'feriye, Kayravan yöresinde Rakka'da, şimdiki Tunus'ta Mehdiye, Fatimîler'in Yeni-Kahire'si, Endülüs'te eski Kurtuba yakı-

nında Ez-Zehra gibi. Bu sonuncu şehirde yerleşip ev yaptıranlar devletten 400 gümüş dirhem prim alıyorlardı; bu cömertlik gittikçe artan bir kalabalığı oraya çekiyordu (7).

İran'da eski Şiraz'ın yakınında «sultan» Adûd aynı biçimde bir modern şehir kurdu; ancak eski şatoların eteğinde toplanmış, dar eski şehirlerin tersine IX. ve X. Yüzyılların şehirleri çok yaygındılar ve geniş caddelerle kesilmişlerdi. Ne var ki, siyasal fanteziye uygun olarak ve çabucak kurulmuş olan bu şehirlerin bir çoğu, özenle yapılmamış olduklarından birkaç kuşaktan fazla sürmediler (8). Ayrıca X. Yüzyıldan başlayarak, yapı malzemesinin ve iş gücünün yüksek fiyatları artık önemli binaların yapımına elvermediğinden, devlet daireleri hükûmet darbeleri sonunda kovulmuş olan eski prenslerin saraylarına yerleştiler ve vaktiyle prenslerin ve beylerin oturdukları bu güzel saraylar bölünüp, türlü bürolar haline konuldular. Özel kişiler bu dönemde bustan denilen hafif malzeme ile yapılmış gölgelikler ve çiçek bahçeleri ile çevrili bir tür villâdan başka yapı yaptırmıyorlardı. Çok sayıda böyle köşkler Dicle'nin ve Mezopotamya kanallarının boyunca dizilmekteydiler. Buralarda oturanlar şehre gitmek için gondollar kullanmaktaydılar (9).

İşte bu dönemde İslâm'ın Bizans sınırındaki bazı berkitimli şehirlerin görünüşü:

Doğu Anadolu şehirlerinden olup çok soğuk bir yaylada yer alan Ahlat, kâh Bizans İmparatorluğuna, kâh Türkmenler'e haraç veren bir Kürd emirler soyu tarafından yönetilmekteydi. Bu emirler uluslararası ticaret sayesinde zenginleşmişlerdi. Ahlat'-

ta farsça, ermenice, arapça ve rumca konuşulmaktaydı (10).

Daha ötede, doğu Anadolu'nun berkitilmiş şehri Bitlis, Dicle kıyısında Hısn-Keyfa adlı bir kale tarafından korunmaktaydı. Her iki şehir de aynı Kürt hanedanına aittir. Arzen veya Arzenkan adlı çok refahlı berkitilmiş şehir müslümanlar ve «zimmî» Ermeniler'le meskûndu (11).

XI. Yüzyılda Mervânîler Kürt soyunun hüküm sürdüğü Meyyâfârikîn (= Silvan) her biri birbuçuk ton gelen beyaz taştan yapılmış mazgallı bir duvarla çevriliydi. Her yetmiş beş metrede bir kulecik yükselmekteydi. Şehre çok büyük, masif bir demir kapıdan giriliyordu; maden kömürünün genelleşmiş kullanılışının henüz madencilikte bilinmediği bir devir için kayda değer bir şey (12).

Bir kaya üzerine kurulmuş önemli şehir Amida (= Diyarbakır), daha Sasanîler zamanında (III. VI. Yüzyıllar) ünlüydü. Tam üstüste getirilmiş siyah taş bloklarından yapılma çok büyük bir sur iki kuşak teşkil ederek şehri çevirmekteydi. Bu iki kuşak arasında bir *fasîl,* yâni oniki metre uzunluğunda bir boşluk bulunmaktaydı. Büyüklüklerine göre bu bazalt bloklar 300 ile 3000 kilo çekmekteydiler ve surların her birinin yüksekliği on, genişliği 5 metreydi. Her 130 metrede bir kule yükseliyor ve bunun üstünde bir nöbetçi bekliyordu. Tamamiyle masif 4 demir kapıdan hristiyan ve müslümanlarla meskûn şehre giriliyordu. Burada birbirinden güzel ulu cami ile katedral yan yana yapılmışlardı. Bu şehir zaptedilemez sayılırdı; çünkü bazalttan berkitimleri ateşe dayanıklıydı ve ne demirle, ne de asit ile tahrip edilebilirdi (13).

Onüç metre yükseklikte ve altı kapısı olan beyaz taştan bir duvar Halep şehrini çevrelerdi. Şehrin merkezinde de lâğım kazmayı imkânsız kılmak için bir kayanın üzerinde önemli bir kale yükselmekteydi. Çevriğinin içinde büyük bir cami ve iki kilise bulunan bu kale, Haçlılar'la çarpışarak ün salmış olan Nurüddîn (1146—1174) tarafından genişletilmiş ve restore edilmişti.

Berkitilmiş bir şehir olduğu kadar Halep, gelişmiş bir ticaret merkeziydi de; *Kayseriye* adlı büyük mağazası bütün Yakın-Doğu'ya ün salmıştı.

Halep yakınlarında Kınnesrîn vardı. 962'de Bizanslılar bu şehri ele geçirdiler, bütün halkını öldürdüler. Şehri terketmek zorunda kaldığını gören Hamdanî prensi Seyf üd-Devle (944—967) Bizanslılar'ın şehirden yararlanmalarını istemediğinden, bütün şehri, çekilmeden önce, yakıp yıkmıştı; böylece Halep «sınır şehri» olmuştu.

Hama, dağ ile Orontes (Âsî ırmağı) arasında kurulmuştu. Şehre girmek için Âsî'nin üzerindeki köprülerden geçilirdi. Şehir, denildiğine göre, öyle yüksek bir duvarla çevriliydi ki, ancak iyi bir okçu zirvesine ulaşabilirdi. Ulu Cami, Favvarat ül-Deyr denilen mucizevî bir kaynağın bulunduğu bir tepenin üzerine yapılmıştı. Bu suyun bir özelliği vardı: suyu aralıklı akardı. Bu fenomen, Yahudîler'in, suyun cumartesi günleri akmadığını söylemelerine sebep olmuştu; buna karşılık Hristiyanlar pazar günü akmadığın iddia ediyorlardı, Müslümanlar ise cuma günü!

XII. Yüzyılda bu kaynağın kenarında büyük sayıda Sûfî yerleşmişti. Bunlar hem hristiyanlar, hem de müslümanlardan saygı görüyorlardı. Bugün

bile hâlâ bu kaynak çok makbul bir ziyaret yeridir (14).

Akdeniz boyunca uzayan kıyı şehirleri de Bizans dünyası ile İslâm dünyası arasında bir deniz sınırı teşkil etmekteydiler. Bu limanlar X. ve XI. Yüzyıllar boyunca tam bir refah içindeydiler. Ancak Normanlar'ın baskını sınırı Lübnan dağlarına ve Ürdün'e kadar geri itince bütün bölge feci bir biçimde acı çekti ve yakılmış, yıkılmış şehirler tüm yokolup gittiler.

Ağaçlıklar ve meyveliklerle sarılı gerçek bir mücevher olan Trablus üç yandan duvarlarını yalamaya gelen Akdeniz'in dalgalarıyla ıslatılmaktaydı. Güzel yontulmuş taşla örülü olan bu duvarlar masif demirden bir kapı ile delinmişti. Karadan şehre bu kapıdan girilirdi. Duvarların düz yerlerinde ve kulelerinde ufka doğru çevrilmiş mancınıklar, ansızın yaklaşan Norman gemilerine taş fırlatmak için hazır dururlardı. Trablus 12.500 hektar üzerine yayılmıştı. XI. Yüzyılın başında 80.000 nüfusu vardı. Çoğu «saraylara benzeyen evleri» beş altı katlıydı (15).

Gubayl, eski Byblos, «Frank» kronikçilerinin Giblet'si bir koyun dibinde hurma bahçeleri arasında amfiteatr biçiminde kurulmuştu. Koyda denizin içine doğru ilerleyen ve en uçlarında bugün bile izleri görülen ve girişi kontrol eden iki kulenin bulunduğu iki mendirek vardı. İki kapısı olan bir sur şehri üç taraftan çevirmekteydi.

Çok geniş şeker kamışı tarlaları ile çevrili olan Sayda veya Sidon üç kapılı çok yüksek bir duvarla savunulmaktaydı.

3000 hektarlık bir genişliğe sahip olan çok bü-

yük Sur veya Tyr şehri karaya ancak 80 metre genişliğinde bir kıstaç ile bağlı idi. Orada çok güzel saraylar ve lüks pazarlar vardı; birbiri üzerine yığılmış gibi yapılmış bulunan evleri ise beş altı katlıydı. Sur şehrinin berkitimleri gerçek bir mucizeydi. Birisi karaya, öteki denize açılan iki kapılı bir sur şehri çeviriyordu. Limana açılan kapının iki yanında gemilerin giriş çıkışını denetleyen bir kalın zincir ile birbirine bağlı iki kule vardı. Deniz gümrüğü idaresi bu kulelere yerleşmişti. Su sızmasın diye berkitimlerin taşları katranla sıvanmıştı (16).

Akka (Saint-Jean d'Acre) limanı ve şehri tıpkı Sur'un durumundaydı; ancak bu limana küçük tonajdaki gemiler girebilirdi (17).

Suriye kıyı şehirlerin birçoğunda gemilerin yattıkları bir havuz bulunurdu; bunları yapmak için özel uzmanlık sahibi mühendislerden yararlanılmıştı. Kıyı şehirleri arasında sıra ile *ribat*'lar vardı. Bunların koruyucuları gece gündüz nöbet tutarlar ve Norman gemilerinin yaklaştığını görür görmez en yakın şehri haberdar etmek için ateş yakarlardı. Bunun üzerine bu şehirden çabucak yardımcı güçler ve savaş gemileri gönderilirdi.

Bütün Mısır, kuzey Afrika ve Endülüs kıyıları bu sisteme göre korunmaktaydı.

II. — Su ve Aydınlanma İşleri.

Müslüman ülkelerde çok değerli olan su ihtiyacının giderilmesi, her şehirde özel bir servisçe sağlanmaktaydı. Bu servisler su dağıtımı işini çeşitli yollarla başarırlardı.

Böylece, İran'da yer altındaki su yolları, suyu

dağlardan şehirlere ulaştırırlardı. Künkten yapılmış bu Kârîz'ler kimi zaman 100 km. uzunluktaydı ve her üçyüz metrede bir temizlik yapmaya da yarayan havalandırma kuyularına sahipti. Şehrin yakınlarında birbirisinin içine giren muazzam künkler suyu yavaş yavaş toprak seviyesine ulaştırırdı.

Genel meydanların ortasında da çok büyük su depoları vardı. Bu depolar kimi zaman kanallarla suyu sağlanan kemerli bir ara yeraltı salonlarını içeren çok önemli yapılardı. Üstelik her evde yer altında iki ilâ dört kişilik bir aile için 100 metre küp su alan özel bir sarnıç ve avluda da yeraltı kanallarından beslenen bir veya birkaç 20 metre küplük havuzlar bulunurdu. Örneğin, İsfahan gibi kimi şehirlerde suyu çıkarmak için bir dolabı bulunan az derin kuyular da vardı. Coğrafî durumun elverdiği her yerde sadece ırmakların veya çayların suyu kullanılırdı: Eski Kahire'de Nil'in ve Bağdat'ta Dicle'nin suyu. Bu durumda sakalar hergün suyu evlere ulaştırırlardı. Bunlar suları inek derisinden tulumlarda taşırlardı ve Eski - Kahire'de 50.000 deve bu iş için hizmet görürdü.

Ançak su dağıtımı bakımından en iyi örgütlenmiş şehir, kuşkusuz Semerkant'tı. Burada bir büyük su deposu ve kurşun borulu tam bir su şebekesi vardı (18). Bu tesisat İslâm'dan önce Mecusîler tarafından yapılmıştı; anlattığımız bu çağda da onlarca işletilmekteydi (19).

Genel olarak su paralıydı ve fiyatı şehrin su yönetimince saptanırdı. Bununla birlikte kimi mahallelerde ortaklıklardan başka sevap için yapılmış kanallar ve su yolları bulunurdu. Bu durumda yoğaltıcılar hiçbir şey ödemezlerdi. Bağdat veya Eski -

Kahire sakalarına gelince onlar tulum başına belli bir para, ayrıca da bahşiş alırlardı.

X. Yüzyıldan başlayarak başlıca çarşılar ve önemli yollar geceleyin ışıklandırılırlardı. İran ve Mezopotamya'da bunun için petrol lambaları, Suriye ve Mısır'da yağ kandilleri kullanılırdı. Süslü bakırdan bu lambalar, ya evlerin duvarlarına, yahut da direklere asılmıştı. İbn Cubeyr seyahatnamesinde, Şam halkının çok fazla lamba ile parlak bir biçimde aydınlatılmış olan büyük camiin çevriğinde gezinmek âdetinde olduğunu bize anlatmaktadır. Bu, gece piyasacılarına alaylı olarak «çiftçi» adı verilirdi; kuşkusuz bu ad onların çifter çifter ve geniş meydanı bir baştan öbür başına, yavaşça gidip durmadan geri dönmelerinden ötürü verilmiştir. Bu yazar bu meydanın aydınlatılmasının çok fazla olduğunu ve kendisine İşbiliye ve Gırnata'da Kadir gecesi donanmasını hatırlattığını söylüyor.

Rey'de, Kahire'de, İskenderiye'de, Tennis'de ve daha birçok büyük şehirlerde bazı karanlık çarşılar gündüz bile aydınlatılırdı (21). Genel aydınlatmanın bulunmadığı küçük şehirlere ve köylere gelince, buralarda gece çıkmak için bir fener gerekirdi.

Musul, Şam vb. kimi şehirlerde genel helâlar vardı; bunlar her biri kırk elli tek kişilik kabine içeren yapılardı ve döşemeleri taş kaplama olup temizliği sağlayan, devamlı su akan küçük arklara sahipti; bunlar lağımlara akardı. Parası olan bu kurumlar her zaman camilerin yakınında bulunurdu ve bir görevli de bunların bakımını sağlardı. Örneğin Şiraz, Basra veya İsfahan gibi diğer bazı şehirlerde aynı biçimde helâlar vardı, ancak bunlarda lağım yerine çukurlar bulunur ve zaman zaman boşal-

tıcılar bunların içine kül, kireç ve toprak attıktan sonra onları temizlerlerdi. Bu içerik karıştırılır ve bölgenin bostancılarına satılırdı. Çok kârlı olan bu ticaret o zamanlar - bugün de hâlâ - yahudîlere özgü bir işti (22).

III. — Hastahaneler ve Yurtlar.

Ortaçağ'da seyyahları en çok hayran bırakan şeylerden biri İslâm ülkelerinde çok sayıda hastahaneye rastlamaktı.

İlkçağlarda bunlara benzer kurumlar bilinmezdi; bunların ilk benzerleri İran Budistleri ve Sasanîler tarafından kuruldu ve bunlara Bimâristan adı verildi. Mükemmel bir biçimde düzenlenmiş olan bu kurumların bazıları erkeklere, bazıları kadınlara ayrılmıştı. Bunlardan başka ihtiyarlar ve yetim yurtları da vardı.

Eski bir sarayda kurulmuş olup bir kayyum tarafından çok iyi yönetilen Eski - Kahire hastahanesinde her hastanın çarşaflı bir yatağı vardı ve kendisi hergün bir hekim tarafından ve günde birkaç kez verilen ilâçları uygulayan, yemekleri getiren hastabakıcılarca yoklanırdı. Bundan pek uzak olmayan bir yerde, başka bir eski sarayda, yalnız kadın tabiplerin çalıştığı kadınlara ayrılmış bir hastahane bulunurdu (23). Doktorların ruh hastalıklarını tedavide uzmanlaştıkları timarhanelerde kadın, erkek aynı biçimde ayrılmıştı ve her hasta demir parmaklıklı bir pencereden ışık alan ve maksûre denilen bir hücrede otururdu.

İskenderiye'de düşmandan satın alınmış olan Endülüslü esir hastaların bakıldıkları bir hastahane

vardı. Eski - Kahire'de de İbni Tulun hastahanesi bunlara ayrılmıştı. Bu sonuncu kurumlarda çok demokratik bir atmosfer hâkimdi ve kurtarılmış esirler kendi aralarında yöneticileri seçerlerdi.

Genel olarak bütün şehirler, hattâ az önemlileri bile iyi organize edilmiş ve her biri birkaç yüz yataklı hastahanelere sahiptiler; bu kurumların sayısı da her kuşakta çoğalmaktaydı (24). Buralarda her şey bedavaydı ve bu kurumların giderleri devletçe veya her yıl önemli meblağları bu vola ayıran iyilikseverlerce karşılanmaktaydı.

IV. — Hamamlar

İran'da şu veya bu hastalığı iyileştirmekle ün salmış ve banyo yapmak isteyenleri kabule hazır biçimde düzenlenmiş çok sayıda sıcak su kaynakları vardı. Zaten VI. Yüzyıldan başlayarak Parsîler banyo yaparlardı; ancak yalnız küvetlerde veya gerdellerde; zira Grek usulü herkese açık banyo kurumları yaratma düşüncesi onları tiksindirirdi. Bununla birlikte İslâmiyet'in çıkışından kısa bir zaman sonra hamama gitme âdeti müslümanlarda çabucak yayıldı; çok sayıda hamam yapılmaya başlandı. Şehirlerde her sokakta bir veya iki hamam vardı; en küçük köyde bile camiin yanında bir hamam bulunurdu. XII. Yüzyılda Bağdat'ta yaklaşık olarak 5.000, Eski - Kahire'de de 1170 hamam vardı.

Hamama gitme âdetinin çabucak yayılması karşısında, kimi bağnaz düşünceliler protestoda bulundular; bunlar, hamama gereksiz yere gitmenin insanları ancak kötü yola saptırıp yozlaştıracağını iddia ettiler. Ulema, hamama giden müminlerin orada

uzun süre kalmamaları, yemek yemekten, uyumaktan ve hele Kur'an okumaktan kaçınmaları gerektiği yolunda fetvalar verdi. Öte yandan halk arasındaki bir inanışa göre hamamların her gece cinlerle dolduğu ileri sürülüyordu. Ancak bütün bu savlara karşın halk kısa zamanda hamama gitme alışkanlığını gene de kazandı.

Kimisi kadınlara, kimisi erkeklere ayrılmış olan bu hamamlar bölge ve mahalleye göre tuğla, taş veya mermerden yapılmıştı. Üzerlerinde camlar bulunan ajurlu kubbelerle örtülü idiler ve daima yer altında bulunurlardı ki, su daha kolay gelebilsin. Hamamların her birinde ayrı ayrı ısıdaki suları sık sık değiştirilen bir sıra yüzme havuzlu birçok salonlar bulunurdu. Çok sayıdaki hizmetkârlar bu salonları süpürürler, yer altından ısınan döşemeleri iyice fırçalar, girişleri temizlerler, günde iki kez günlük, mastikî ve kundur (= labanum) ile etrafı tütsülerler ve kapılarda, cüzzamlılar girmesin diye nöbet tutarlardı.

Her müşteri tahtadan veya mermerden bir sıra üstüne oturur, ayakkabılarını, üstünü çıkarır, bunları bir dolaba yerleştirdikten, uzun kırmızı veya mavi bir peştemalla örtündükten sonra zevkine göre az yahut çok sıcak suya girerdi ve vücudunu kurumuş ve dövülmüş ünnap yaprağı ile, yer sarmaşığı ile ve lif ve sabunla uğuşturarak istediği kadar orada kalırdı. Bütün bunları giriş kapısında bir satıcıdan almak mümkündü. Kireçten yapılma kıl dökücüler de çok kullanılırdı.

Hamamların içinde müzeyyin denilen kafa parlatıcıları bulunur, bunlar müşterilerin başlarını iyi bilenmiş bir ustura ile kazırlardı. Ayrıca o zaman-

lar çok yaygın olan ve her türlü hastalığa karşı sağlık verilen kan almanın uzmanları da bulunurdu. Bu kan alıcılar özel bir diplomaya sahiptiler. Ondört yaşından küçük çocukların ve bir hekimin izni olmadan ihtiyarların kanını almak yasaktı. Bunlar baş parmakları ile orta parmakları arasında tuttukları bir neşteri maharetle kullanırlardı. Deriyi kestikten sonra üzerine bir deliği bulunan bir cam bardak koyarlar, içini boşaltıp kanı çekmek için ağızları ile havayı emerlerdi; bundan sonra küçük yarayı iyileştirici Hindistan cevizi suyu ile sıvayıp iyice bağlarlardı. Kan, güneşin doğuşundan sonraki ikinci saat ile üçüncü saat arasında ve genel olarak kürek kemikleri ortasından, nadiren de bacaklar ve kolun dirsekten aşağı kısmından alınırdı. Kan alıcılar, müzeyyinler, masajcılar ve tellaklar müşterileri rahatsız etmemek için sarmısak ve soğan yemekten kaçınırlardı.

Erkekler genel olarak hamama sabah erkenden veya gece giderlerdi. Kadınlara ayrılmış olan hamamlar ise özellikle öğle vakti kalabalıklaşırdı; çünkü onların müşterileri güzelleşme çabaları ile çok uzun zaman harcayarak gecikirlerdi. Denenmiş tellak kadınlar ve saç tarayıcıları hamam personeli arasında yer alırlardı. Kadınlar o arada birbirlerine süslerini gösterirlerdi. Ücret çıkarken ödenirdi. Hesap gösterilen ihtimam ve verilen güzellik maddeleri ile orantılı olurdu.

V. — Halk Eğlenceleri

En çok gidilen gezinti yerleri arasında Dicle ve Fırat'ın kıyılarında bulunan ve Mecusî şatolarının veya Hristiyan manastırlarının müştemilâtında dü-

zenlenmiş olan kır meyhanelerini saymalıyız. Buralarda ünlü bağlara sahip olan rahipler şaraplarını doğrudan doğruya satarlardı. Çok ünlü olan bu ürünler elde edildikleri yeri gösteren münürlerle kapalı şişelerde sunulmaktaydılar; kimi zaman kırk elli giderek altmış yıllık oldukları bu mühürlerden anlaşılmaktaydı. Şarap yeni olunca toprak testilerde sunulurdu. Bu meyhaneler büyük bir rağbete mazhardı. Müslümanlara genel olarak şarap yasak olmakla birlikte, bazı hallerde Hanefî mezhebi istisna tanımış olduğundan, işler iyi şarap amatörleri için oldukça kolaylaşmaktaydı. Ayrıca bu meyhanelerde her türlü eğlence bulunurdu: şarkıcı kadınlar, dansözler, flüt çalan kadınlar, çengiler; bunların çoğunu ilk olarak Sasanî hükümdarı V. Vahram (421 - 439) halkını eğlendirmek için Lahor'dan getirtmişti. Sonradan İspanya'ya yayılan ve oraya kadar Trubadur'ların şarkılarını ve Hind hokkabazlarının sanatını götürenler işte bu çengilerdir.

Samarra'dan el-Karh, el-Mutayra, Deyr el-Susî, el-Kafs, Kutrabbul'dan geçerek bütün Fırat kıyısı boyunca ve Hit'de, Anat'ta, Teyzen Abad vb. de de sıralanmış bulunan bu gezinti yerleri, yazın olgunlaşmakta olan hurmaların çektiği sinek, yaban arısı ve eşek arısı bulutları tarafından istilâ edilen büyük şehirlerden gönüllü olarak kaçan şehirlilerce çok tutulurdu. Şair İbn el-Mu'tezz'in «geçici cennetler» dediği meyhaneler genel olarak bir kanal ile getirilen berrak suların veya yapay çağlayanlar hâlinde suların aktığı büyük bahçelerde düzenlenmişti. Üstü minderlerle örtülü geniş sedirler, serviler, nar ağaçları, portakal ağaçları, hurma ağaçları yanında bulunan çınarların, kavakların, titreyen söğütle-

rin gölgelerine yerleştirilmişti. Çünkü bu bölgelerde sıcak ülke ağaçları ile soğuk ülke ağaçları garip bir şekilde gruplaşırlardı.

Gidip temiz hava almak, gölgeliklerde iyi şarap ile veya soğutulmuş bal şerbeti ile birlikte müzik dinleyerek oğlak kızartması yemek zevki, şehre dönmek için kayıkta güzel bir gezinti ile iki misline çıkmaktaydı; çünkü bu bölgeler arpa ve buğday tarlalarının göz alabildiğine uzandığı ovalarda kıvrılan sayısız kanallarla işlenmişti.

Hiçbir uygarlık Ortaçağ müslümanlarından daha üstün bir biçimde hikâye ve fıkra anlatmak sanatını geliştirmemiştir. Fıkracılar, o zamanlar, bizim romancılarımız ve modern aktörlerimiz kadar itibara sahiptiler; toplumun zengin ve önemli bir sınıfını teşkil ederlerdi. Bir meydana veya camilerin avlusunda yerleşmiş olarak, saatlerce dikkatli bir dinleyici kütlesi önünde, X. ve XI. Yüzyılda daha çok mizahî ve XII., XIII. Yüzyıllarda daha çok müstehçen hikâyecikler anlatırlardı. Çok ifadeli bir mimikle ve gerçekçi bir sanatla ve taklit yoluyla anlatılan bu hadit veya fıkralar halkın eğlencesiydi. Fıkracı sırayla taklit ettiği her kişinin biçimine girer ve büyük bir canlılıkla onların duygu ve tutkularını yansıtırdı. Bazan bunlardan ikisi bir araya gelir, safdilleri büyük bir neşeye boğarak dayanılmaz diyaloglara girişirlerdi. Kimi günler onlar bir meyhanede daha önemli bir seans tertip ederlerdi. Dinleyicilerin oturmuş veya ayakta olmalarına göre bu temsillere meclis veya makama denirdi. Çok iyi işlenmiş repertuvarları daha çok güldürü türündendi; bununla birlikte pek ihtimamlı olan konuşmaları klasik ve şairane parçalarla süslenmişti. Ayrıca ef-

saneleşmiş kişileri gülünç hale sokmakta ve iki rollü küçük şarkılı komedileri takdim etmekte sivrilirlerdi. Bu komedilerden en ünlüleri el-Harirî (ölm. 1122) 'nin, sayısız kusurlarına rağmen bilgili bir ihtiyar olan Ebu Zeyd ile yanından hiç ayrılmıyan ravi'si el-Hâris'in maceralarını anlattığı Makam'larıdır. Halife el-Mustazh (1094 1118) sarayında toplamış olduğu 1500 fıkracıyı barındırmaktaydı (25).

Bir de mudahhik yani güldürücü denilen halk eğlendiriciliği sanatı vardı. Bunların en ünlülerinden birisi halife Mütevekkil (847 - 861) 'in güldürücüsü Ebu'l-İber'di. O her gün ayrı fakat daima acaip bir biçimde giyinir, halifenin hizmetkârlarının onun etrafına topladıkları, başkentin bütün delilerinden meydana gelen bir dinleyici kütlesine vazetmek üzere, gûya minber olan bir merdivene tırmanarak çıkardı. Prens kanından gelen bu soytarı konferansları için «edebî» bir dergiyi aşağıdaki biçimde meydana getirmişti: o, Samarra'nın en kalabalık köprüsünde yere oturur ve geçmekte olanlardan duyduğu bütün sözleri arka arkaya deftere yazardı, ondan sonra sahifeleri de alt üst eder, her gün deliler topluluğuna ciddî bir biçimde bundan parçalar okurdu. Delilerin beklenmeyen tepkileri bütün sarayı eğlendirirdi.

Kimi zaman da halife şaka olsun diye onu Dicle'ye attırır, sonra bir ağ ile dışarı çekip çıkarttırırdı. Ancak bu garipliklerine karşın, her yıl adına yeni bir hece ekleyen bu soytarı (26), sarayda geçirdiği onyedi yılda elli milyon dirhem tutarında bir servet topladı! Ebu'l-İber örnek oldu, «klasikleşti»,

ondan sonra bütün önemli kişiler birer soytarı edindiler. Yavaş yavaş halkın da soytarıları oldu.

Şehirdeki gidiş gelişlerinde veya gezintilerinde halk ayrıca her adımda eğlence fırsatları bulurdu. Şu sokağın köşesindê, üstünde heyecanlı seyircilerin bahse tutuştukları horoz, bıldırcın veya koç döğüşünü seyredebilirdi. Çok kez bu döğüşler bittiği sırada genel bir kavga çıkardı. Daha uzakta bir köprünün üstünde bir ayı veya bilgili keçiler oynatıcısı safdilleri çokça eğlendirirdi. Bu sırada çevredeki bir camiin kapısında bir kılıç yutucusu ile bir yılan oynatıcısı kendilerine atılan paraları bölüşemeyerek kavga ederlerdi.

Akşam olunca, halkın isteğine göre çeşitli gösteriler tertip edilirdi; kuklalar, gölge oyunları tavernalarda organize edilirdi (27).

İşte böylece bu dönemin müslümanları, gülmek ve günün dertlerini unutmak için hiçbir fırsatı kaçırmazlardı. Bundan dolayı, onların kendi bayramlarından başka Mecusî ve hattâ hristiyan bayramlarını kutladıklarını görünce şaşmamak gerekir. Bu akşamlarda, donanma ışıklarının yansımalarıyla gök tutuşurdu; binlerce fener ve Bengal ateşiyle aydınlanmış sokaklar, dörtyol ağızları yığınla hokkabaz, falcı ve sayısız eğlencelik satıcıları tarafından istilâ edilir, bunların arasında ise neşeli bir halk yığını zorla gidip gelebilirdi.

VI. — Halk Bayramları

Araplar'ın ne güneş takvimleri, ne de mevsim bayramları vardı. İslâmiyet devrinde İskit-Saslar, Kuşhanlar, Partlar, Alanlar, Sasanîler, Sarmatlar vb.

çağlarında Çin - İran bayramları kutlanmaya devam edildi. Ortaasya, İran, Transkafkasya ve Mezopotamya'da onlar mazdeen biçimleriyle kutlanıyorlardı; ancak Ermenistan, Gürcistan, Suriye, Mısır, Afrika ve Endülüs gibi Sarmatlar'dan ve Bizans Alanlar'ından alınmış olan ülkelerde ise bu bayramlar hristiyanlaştırılmış biçimleriyle kutlanmaktaydılar.

Milâttan önce I. Yüzyılda yazdönümü bayramı Hindistan'ın kuzey-batısındaki İskit derebeylerinde son biçimini almıştı. Bunlar Budizm ile birlikte Ortaasya'daki ve doğu Avrupa'daki kardeşleri üzerine büyük etkide bulunmaktaydılar. Onlarda yazdönümü aynı zamanda yağmur mevsimini açan bayramdı; bu böylece Avesta'nın Apân-Yaşt adlı bölümünde görülmektedir. Uzun kuraklığın, kıtlığın, kolera tahribatının sonunun geldiğini, hemen hemen kuru ırmakların birden bire yükseldiğini görmek neşesi içindeki insanlar her yönden gelip birbirlerini kutlarlar, birbirlerinin üzerlerine su serperler veya ırmakların temiz sularında yıkanırlardı (28). İskitler'in Navasardi veya yeni yıl dedikleri bu bayram, her yerde su püskürtme âdeti ile birlikte görülmekteydi. Endülüs'ün Alan fatihleri vaftizci lakaplı mandeen peygamber Yahya'nın anısına saygıyla bu bayramı Saint-Jean (Aziz Yahya) bayramı adıyla hristiyanlaştırdılar. Gene Alanlar onu Berber ülkelerine soktular; buralarda hâlâ bu bayram Ansarat adıyla kutlanmaktadır.

İskitlerin güneş yılı 365 günlük müphem bir yıl olduğundan, her 128 yılda bir 30 günlük bir ay eklemek gerekirdi. Halife Mütevekkil (847 861)

zamanında sorun ivedi bir durum aldı ve halife gereken eklemenin yapılmasını emretti. Saray şairi Buhturî bunu şu dizilerle kutlamıştır:

Navasardi'nin günü geri geldi;
Erdeşir (226 - 232) 'in saptadığı güne.
Onu sen ilk tarihine geri getirdin;
Halbuki uzun zamandan beri o, dönüp durmaktaydı.

Astronomlar tarafından saptanmış olan Jülien yılının 11 temmuz tarihi 894'te el-Mu'tedd zamanında yönetsel bakımdan kabul ettirildi. 895'de Navasardi'nin başlıca âdeti olan su püskürtme «Parsî puta tapıcıların zamanına bir dönüş» hâline geldiğinden yasak edildi (29). Ancak yeniden ona dönüldü (30). Çinli seyyah Ouang Jen Te (981 - 983) 'ye göre Tarım havzasındaki Turfan'da Budist Türkler bakır veya gümüş kapları su ile doldururlar, sonra birbirlerinin üzerine atarlardı. Bu âdetin nedenlerini soran Çinli'ye onlar şu karşılığı vermişlerdi: «Bu kuraklığı ve koleray önlemek içindir (31)!»

Eski Kahire'de halk bir tür Noel baba olan ve yüzünü bir İskit'e benzemek için pudralayıp kırmızı bir elbise giyen ve bir eşeğe binmiş olarak çarşılarda gezinen bir «Navasardi komutanı» seçerdi. Onun uşakları zengin kentlilerden para toplarlar ve peşlerinden gelen çok sayıdaki kişiler, para vermek istemeyenlerin üstlerine su püskürtürlerdi. O gün polis işe karışmama emrini almış olurdu. Okullarda öğrenciler, öğretmenlerini bile havuza atarlar ve para almadan onları çıkartmazlardı! 945'te su püskürtme yasaklandı; 974'te halife bu bayramı bile yasak etti; ancak bir yıl sonra halk, üç gün boyun-

ca su püskürterek bunun acısını çıkarttı, ceza kesmek de bir işe yaramıyordu (32). Bu bayram Eski - Kahire'de XIV. Yüzyıl sonuna kadar kutlandı (33).

Asya'da, bugün bile, Nestûrîler ve diğer bazı Hristiyanlar bu bayramı İsa'nın göğe çıkışı ile aynı güne getirmekte ve su püskürtme âdetini uygulamaktadırlar (34). İran topraklarında ve Mezopotamya'da aynı bayramda, Ortaasyalıları daha iyi ansıtmak için, seyrek sakallı birisi bir katıra binmiş olarak çarşı pazar dolaşmaktaydı ve oralarda da bunun izleyicileri para toplarlar, eli açık davranmayanlara su püskürtürlerdi (35).

İslâmiyet döneminde, İskit döneminde olduğu gibi, Yeni Yıl karşılıklı hediye vermek için bir fırsattı. Ortaasya prensleri subaylarına yazlık üniforma verirlerdi (36); Fatimîler de aynı şeyi yaparlardı (37); ana baba çocuklarına, efendiler kölelerine, kocalar karılarına vb. hediyeler verirlerdi.

Bağdat'da Semâcat denilen ve insanların maskeler taşıdığı büyük bir defile olur ve Halife sarayında da büyük bir maskeli balo verilirdi. Bu kimi zaman politik suikastlere fırsat verirdi, çünkü katil tanınamaz, kaçabilirdi; bundan ötürü halifeler artık maskeliler arasına karışmamak ve baloyu yüksekteki bir locadan izlemek alışkanlığını edinmişlerdi (38).

Sogd'lular kış gün-dönümüne Nimsarad, yâni yıl ortası derlerdi; halbuki Çin - İran âdetlerine daha bağlı olan Harzemliler ona Nimhâh yâni gece yarısı derlerdi. Birûnînin (ölm 1038) bize bildirdiğine göre, ailevî ateş mihrablarının önünde toplanan Ortaasya köylüleri o gün yağlı çavdar ekmeği dilimleri yerlerdi (39). Sasanîler kendisine bu gün ithaf

edilmiş olan melek Mitra'nın adına bu bayrama Mihrigân derlerdi. Birûnî zamanında, yüzyıllarca şubata gün eklemek savsaklandığından, Mihrigân aşağı yukarı üç ay gecikmiş ve hemen hemen güzden biraz önceye gelmişti; bu yüzden Ortaasya prensleri subay ve süvarilerini giydirmek için kış üniformalarına mevsimlik üniformalar da eklemek zorunda kalmışlardı (40). Halk da bu fırsatta giyeceklerini yenilemek ve halılarını temizliğe göndermek âdetini edinmişti (41). İskit feodalizminin Saint Michel'i olup vassalları tarafından aldatılan hükümdarın intikamcısı Mitra'nın bu bayramında, âdete göre, vassallar hükümdarlarına haraç ödeyerek biat ederlerdi. X. Yüzyılda, bir kaleye hapsedilmiş olan vezir el-Sâbî'nin Mitra bayramından faydalanarak emir Adûd'a I. Husrev'in adını taşıyan bir gümüş para ile nâdir bir eserin yazmasını «onun biçimi sana mahbesimi ve iyi cildi de bağlarını hatırlatacaktır» diyen zarif bir şiirle birlikte yolladığını görüyoruz (42).

VII. Mitridat'ın (123 - 63) düşlediği greko-sarmat imparatorluk, Bitinya'nın, Pontus'un, Kapadokya'nın, Ermenistan'ın ve Kırım'ın sayısız İskit halklarına dayanarak sonunda I. Konstantin (307 - 337) tarafından kurulunca, putperest Roma'nın hristiyan vârisleri Mitra'nın doğuşu bayramını bir hristiyan bayramı haline getirdiler. Bu bayramda, Zerdüştîler'de olduğu gibi Hristiyanlar'da da kutsal ateşler yakılır, donanmalar düzenlenirdi (43). 935'te çıraksultan Mardâviz İslâm öncesi bayramları ihya etmenin iyi bir siyasanın gereği olduğunu sandı. Bunun için o, Zindaröt ırmağı kıyısında İsfahan kapılarında kuru ağaçtan kuleler yaptırdı; zanaatkârlar ve

çok sayıda Rum ateşi atıcıları çağırdı: sarayının salonlarına sayısız mumlar diktirdi. Gece yarısı hepsi yakılınca ve her tarafta alev dağları meydana gelince, kayan yıldızlara benzeyen füzeler tüplerden fırlayınca, gece gündüze döndü (44). Avesta'nın bize bahsettiği İskit ve Kuşhan krallarının örneklerine uyarak o da Zindaröt'un kıyılarında 100 at, 2.000 sığır, 10.000 koyun kurban ettirmiş ve İsfahan halkına bir İskit gece ziyafeti çekmişti. Ancak Mardaviz, düşlediği etkiyi göremediğinden, kışlık mantosuna sarındı ve bütün gece hiç konuşmadı (45). Çünkü Kuşhanlar, Partlar ve Sasanîler çağından beri zamanlar değişmişti: X. Yüzyıl burjuvazisi, feodal türden bayramlardan nefret ediyor, tiranlardan korkuyor, parayı her şeyden üstün tutuyor ve ancak demokratik şenliklere değer veriyordu.

Eski Kahire'de «Noel» (Sedeh, kışın ortası) dolayısıyla Fatimî halifesi memurlara şeker ve gül suyu dağıttırırdı. Her biri bir gümüş para değerinde yüzbinlerce fenerle aydınlatılmış çarşılar gece yarısına kadar açık kalırdı. Dilencilerin bile fenerleri vardı. Çok kollu şamdanlarla süslü kayıklar yavaşça Nil üzerinde kayar, mağazalar içecekler, yiyeceklerle dolup taşar ve muazzam bir kalabalık aydınlatılmış rıhtımlara doğru akardı (46).

Aynı eğlenceler Zerdüşt kıralları zamanında tekrarlanırdı. Bu sevimli, hoş efsane M.Ö. 51 - 50 yılında Urudev'in oğlu, Part prensi Feguûr Şah tarafından Filistin'in alınışını ve Gandâver'in din değiştirmesini ansıtır. Nil kıyısında köprü yakınındaki locasında ailesi ile çevrili bir halde oturmuş bulunan halife, ilk olarak kendi fenerini yakar ve böylece

donanmaya başlama işaretini vermiş olurdu. Tam bu anda yüzbinlerce fener parlamaya başlardı (47).

Bağdat'ta müslümanlar karnavalın son salısını bile kutlarlardı. Bu münasebetle kadın gibi giyinmiş erkekler ve erkek kılığına bürünmüş kadınlar, yüzlerinde maske, hiç çekinmeden raksedip şakalaşırlardı. Ukbara meyhanelerinde dansedilir ve içilirdi (48). Zaten hikâyat denilen pandomimaları ve hiyâl denilen gölge oyunlarını içeren bayramların çoğunda maskeli balolarda yer alırdı (49).

Bir de müslümanların, Mecusîler ve hristiyanlarla birlikte kutladıkları ve burada bir bir anlatmaya olanak bulunmayan bir yığın mevsim veya evliya bayramları da vardı.

XII. Yüzyıla kadar müslümanlar hristiyan bayramlarını ve öteki bayramları tamamiyle folklor törenleri sayar ve bunlara seve seve katılırlardı. Yalnız savaş yeri sayılan Kilikya (= Çukurova) ve Sicilya'da bundan sakınır, tersine müslüman bayramlarını daha canlı kutlarlardı. XII. Yüzyıldan başlayarak «barbar» ve yola gelmez hristiyanlarla çatışınca, müslümanlar, düşmanlarının bayramlarını kutlamaktan sakındılar ve tamamiyle islâmî bayramlar icat ettiler; örneğin, ancak Salahaddin Eyyubî zamanında ortaya çıkmış olan Mevlid kandili gibi. Bu bayram en büyük debdebe ile Salahaddin'in memleketi Erbil'de kutlanırdı; orada dört beş kat yüksekliğinde olağanüstü süslü bir çok zafer takları yapılırdı. Bayramın arefesinde Erbil beyi katırlara binmiş olan meşale taşıyıcılarının parlak alayını yönetirdi. Bu Erbil bayramı, hatırı sayılır bir kalabalığı çeker ve ona katılabilmek için Doğu'nun

her yönünden ulema, sofîler, vezirler, hatipler ve şairler koşup gelirlerdi.

İslâm öncesinin zengin bayram takvimine, hemen hemen bütün Samî kökenli bayramlar gibi aya bağlı ve bundan ötürü zamanı değişen ancak iki bayram eklendi.

Birinci bölümde, Mekke'ye hac dolayısıyla anlatmış olduğumuz İyd ül-Kebir (= Kurban bayramı)'de de Bağdat'ta halife adına şeker dağıtılırdı. 1204 yılında bu dağıtım, monte edilmiş muazzam yedi parçayı veya «şekerden bir sarayı» içeriyordu; 1047'de dağıtılanlar arasında «şekerlemeden bir portakal ağacı» yer alıyordu. Ramazan dolayısıyla da İyd ül-Sagîr (= Şeker bayramı) veya «Orucun bitişi» bayramından bahsetmiştik.

Ancak, İranlılar tarafından hiçbir zaman kabul edilmeyen Mu'tedid'in takvimindeki uygunsuzlukları içermeyen iyi bir güneş takvimine İslâm'ın mutlak bir gereksinmesi olduğundan vezir Nizâm ül-Mülk bu işi 1074'te ünlü Ömer Hayyam'ın başkanlığında bir astronom heyetine verdi. Uzun çalışmalardan sonra bu bilginler, Toharistan'daki antik uygulamadan esinlenerek sultan Celâlüddîn Melik Şah (1072 - 1092)'a bağlayıp Celâlî adını verdikleri bir takvim meydana getirdiler. Bilinenlerin en iyisi olan bu takvime göre bundan ancak beşbin yılda bir günlük bir aksama meydana gelmektedir; halbuki gregoriyen takviminde 3.330 yılda bir günlük bir aksama vardır; yıl 365 gündür, her dört yılda bir, bir gün ve her 33 yılda bir, ayrıca bir gün eklenmektedir. Nevrûz denilen yıl başı, doğu İran'daki antik âdete uygun olarak ilkbahardaki gün dönümünde başlamaktadır.

Nevrûz o zamandan beri, bütün İranlılar ve Türkler tarafından gerçek yılbaşı olarak kabul edilmiştir. Bugün bile arefe, Nevrûz ve bunu izleyen oniki gün bütün bu halklar için büyük ailevî ve genel eğlence ve şenliklere fırsat vermektedir (50).

VII. — Sporlar ve Oyunlar

Bu çağda halkın en çok sevdiği sporlar arasında, ilk olarak uzun zamandan beri İngilizler'in Batı'ya götürmüş oldukları poloyu ve mızraklı süvarilerin birbirleriyle karşılaştıkları cirid oyununu sayabiliriz. Bu oyunlar prenslere, içoğlanlarına ve subaylara özgüydü. Her kentte bu iş için hazırlanmış bir veya birkaç alan bulunur, belli günlerde, kulüpler, gerek yerli gerek yabancı büyük sayıda seyircinin önünde karşılaştırılırlardı. İbni Cubeyr bir çok kez Şam surlarının yanında, Bab ül-Ferec mahallesinde Kal'at ül-Sultan'ın eteğinde heyecanlı bir kütlenin izlediği maçlarda hazır bulunmuştu.

At yarışları da çok gözde idi. Kalabalık bir biçimde buna katılanlar, aralarında şu veya bu at üzerinde bahse tutuşurlardı (51). Arkeolojik araştırmalar sonucunda nasıl olduğunu anlayabildiğimiz en dikkate değer at meydanı Samarrâ'nınkidir. Şehrin dışında bulunan bu meydanın çevresi 11.5 km. idi ve çok güzel bir oval pisti vardı (52). Samarrâ'nın ayrıca şehrin içinde sarayın doğusunda güzel bir de polo alanı vardı.

Halk kimi zaman da ok atma yarışlarına katılırdı. Bunların sonunda en becerikli atıcılar ödüller verilirdi. Her şehirde ok atmaya ayrılmış bir alan bulunur, bunun merkezinde yükselen direğin

ucundaki kocaman bir kabak hedef yerine geçerdi. Bağdat'taki Uçnas en güzel ok meydanıydı.

Ancak en popüler spor hiç kuşkusuz güreşti. Bugünkü boks gibi, o gerçekten halkın büyük bir kesimini heyecanlandırıyordu. Bugün bile pehlivanlık tekniğini inceden inceye gösteren resımli kitaplar vardır. Bu pehlivanlar sadece bir don giymiş oldukları halde, özel olarak yapılmış, üstü kapalı salonlarda, tuttukları güreşçiyi teşvik sözlerini esirgemeyen ateşli hayranlar kalabalığı önünde güreşirlerdi. Karşı karşıya gelince, iki güreşçi önce selâmlaşırlardı; bundan sonra güreş, kurallarına iyice uyulmasına dikkat eden ve daima eski şampiyonlardan seçilmiş bulunan hakemlerin gözleri önünde cereyan ederdi. Hangisi ötekinin omuzlarını ilk olarak yere değdirirse, alkışlar arasında galip ilân edilirdi. Bu anda, yenen ve yenilen, güreşe rağmen, iyi arkadaş olduklarını göstermek için birbirlerinin alınlarından öperlerdi. Yerel olarak ün almış şampiyonlar, ulusal veya uluslararası şampiyonlarla boy ölçüşmeğe çağrılırlardı. Böylece, çok kez bir Bizanslı'nın bir İsfahan'lı şampiyonla karşılaştığı olur veya Hemedan'lı bir güreşçi kendini göstermeğe, Moğolistan'a giderdi. Her güreşçi kendi ulusunun şerefini temsil ederdi. Bu adamlar çok büyük paralar kazanır, lüks bir hayat yaşar, ancak güçlerini koruyabilmek için kadınlardan uzak yaşarlardı. Bu hususta fil denilen, birkaç kez milyoner, uluslararası bir şampiyondan bahsedilmektedir ki, hayranlık nişanesi olarak babası imparator tarafından kendisine verilmek istenen bir Moğol prensesini reddetmiştir.

Her köyde yerel gençliğin iman yaptığı ve boy

ölçüştüğü bir küçük meydan bulunurdu. Şehirlerde birçok tür, üstü kubbeli yuvarlak yapı gibi olan tribünlerle çevrik, arenalar eksersiz salonu olarak kullanılmaktaydılar. En yüksekteki tribün basamaklarının arkasındaki geçitlerden âtletlerin soyunup giyindikleri ve dinlendikleri küçük salonlara geçilirdi. Sasanî kökenli olan bu kurumlara frahaagistan denirdi. Orada yapılan ekzersizler de aynı kökenden gelmeydi; bunlar şarkıların eşliğinde özel bir müziğin ritmine uyularak yapılırdı. Atletler sırıklarla, topuzlarla ve güllelerle çalışırlardı. Kimisi de ritmik danslar yaparlardı. Bu çeşit spor kurumları her sabah erkenden açılırdı; çünkü amatörler işe gitmeden önce, oraya gidip ekzersiz yaparlar, diğerleri de gece çalışırlardı. Günün ortası ise profesyonellere ayrılmıştı. Ayrıca belli saatlerde yeni başlayan amatörlere öğretmenler ders verirlerdi; çünkü birçok gençler hekimler tarafından ilk gençlik çağında bulunanların gelişmeleri için pek uygun görülüp sağlık verilen güreşe kendilerini vermişlerdi.

Zaman zaman, profesyonellerin katıldıkları koşular da düzenlenirdi. Bu koşucular arasından görevleri gereği sağlam bacaklara sahip olmaları gereken resmî ulaklar seçilirdi.

Yüzme ve su sporları halkca çok tutulur, bu alanda da daha çok ırmak kıyısındaki şehirlerde birçok yarışmalar düzenlenirdi. Bu şehirler dışında da çok kez hamamlarda, geniş havuzlar bulunduğundan, böyle yarışlar yapılırdı.

Bütün bu her türden yarışma, koşu ve şampiyonluklarda kazananlara hemen her zaman ödülleri mal olarak verilir ve genel olarak her seyirci,

yarışma yerine girerken, oturacağı yerin parasını öderdi.

Bugün camping dediğimiz şey, o çağlarda da bilinmekteydi. Burada, durmadan yer değiştiren göçebelerden değil, ancak yazın dağlara gidip orada temiz hava almak, dinlenmek için kamp kurmaktan çekinmeyen şehir halkının bir kesiminden bahsetmek istiyoruz. Doğaldır ki, bunlar bir süre için işlerini sakıncasız bırakabilen varlıklı kimselerdi. Onlar eşek veya katırlarına çadırlar, kap kacak, yiyecek yüklerler ve gruplar halinde pitoresk yerlere giderlerdi.

Avı sevenler de, gerek köyiüler, gerek şehirliler arasında çoktu; ancak en iyi avcılar, özellikle prensler, büyük derebeyleri, bunların içoğlanları ve subaylarıydı. Onların çok sayıda korucuların koruduğu av bölgeleri vardı.

Yay ile, oluklu okla, kement ile, ağ ile, tazı ile, gene de en çok şahin ya da doğan ile avlanılırdı. Ayrıca islâmî dönemlerden kalma doğancılık kitapları vardır. Doğanla av, tazı ile avın aleyhine çok gelişmişti. Belki de bu İslâm'da köpeğin mekruh sayılmasından ileri gelmekteydi. Çünkü köpeğin yakalayıp ısırdığı av da mekruh oluyor ve yenilemiyordu. Bununla birlikte, sırf spor olsun diye, tazıyla kimi avlar yapılır, ama elde edilen avlar yenilmezdi. O zamanın avcıları, türlü atmacalar ve doğanlar kullandıkları halde, köpeğin cinslerini pek az biliyorlardı. Metinlerde yalnız slugi denilen uzun bacaklı, çok hareketli Fırat tazısı ile Afgan dağlarının çok tüylü, Tibet köpeklerine yakın, basık burunlu sasanî tazısından bahsedilmektedir.

Bir prens ve dostları ava gitmeğe karar verin-

ce, onların zağarcıbaşıları, köpek bakıcıları, koruyucuları ve uşakları gerekli bütün malzemeyi ve yiyecekleri hazırlarlardı; avcılar atla giderler ve daha önce iyi düşünülerek seçilmiş bir yere ulaşırlardı. Bu seçilen yer kimi zaman ceylan, antilop ve yaban eşeği sürülerinin görüldüğünü bildirilen bir ovada, kimi zaman da sazlıkların ve bataklık bitkilerinin balıkçıl kuşlarına, bağırtlaklara ve yaban ördeklerine sığınaklık ettiği herhangi büyük bir gölün kıyısındaydı. Bu sonuncu durumda avcılar saklanırlar, elinde kuşu tutan her şahinci, uşaklardan birinin kuvvetlice davul çalarak kuşları korkutup sazlıklardaki sığınaklarından çıkarttıklarında, şahinlerini bırakmak için hazır beklerlerdi. Bu anda şahin veya doğan çok yükseklere çıkar, bir iki saniye olduğu yerde döner, sonra yıldırım gibi avının üstüne iner, onu kör eder ve hareketsiz bırakırdı. O zaman avcıların avları toplamak, eti mubah olsun diye kesmek, genel olarak küçük bir ciğer parçası verdikleri doğanı yeniden yakalamak ve yeniden bu işe başlamaktan başka işleri kalmazdı.

Prensler arslan ve ayı, kimi kez de, ama nadir olarak, alıştırılmış ve eğitilmiş bir dişi pars aracılığı ile yaban eşeği avlarlardı. Bunun için, köpeklere bakan uşaklar, maskelenmiş ve küçük bir arabaya konmuş olan parsı av yerine kadar götürürlerdi; ufukta bir yaban eşeği sürüsü görünür görünmez, onun maskesini kaldırırlar ve bağını çözerlerdi. Çok geçmeden hayvan sürüye ulaşmış olur ve bir avın üzerine atılırdı; bundan sonra bakıcısı onu çağırır ve kolaylıkla kafese sokardı.

Kendileri için avın asil bir eğlence ve spor yerine geçtiği bu yüksek tabakadan avcılar yanında,

beslenmek veya en yakın pazarda satmak için avlanan köylüler ve profesyonel avcılar vardı.

Genel olarak İslâm ülkeleri avcılar için çok çeşitli av olanakları sunmaktaydılar. Ancak bunların en çok av saklayanı kuşkusuz İran'dı. Çünkü İran'da, Cürcan'ın bâkir ormanlarında kaplan ve boz ayıya, Huzistan bölgesinde arslana, güneyde kara ayıya ve hemen her yanında da öteki avlara rastlanırdı. Geyik ve ala geyik sürüleri, Hazer denizi kıyılarındaki ormanlarda ve Zagros otlaklarında yaşarlardı. Bozkırlarda ceylanlar ve dağlarda yaban keçileri dolaşırdı. Yaban eşeği tuzlu bataklıkların yakınındaki bozkırlarda kaynaşırlar ve köylüler kimi zaman onları tutup binek hayvanı olarak kolayca yetiştirirlerdi. Yaban domuzları kuzey İran'da bol bol bulunur, Müslümanlar etini yemediklerinden, Sasanîler zamanında olduğu gibi sistemli bir biçimde vurulmazlar, bundan ötürü de sayıları gittikçe artardı.

Taberistan, Gürgân ve Rüyan'da avcılar çok bol çeşitli ava rastlarlardı; yalnız tavşan buralarda az bulunurdu; buna karşılık çok aranan bir av türü, yaban koyunu, önemli sürüler halinde özellikle doğu İran'da bulunurdu. Mezopotamya'da en sevilen av, etini de yedikleri deve kuşuydu.

Kuşlar çok sayıda vardı; ister ok ile, ister doğan veya ağ ile olsun, onları her yönde avlarlardı. Keklikler, birçok türleri olan sülünler, çavuş kuşları ve yeraltı kanallarının hava deliklerinde yuvalanmış olan güvercinler çok boldu. En yaygın olan kanatlı av hayvanı kaz ve özellikle yaban ördeğiydi. Bu kuşlar binlerce ve binlerce, Hazer denizi yalılarında ve Siistan'da yaşarlardı ve büyük sürüler

hâlinde uçtukları zaman, sağır edici bir gürültü içinde, kalın, gri bir bulut yükseliyor sanılırdı.

Arabistan'ın kumlarına gelince, oralarda av hayvanı olarak yalnız birkaç deve kuşu, kertenkele ve yerli halkın yemeği pek sevdiği yılanlar bulunurdu.

IX. — Yolculuk ve Turizm

Dünyanın geniş bir bölümünde İslâmiyet'in yayılması, bir ülkeden ötekine geçişi kolaylaştırmıştı. Yalnız tacirler ve hacı adayları ticaret için veya dinî ödevlerini yerine getirmek için kolayca binler ve binlerce kilometre yapmıyorlar, öğrenciler bilim elde etmek için yer değiştirmiyorlar, zanaatkârlar tekniklerini geliştirmek için bir kentten ötekine gitmiyorlar, yollarda ayrıca yeni görüntüleri seven ve bilinmeyen kentleri tanımak isteyen büyük bir gerçek gezi - sevenler kalabalığına da rastlanıyordu. Bunlara seyyâh adı verilirdi ki, tam karşılığı turist'tir. Kimisi Türkistan'ı ziyaret etmek için Fas'tan yola çıkıyor, Mısır'ı görmek merakında olan başkaları, Afganistan'ı bırakıp yola çıkıyorlar ve her zaman yeni ülkeler bulmak heveslisi olanlar ise bütün hayatlarını gezmekle geçiriyorlardı. Bu tür gezginlere ibn ül-arz yâni «dünyanın oğlu» denirdi.

Yabancı gezginler de, Çinliler ve Bizanslılar vb. müslüman ülkelerine gidiyorlardı. Bunun için bir amân elde ederler, kendilerine müste'min denilirdi ki, vize elde etmiş yabancı anlamına gelirdi. Kudüs'e hacca giden Frenkler müste'min sayılırdı.

Ulaştırma araçları çoktu, her yerde hanlar ve Kervansaraylar vardı. Banka ve posta servisleri ilerde göreceğimiz gibi mükemmel işliyordu ve bütün

bunlar gidiş gelişleri kolaylaştırıyor, iş ve eğlence gezilerini herkes için elverişli kılıyordu.

X. — Hayvanat Bahçeleri

Sasanî hükümdarları başlangıçta az bölgesi olan, ancak zamanla ormanlarda tutulmuş veya yabancı prenslerce hediye olarak sunulmuş nadir hayvanların korunduğu hayvanat bahçeleri hâline gelen çok büyük parklar düzenlemişlerdi. İslâm egemenliği altında bu gelenek daha da gelişti ve halifelerin, gardiyana bir bahşiş karşılığında bazı günler halkın girip gezebildiği, gerçek hayvan bahçeleri vardı.

Arkeoloji bu parklardan belki de en önemlisinin yerini saptamaya hizmet etmiştir. Bu el-Hir adlı Samarrâ hayvanat bahçesidir ki, çevresi 30 km. ve yüzölçümü 50 km. kareydi. Devrin yazarları bize Dicle'den gelen kanallarla her yönden kesilmiş olan bu pek büyük parkın en güzel ve en nadir hayvanları sakladığını öğretmektedirler. Her türlü hayvan kanallarla çevrili büyükçe bir yerde ayrı olarak yaşardı (53). Saldırgan olmayan hayvanlar serbestçe gezinirler ve ziyaretçilerin onlara verdikleri yiyecekleri ellerinden seve seve alırlardı. Filler ve arslanlar gibi kimi hayvanlar ise, üzerlerinde zengin elbise ve altın zincirlerle resmî alaylarda yer alırlardı. X. Yüzyıla, el-Mu'tedid (893 902), zamanında hayvanlar Bağdat'a götürüldüler, ama Bağdat'taki bahçe Samarrâ'nınkine oranla çok küçüktü (54). Şam hayvanat bahçesine gelince, boyu 9 eni ise 1,5 km. idi. Her ne kadar ulema bunu lüks sayıp dinsel bakımdan buna karşı gelmiş ise de, öteki İslâm başkentlerinde de hayvanat bahçeleri vardı (55).

VII. BÖLÜM

DÜKKÂNCILAR, ZANAATKÂRLAR VE İŞÇİLER

I. — Hanlar

Şehirler arasındaki ulaşım, eşek veya katır sırtında sağlanırdı. Bu hayvanların koşumları boncuklarla ve püsküllerle, pompomlarla güzelce süslüydü. Zenginlerin kendi özel binek hayvanları vardı. Diğerleri ise hayvanları kiralarlardı. Bağdat'ta hayvanlar çarşının bulunduğu Bab ül-Kerh (1) denilen mahallede, Eski Kahire'de ise Dar ül-Haram mahallesinde kiralanırdı. Kira bedeli iki kırat idi. Bağdat ve Basra'da Dicle üzerinde ulaşımı sağlayan kayıklar da vardı; el-Bağdadî 30.000 kayığın Bağdat'ta her gün kayık ortaklıklarına 90.000 gümüş dirhem getirdiğini bize bildiriyor (2).

Her kentte az veya çok sayıda toptan ticarete ayrılmış fenduk veya han denilen geniş mağazalar bulunurdu. Gerçek birer Kervansaray olan bu hanlarda üstü örtülü geçitlerle birleşen çok büyük kare biçimi avlular vardı; iki veya üç katlı olan yapı belli bir sayıda antrepo, mağaza ve bürolara ayrılırdı. Büyük işler buralarda görülürdü ve bu hanlardan herbiri türlü bölgeleri temsil eden toptancıların ham maddeleri alıp sattıkları bir çeşit borsa idi. Böylece Halep işi cam eşya, Şam'lı tüccarlar tarafından Suriye'de imal edilen başka eşya ile birlikte

satılırdı. Hindistan'dan veya Zengibar'dan gelmiş tahıllar, anberler, baharlar ve değerli tahtalar, Huzistan'lı veya Hint'li tacirlerin hanlarında yanyana sergilenirdi; Mısır'da dokunmuş kumaşlar, yapılmış kristaller ise Mısır'lı Yahudiler'in hanlarında satılırdı. Sibirya kürkleri Azerbaycan'lı tüccarların antrepolarında yığılır; Çin porseleni ve ipeklileri, Horasan pamuklulari, Horasan'lı ve Maveraünnehir'li tüccarların hanlarında yer alırdı.

Orta derecede önemli şehirlerdeki hanlar onlarla, Bağdat veya Eski - Kahire gibi başkentlerdekiler ise yüzlerle sayılırdı. Bunların en lüks olanları hiç kuşkusuz kuyumcuların, sarrafların, kumaş tüccarlarının hanlarıydı. Zaten imparatorluğun en zengin tacirleri de bu sonuncular arasında bulunurdu.

Hanlar kapılarını sabahleyin dokuza doğru açarlar ve o andan başlayarak gerek binalarda, gerek avlularda olağanüstü bir canlılık hüküm sürerdi. Kervanlar gelir gelmez bir sürü hammal ve koruyucu malları kaldırır, tartar ve damgalardı. Bütün gün her türlü görevli, tellâl ve tacir durmadan gider gelirdi. Sessizlik akşamın saat altısından önce geri gelmez, bu saatte, personel günlük işini bitirmiş olur ve tacirler, kimisi eşeğiyle, kimisi kayığıyla lüks mahallelerdeki evlerine geri dönerlerdi. Aynı anda yanlarında büyük, Gürcistan köpekleri bulunan çok sayıda gece bekçisi sabahın dokuzuna kadar kalmak üzere hanlara yerleşirlerdi; saat dokuzda köpekleri bodrumda zincire bağlarlar, önce küçük kapıları, sonra büyük kapıları açarlar, mağazalar yeniden canlanırdı.

Büyük şehirlerde, nadir ve değerli mallarla dolu lüks hanların yanında, tahıl, hurma, bitkisel yağ, halı, kuru yemiş, tuzlu balık, sabun, tahta ve daha birçok şeyin hanları bulunurdu. Bağdat ve Basra'da hanlar Dicle ve Şattülarap boyunca dizilmişlerdi; İskenderiye'de ve Siraf'da limanın yakınındaydılar; Şiraz ve Nişâpur'da şehrin merkezindeydiler. İran ve Türkistan'da hamma lar yüklerin. sırtlarında taşıdıkları hâlde, Suriye ve Mezopotamya'da başlarında götürürlerdi. Bağdat ve Basra'da hammallar ve rıhtım işçilerinin dilleri çok uzundu, işi terketmek için en küçük bahaneyi fırsat bilirlerdi. Siyasal bakımdan birşey hoşlarına gitmeyince, veya ücretlerini daha çok arttırabilmek için denizcilerle birlikte grev yapmaktan çekinmezlerdi. Bağdat'ın beslenmesi onlara bağlıydı; grev yaptıkları zaman «un ve hurma» çabucak yok olur fiyatlar da ok gibi fırlardı. Polis o zaman silâhla işe karışır, rıhtımları grevcilerden temizler ve yakın camilerin avlularındaki toplantıları dağıtırdı.

Şer'î kurallar yalnız savaş veya kıtlık zamanında devlete fiyatlarını saptamak yetkisini verirdi. Bu yetki de yalnız ekmek, hurma, bitkisel yağ gibi en gerekli yiyecekler için tanınmıştı. Normal zamanlarda ,malların fiyatları hanların toptancı tüccarları tarafından arz ve talep kuralına göre ayarlanırdı. Mal çok gelirse fiyatlar pek çok düşerdi; mallar azalınca fiyatlar yükselir, toptancılarla, perakendeciler arasında aracılık yapan simsarlar büyük bir faaliyet gösterirlerdi.

900'den 1300'e kadar Eski Kahire'de tahılın, bunun sonucu olarak da ekmeğin fiyatı gittikçe yükselmiştir. XIII. ve XIV. Yüzyıllarda bu yük-

seliş endişe verici bir hal almış ve hayat pahalılığı da bu yükselişi izlemiştir.

II. — Çarşılar

Onbeş metre kadar genişlikte, üstü ortasında hava ve ışık girmesi için bir metre çapında yuvarlak boşluklar bırakılmış olan sayısız kubbelerle örtülü, genel olarak çok uzun bir yola pazar denirdi. Yüzlerce ve binlerce tuğla kubbe pazarları örterdi. En önemlilerinin iki ucunda geceleri sıkıca kapatılan demir kafesten kapılar vardı. Türkistan, İran, Kafkasya, Ermenistan, Afganistan ve Mezopotamya'da pazarların üstü kubbelerle kaplı olduğu halde, yağmurun az yağdığı Suriye ve Mısır'da pazarların üstü, hasırlar serilebilecek tahtalarla örtülüydü. Böylece güneşin şiddetinden korunulurdu. Buna karşılık hemen her gün yağmur yağan Karadeniz ve Hazer denizi kıyılarında pazarların üstü açıktı; ama geniş saçaklar dükkânları ve gelip geçenleri yağmurdan korurdu.

Aynı genişlikte - aşağı yukarı altı metre - olan dükkânların ne vitrinleri, ne de kapıları vardı. Akşamları zanaatkârlar ve tacirler dükkânlarını tahta bir kepenkle kapatıp üzerinden demir çubuklar geçirir ve bunları da uçlarından kilitlerlerdi.

Bu dükkânlar iki basamaklı bir zemin katından ve kimi zaman da büro olarak kullandıkları bir bodrumdan oluşurlardı. Yer ve duvarlar tamamiyle hasır veya halılarla örtülüydü, kimi dükkânlarda tacirler, bir minder üzerinde bağdaş kurup alış veriş beklerler, başkalarında ise zanaatkârlar gidip gelenlerden hiç rahatsız olmadan işleri ile uğraşır-

lardı. Müşterilere, hepsi dükkâna karşı konulan tabureler sunulurdu.

Belli, bir saatte, geceden biraz önce, başlıca pazarlar boşalır, gezici ve alıcı kalabalığı yavaş yavaş çekilir, arkalarından da tacirler evlerine dönerlerdi. Demir kapılar kapatılır ve ellerinde meşale, yanlarında köpekler bulunan bekçiler saatten saate pazarları dolaşırlardı. Asas denilen bu bekçilerin ücretleri, memur oldukları halde, dükkâncılarca ödenirdi. Her gece bekçiler ve diğer şu veya bu sebeple geçmek zorunda olan kişiler için yeni bir parola konurdu. Pazara girmek zorunda olan böyle kimseler kimliklerini saptadıktan sonra kendilerine parolayı verecek olan komiserliğe baş vururlardı.

Genel olarak her çarşı yalnız bir zanaatkâr korporasyonuna ayrılmıştı; ancak ekmekçiler, kebapçılar, içecek satıcıları, aşhaneler ve meyhaneler öteki korporasyonların temsilcileri arasında dağılmışlardı.

Böyle meslek çarşılarının hepsi şehrin kalabalık merkezindeydi. Bunların önem ve canlılığı şehirden şehire değişirdi. Bunlardan belli bir sayıda hemen hemen bütün büyük şehirlerde bulunurdu.

İçinde binlerce bakırcı bulunan çarşıda, bütün gün çekiç sesleri çınlar ve sayısız leğen, ibrik, tencere ve her türlü bakır eşya yığınından kırmızı altın bir ışık ortalığı tutuştururdu. Bir yandan da kalaycılar, mutbak gereçlerini yenilerler ve aynalara parlaklıklarını verirken kakmacılar sandıklara ve hançer kınlarına vb. ye altın ve gümüş kakmalar işlerlerdi. Kimi firmalar her boy terazi ve hassas ölçü aletleri yapmakta uzmanlaşmışlardı. Bakır

eşya tartılarak ve el işi değerine göre satılırdı. Çok kez de eski bakır, bir fark karşılığı yenisi ile değiştirilirdi.

Demirciler çarşısında kömürden kararmış binlerce işçi çalışırdı. Kimisi veteriner geçinir, hayvanları nallar, kırık - çıkık tedavi eder, hayvanlardan kan alır, onları iğdiş eder ve «Üçyüz yirmi türlü at hastalığı» nı bilirlerdi. Ötekiler, kıvılcım demetleri arasında tarım gereçleri ve en basitinden gemi demirine kadar türlü gereçleri döverlerdi. Daha ortada bıçakçılar çeliği işleyerek alıcıların gözleri önüne yığınla bıçak, ustura, pens, makas vb. sererlerdi. Kimi zanaatkârlar çelikten, dökme demirden ve bronzdan eşya yaparlardı. Silâhlar, çanlar, kapı tokmakları, lâmbalar vb. Her devlette türlü eşya kategorileri için resmî bir karışım kabul edilmişti; ve bu karışım her tip eşya üzerinde belirtilmek zorundaydı. Böylece bir lambanın başı başka, kendisi başka bir karışım oranı ile işaretlenmiş olurdu. Konulmuş kurallara uymayıp karışımlara fazlaca kurşun karıştıranlar ceza görürlerdi. Öteki zanaatkârlar kilitler, asma ve her boy anahtarlar, büyük kapılara takılan büyük kilitlerden, çekmece ve sandıklara takılan çok küçüklerine kadar öteberi yaparlardı. Çilingirler daima yeminliydiler. Eğer kilit sahibinden başkasına anahtar yaptıkları ispat edilirse işten menedilirlerdi.

Her zaman bir de silâh çarşısı bulunurdu; ayrıca kalelerde ok, yay, kılıç ve her çeşit hançerin yapıldığı silâh atölyeleri vardı. İğne yapıcıların önemli korporasyonu da bu çarşıda bulunurdu. Her tip iğne ağırlığına, metanetine, boyuna ve deliğinin büyüklüğüne göre standardize edilmişti. Bu zanaat-

kârlardan kimisi de cerrah gereçlerinin yapımında uzmanlaşmışlardı.

Kuyumcular ve mücevherciler çarşısı, saçtığı pırıltılarla en güzel çarşıydı; ancak XI. yüzyıldan başlayarak yalancı mücevher yapılmaya ve Hindistan'dan gelen değerli taşları mükemmel bir biçimde taklide girişildi. Bundan ötürü mücevher takma vügerleşti. Halkın çoğunluğu bundan böyle sülenme, zevkini tatmin etti. Çarşıda her nekadar dükkânlar aynı ışıklarla parlıyor görünüyor idiyse de, kimisi zenginlere servetler değerinde inciler ve değerli taşlar sundukları halde, ötekileri fakir halka altın suyuna batmış bakırdan ve kesilmiş boyanmış camdan yalancı mücevherler satmaya çalışırlardı (3).

Terzilerin de, duvarları ipekli, yünlü veya saten kumaş topları kaplı binlerce dükkânı bulunan çarşıları vardı. Kimi ölçü ile çalışır, kimi hazır elbise satardı. Kürkçüler, örücüler, iş işleyenler, şeritçiler, ütücüler ve lekeciler müşterisi en çok olanlar arasında bulunmak üzere bu çarşıdaydılar. Bütün gün şık giyinenler, çamaşır veya elbise seçmeğe gelirlerdi. Kimi zaman bunlar kumaşçılar çarşısından aldıkları kumaşlarını getirirlerdi. İpek kumaşlar, bir haftadan az bir zaman içinde işi bitirmek zorunda olup aynı ağırlıkta bir giysi teslim etmesi gereken terzi tarafından tartılırdı. Bu terzilerden kimisi, mumlanmış kumaştan yağmurluklar bile yaparlardı; her ne kadar Arap ülkelerinde hemen hiç yağmur yağmaz ise de snoplar, öteki müslüman ülkedekilere benzemek için yağmurluk giyerlerdi.

Gene önemli olan ipek çarşısında her gün yığınla saten ve krep döşin satılırdı. Orada daha çok Çin ipeklilerinin taklidi, yerli kumaşlar satılırdı.

İpekliler XII. ve XIII. Yüzyıllarda arşın işi değil de tartılarak satıldığından, dükkâncılar onları ağırlaştırmak için, hafifçe kolalamaktan çekinmezlerdi.

İplikçiler çarşısı da, iplik yapmak üzere pamuk veya yün iplik, kaytan, pamuk veya ipek şerit, el işi ipeği ve buna benzer bir çok öteberi almaya gelen, her sınıftan kadınla dolu olurdu. Onlar, bağırıp çağıran, saatlerce gevezelik eden, dükkânlarda uzun süre kalıp çok yakından malları inceleyen, bir bakışta yukarı Mısır pamuğu ile aşağı Mısır'ınkini, Horasan pamuğu ile Irak'ınkini farkeden, fiyat ve kaliteleri karşılaştıran gruplar oluştururlardı.

Pabuççular çarşısı, çarşılar içinde büyük yer tutar ve bunların önemlilerinden sayılırdı. Bu çarşının boyunca pabuççular müşterilerin gözü önünde, her türlü ayakkabı yaparlardı. Varlıklı erkekler dana, deve, zürafa derisinden kaba ve şık ayakkabılar; yoksullarsa nalın giyerlerdi. Ancak halkın çoğunluğu en âdi deri olan eşek derisinden başlayıp en lüks olan zürafa derisine kadar değişen, türlü nitelikte çok güzel ayakkabılar giyerlerdi. Bu pabuçların altları, ziftlenmiş, keten ipliği ile dikili, çeşitli kalınlıkta kösele idi. Kimi zaman, bunlara demir de çakılırdı. Domuz etinin yasak olmasından ötürü, Suriye, Mısır ve «Fars» ülkesinde dikiş için domuz kılı kullanmak da yasaktı. Ancak Ebu-Hanife mezhebinin egemen olduğu doğu İran'da ise domuz kılı bol bol kullanılırdı. Giysilerde olduğu gibi, bu zanaatkârların kimisi yalnız sipariş ve ölçü üzerine çalıştığı halde büyük çoğunluk, yalnız hazır işi satardı. Hali vakti yerinde müşterilere özgü kimi dükkânlar çok özenle yapılmış ayakkabılar satarlardı. Ancak XII. ve XIII. yüzyıllarda ayakkabıcıların çoğu halka kötü

nitelikteki deriden ve tabanlarına eski çaputlar doldurulmuş ayakkabılar satmaktaydılar. Pabuççuların siparişleri hiçbir zaman vaktinde teslim etmemek âdetleriydi, her zaman söz verir, sözlerini hiç tutmazlar, böylece de zamanımızdaki meslektaşlarına çok benzerlerdi.

Pabuççular tamamiyle bezden tabanlı, beyaz veya renkli pamuk ipliğinden örülmüş yüzlü sevimli modeller de yaparlardı. Tabanı yapmak için, bu zenaatkârlar, düzenli bir biçimde akordeon gibi kaplanmış pres altında sıkıştırılmış ve beyaz hale gelinceye kadar ateşte tutulmuş bir biz aracılığıyla delinmiş deliklerinden geçen koyun derisinden yapılmış şeritlerle üst üste getirilmiş dik dörtgen bezleri istif ederlerdi. Böylece kesilen, baskı altında bırakılan, sonra boyanan bu tabanlar çok sağlam olurlardı. Pabuççular tamamiyle işli, altın veya gümüş sırmalı güzel terlikler de yaparlardı.

Sarıkların ve Ortaasya modasına uygun kalansuh denilen külâhların veya eski Çaç yâni Taşkent modasına uygun şeşia'ların hazırlandığı sarıkçılar çarşısı da daha az hareketli değildi. Ortaasya ve doğu İran'da çok yaygın olan bu başlıklar erkenden kendilerini Araplar'a kabul ettirerek Hindistan'dan gelme sarığın yerini aldılar. İster keçeden yapılmış olsun, ister tek renkli, oya çiçekli iyice kolalanmış kumaştan olsun, bu başlıklar, mukavva veya pirinç samanından bir kalıbın üzerine gerilirlerdi. Bu başlıkların biçim ve renkleri modaya göre değişirdi. Ortaasya'dan gelen astragan başlıklar, askerler ve şık kimselerce pek tutulurdu.

Önemli çarşılar arasında, binlerce halı satıcısının dükkânı bulunan ve her gün alıcıların isteği-

ne göre onbinlerce halının durmaksızın açılıp yuvarlandığı çarşıyı da zikretmemiz gerekir. Mallarının sağlamlığına inandırabilmek için en güzel halılarını satıcılar çarşının ortasına, gelip gidenlerin, eşeklerin, develerin ayakları altına sermekten çekinmezlerdi.

Sabuncuların, parfümcülerin mağazaları bütün mahalleyi güzel kokulara boğardı. Bunların yakınında boyacılar, kubbelerin altına gerilmiş ipler üzerinde henüz boyanmış kumaşlarını sergilerlerdi. Söylemek gerekirse, Sasanî kumaşlarını üne kavuşturan indigo, kökboya, safran, zencefre, erguvan boya v.b. XIII. yüzyıldan sonra yok oldu ve bunların yerine zarafet ve parlaklığı olmayan ucuz sentetik boyalar aldı (4). Boyacılar her türlü karışıklığı önlemek için her elbisenin üzerine mürekkeple bir sayı yazılı küçük bir kare kumaşı özenle dikerlerdi.

Bütün kentlerde bir de gerçek bir oburluk tapınağı olan şekerciler çarşısı bulunurdu. Orada, İran'da, ve Doğu Anadolu'da bir tür ılgının üzerinden toplanan kudret helvası'nın içine fıstık ve kırılmış bademler konularak yapılmış bir tür koz helvası, fındık ve ceviz ile yapılmış daha ucuz koz helvası ve bunun yanında da haşhaş tohumu ile yapılmış gene ucuz başka bir tür helva da bulunurdu. Ballı gofret yığınları, pirinç unundan bisküviler, baklava biçimi kesilmiş badem ezmesi ve hatmi şekerlemesi, arpa şekerleri, lokumlar, pembe ve beyaz drajeler; içinde yüzlerce, renkli ve zencefil, nar, ayva, anason v.b. akidelerinin parladığı uzun bakır sinileri çerçevelerlerdi. Şekerci ustaları, şekerlemelere biçim verme alanında birbirleriyle yarışırlardı. Hoş bir geleneğe göre bu gibi şeker-

lemeler düğün günü yeni evlilere sunulurdu. Bunlar, içinde yaprakları ve çiçeği ile birlikte bir gül bulunan ve hepsi de şekerden yapılmış bir vazodan meydana gelirdi.

Bunları hazırlamak için şöyle hareket edilirdi: bir tencereye şeker kamışı suyu doldurulur, içinden aşağıya doğru ince ve kalın birçok pamuk iplikleri sallanan bir kapakla örtülünce bütün bu ipler şeker kamışı suyunun içine girerdi. Bütün gece bu tencere çok hafif ateşte kaynatılır, sonra soğutulur, kapak açılırdı. Böylece kullanılan ipliklerin üzerinde çeşitli büyüklükte kristaller yapışık olan şekerden dallar meydana gelirdi. Bundan sonra bu kristalleri pembe ve yeşile boyayarak en güzel yankıları yapan güllü bir kupa elde etmek işten değildi.

Yan yana dizilmiş fenerler, limonatacıların dükkânlarına işaret sayılırdı. Bu dükkânların duvarları canlı renklerle boyanmış hasırlar veya kumaşlarla kaplı olarak yola doğru çıkıntı yapar, buralarda gezintiye çıkmış olanlara renkli şişelerde parlayan şuruplar, limonlu bal şerbeti, şıra, ayran, nâne veya kekik ile kokulandırılmış buzlu su, halkın çok tükettiği nişasta ve bal ile yapılan kar şerbeti sunulurdu. Buz parçaları üzerinde duran bakır kaplarda muhallebiler bulunur ve üzerine bal dökülerek düz kaşıklarla yenilirdi.

En canlı kalabalık çarşılar arasında çömlekçiler çarşısını da anmamız gerekir. Burada zanaatkârlar ayaklarıyla hareket ettirdikleri bir tahta tekerleğin önünde oturur, her türlü eşyaya biçim verirlerdi.

Bunlardan kimisi ucuz çömlekler yapar, yalnız kil kullanırdı. Lüks vazo yapan başkaları kaoline

yakın bir beyaz toprak kullanırlardı. Bunların içinde de kimisi *el-zabbâdî* denilen ve macun hâline getirdikleri kolay ezilebilen krem renginde bir tür çakıl taşını işlerlerdi.

Dükkânlarının arkasında İran'da pirinç samanı ile, Mısır'da alfa ile ısıttıkları fırınları bulunurdu. Ancak yakacak pahalı olduğundan çömlekçilerin çoğu tezek yakarlardı, ama bunu bu hususta önyargıları bulunan ve çömlekleri mekrûh sayarak almak istemeyecek olan müşterilerden saklı yaparlardı.

Her zaman kullanılan kupa ve çömleklerin boy ve genişlikleri standardize edilmişlerdi.

Bu zanaatkârların kimisi çatlamış, kırılmış porseleni onarma işinde uzmanlaşmışlardı. Çatlağın iki yanını, küçücük deliklerden geçen pirinç kancalarla ustaca tutturur ve üstüne kireç ve yumurta akından yapılmış bir tutkal sürerlerdi. Aynı tutkal kırılmış fayansları yapıştırmak için de kullanılırdı. Ayrıca çoğu mahir olan çok sayıda nakkaşlar da vardı. Bunlar fırçacıklar ve özel olarak hazırlanmış tabakları, vazoları, kupaları ve testileri, çiçekler, arabeskler, girlandlarla süslerlerdi. Genel olarak onlar vazonun altına adlarını ve yapım tarihini yazarlardı. Az çok önemli her fabrikanın kendi markası vardı.

En pitoresk çarşılardan birisi olan kuşçular çarşısı, gezinti yapanların, meraklıların, birçok lüks bahçelerdeki kuşlukları süslemeye yarıyacak kuşlar arayan amatörlerin oluşturduğu bir kalabalığın buluştuğu bir yerdi. Cıvıltılar ve renklerle dolu, kuş şarkılarının yankılandığı, kümes hayvanlarının kanat çırpmalarının duyulduğu bu çarşı da özel olarak yapılmış kafeslerde yalnız güvercinler, kumrular, tavus kuşları, kuğular görülmez, ayrıca adaların

parlak çiçeklere benzeyen papağanları, yeşil, sarı veya kırmızı papağanlar, ebemkuşağı renginde, tüylü, küçük Bengal kuşları, altın renkli dudular, cennet kuşları, ateş renkli kardinal kuşları ve biri ötekinden daha nadir türlü cinsten kuşlar hayretle seyredilirdi. Bu satıcılar her türden kümes ve av hayvanları da satarlardı; sülünler, keklikler, tavşanlar, güvercinler, ceylanlar v.b.; onların stokları her gün yenilenirdi.

Ulu Camiin tam karşısında, her zaman, çok canlı olan hakkâklar çarşısı bulunurdu. Zira her ergin erkek için adını, soyadını, hakkâkın adını ve hâkkediliş tarihini taşıyan kişisel bir mühre sahip olmak zorunlu idi. Yüzük biçiminde de yapılan bu mühürler, imza değeri taşırlardı; bundan ötürü hâkkâk, atölyesinden çıkan her mührün baskısını içeren bir sicil tutmak zorundaydı. Dar gelirli kimselerin mühürleri pirinç veya gümüşten, zengin ve şık kimselerinki yeşim taşından, akîkten veya altından olur, hükümdarlara özgü olanları ise yakut, zümrüt, elmas gibi son derece değerli taşlardan yapılırdı.

Kimi zaman kubbelerindeki sayısız deliklerden geçen güneş ışınlarıyla aydınlanmış, kimi zaman sıra kubbeleri altında, serin ve loş, kimi zaman yığınla fenerin aydınlattığı bu çarşılar, bütün gün, sık bir kalabalığın aktığı kanallara benzerlerdi. Orada eşeklere binmiş sarıklı burjuvalara, yaya giden halktan erkek ve kadınlara, önlerinde hizmetkârları, şatafatlı koşumlu beyaz dişi eşeklere binmiş şık hanımlara rastlanırdı. Sonu gelmez katır ve deve dizileri, malları taşırlar; kubbeleri çıngıraklarının sesleriyle doldururlardı.

İki veya daha çok çarşının kesiştiği yerlerde,

yüksekliği kimi zaman elli metreyi geçen tek bir kubbe ile örtülü, kare ya da yuvarlak küçük bir meydan bulunurdu. Şehrin ortasındaki bu çarşılardan başka en küçük mahallede bile aynı ilkeye göre kurulmuş, ancak gerekli bütün dükkânları da içine alan küçük çarşılar vardı; ekmekçiler, kasaplar, bakkallar, attarlar, berberler, iplikçiler, terziler, şekerciler, sütçüler, çömlekçiler, halıcılar, yâni her loncadan bir iki temsilci vardı. Ayrıca bu çarşılarda meyhaneler, bir veya iki hamam veya kervansaray bulunurdu. Mahalle cami ve medresesinin kapısı da bu çarşıya açılır, buradan yığınla küçük sokak kıvrıla kıvrıla mahallenin içinde gözden gözden yitip giderdi.

III. — Pazarlar.

Her gün açık havada, belli meydanlarda, çevre köylerinin ürünlerini getirip sattıkları pazarlar kurulurdu.

Her şehrin yüklerle odun ve çuvallarla kömür satılan bir odun veya kömür pazarı olduğu gibi, çok sayıdaki eşek ve katır sahipleri de ot, saman veya yeşil ot almak üzere saman pazarına giderlerdi. Tahıl pazarını, bir eşek, binek katırı veya deve, kurban etmek için koyun, yemek için tavuk alınan hayvan pazarını da kaydetmek gerekir.

Mersin ağacı, reyhan, tarhun, defne büyük yığınlarıyla kapari, zeytin, limon, şam fıstığı taşan sepetleri ile ve bunların etrafındaki gürültücü kalabalığıyla ot pazarı en canlı görüntülerden birine sahipti. Köylüler oraya erimiş yağ, bal, pekmez v.b. ile dolu keçi derisinden tulumlar da getirirlerdi. Bundan pek uzak olmayan bir yerde taze meyve pa-

zarı bulunurdu ki, alıcılara seçim olanağı bağışlardı. Nasır Husrev (5), 18 Aralık 1048'de Eski-Kahire pazarında yaptığı bir gezinti sırasında dört mevsimin o kadar meyvesini bir arada görmekle az şaşırmamıştı. «Ben, diyor o, bir ve aynı günde şu adlarını sayacağım meyve ve bitkileri gördüm: kırmızı güller, nilüferler, nergisler, portakallar, turunçlar, elmalar, yâseminler, kavunlar, muzlar, zeytinler, greyfurtlar...» bu yolda saydıkları kitabının metninde daha üç satır tutmaktadır! Öte yandan XI. yüzyılın sonunda Mısır'da bulunan Ali el-Haravî benzer sözlerle şaşkınlığını açıklamaktadır (6): «Aynı mevsim de portakal, turunç, limon, olmamış ve olmuş hurma, muz, firavun inciri, üzüm, badem, kabak, taze bakla, patlıcan, yeşil salata, ebe gümeci, kuş konmaz, nar, bezelye v.b...» gördüm.

Biraz ötede çiçek pazarı alıcılara, fidanları, fışkınları, fideleri sunardı. Yeni bir bahçe yapmak veya bir bahçeyi güzelleştirmekten daha kolay bir şey yoktu. Bunun için fıçılara dikilmiş her türlü ağaç stoklarına sahip yığınla satıcıdan birisiyle anlaşmak yeterdi. Alıcı, alacaklarını seçince, hammallar, içinde bitkiler dikili fıçıları alır istenilen yere götürür ve öyle beceriklice dikerlerdi ki, bitkiler en ufak bir zarar görmezlerdi (7).

Her mevsimde bu pazarlardan güller, kokulu bitkiler ve buket yapmak veya evleri süslemek için çiçekler satın alınabilirdi.

Ayrıca uluslararası ulusal veya bölgesel büyük panayırlar da vardı. Bunların tarih ve nitelikleri takvimlerde yazılı idi. Bu panayırlarda her şey satılırdı; ancak kimisi belli ürünlere özgüydü. Türkistan'da ünlü at panayırları, Huzistan'da eşek panayırları ku-

rulurdu. Ancak bütün panayırların en ilgi uyandıranı, her yıl Erdebil'de kurulan Ankara kedileri panayır - sergisiydi. Azerbaycan'ın başkenti olan Erdebil'de bu zarif hayvanları sevenler, dünyanın en güzel örneklerini bulabilirlerdi.

IV. — Gezgin Satıcılar.

Çarşılardaki dükkânlar, açık havada kurulan pazar ve panayırlardan başka, ortaçağ İslâm dünyasının şehirlerinde türlü şeyler satan ve sokakları, bağırtıları ve eşeklerinin çanlarının sesleriyle dolduran sayısız gezgin satıcılar vardı.

Sokaklarda böylece, her zaman haremlere girebilmek için körlerden yelpaze satıcılarına rastlanabilirdi; bunlar çok iyi iş yaparlardı; çünkü İslâm ülkelerinde herkesin içerde dışarda, akşam sabah, gezerken, misafirlikte yelpazesi eli değildi. Eğrilmiş ve boyanmış hurma yaprağı lifinden yapılmış olup işlenmiş hurma veya portakal ağacından bir sapa tutturulmuş sevimli biblolardı bu yelpazeler. Erkekler sadelerini kullanırlardı, şık kadınlarınki ise çok kez, pomponlarla süslü olurdu. Yelpaze satıcısı, hurma veya pirinç samanı ve süpürge otundan yapılma, ince süpürgeler, ince kesilmiş, ucu kükürde batırılmış çöplerden kibritler, fare kapanları ve cevâle denilen kömür ateşini çabuk yakmaya yarayan acaip, küçük bir ateş tutuşturucusu satardı. Bu, bir zincire asılı pirinç telden yapılma, küçücük bir sepetti. Bunun içine birkaç kömür parçası ve alevli bir küçük çaput koyup fırdolayı çevirmek, birkaç saniyede kor haline gelmiş ateş elde etmeğe yarardı. Gezer satıcılar, mallarını, boynu mavi boncuklar ve çıngıraklarla

süslü bir katır veya eşeğe, kamıştan büyük sepetler içinde taşıtırlardı. Sepetlerin arasında bir fener bulunur ve sokaklar kuşaklarına asılı terazileriyle bütün şehri dolaşıp «çiçeği burnunda» hıyar, patlıcan, «dolgun» bademler, «sulu» nar ve «baldan tatlı» karpuz diye bağıran bu satıcıların sesleriyle inlerdi. Gece olunca, onlar, mallarını methederek, her adımda, evine dönerken ipek çevresini portakallarla, üzümle veya narla dolduran müşterilere fenerin ışığında mallarını satarak sokakları arşınlamağa devam ederlerdi.

Yazın, buzcular sokakları doldururlardı; çünkü bütün İslâm ülkelerinde, her gün yığınla buz tüketilirdi. Buz kalıp halinde veya kar kuyularından çıkarılmış kar halinde satılır ve şerbetleri hazırlamak, meyve ve içkileri soğutmak için kullanılırdı. Kış gecelerinde, büyük sığ havuzlara kaynak suyu akıtılırdı. Birkaç saat içinde bu su 10 - 20 cm. giderek daha fazla kalınlıkta donardı. Bunun üzerine baltalar ve kazmalarla donatılmış işçiler buzu kırarlar, büyük parçalara bölerler ve onları bir bayırdan aşağı, bu iş için özel olarak hazırlanmış, üstü kapalı mahzenlere kaydırırlardı. İki ay boyunca bu iş gecede iki üç kez tekrarlanırdı. Böylece her buzluk haziranda yüzlerce ton saklanmış buz stokuna sahip olurdu. Yazın sıcakta bu buzlar bitince, buz tüccarları İran ve Afganistan'da bol bol bulunan doğal buzluklara baş vururlardı. Mezopotamya'da da buz elde etmek için İran dağlarına gidilirdi. Ancak, bu bölgede buz devlet tekelindeydi ve büyük gelirler sağlardı. Mısır'da buz az tüketilirdi. Çünkü bunun için ta Lübnan veya Anadolu'ya kadar gitmek gerekirdi. Buz kantarlarda tartılır ve gezici, eşekli buz satıcı-

larına toptan verilir; bunlar da onu perakende satarlardı.

Sucular tulumlarını şehirlerin üst bölümlerinde, ırmak veya kanallardan doldururlar ve onları deve veya katır sırtında taşırlardı. Bu hayvanların çanlarının sesleri her sabah sokakları doldurur, herkese taze suyun geldiğini bildirirdi.

Çamaşırcılar da, peşlerinde katırları sokaklarda gider gelirler, müşterilerinden kirli çamaşırları toplarlar, ırmağa götürürler, orada yıkar, iyi katlanmış bembeyaz geri getirirlerdi. Eski zamanların dikkatli çamaşırcılarının tersine, XIII. yüzyıl çamaşırcıları, çamaşırı çabucak yıpratan kireç kaymağına batırmaktan çekinmezlerdi (8).

V. — Dükkâncılar ve fiyatlar.

Dükkânlar genel olarak bakımlıydı; yerler sık sık silinir, gereçler özenle temizlenir ve satıcılar tertemiz giyinirdi. Ayrıca bir zabıta gücü, sırf yiyecek mağazalarını denetler, dükkâncıların hilelerini her zaman ortaya çıkarmamakla birlikte, bunları önlemek için önlemler almaya çalışırlardı. Böylece değirmenciler ve onların un verdiği fırınlar sık sık denetlenir, değirmen taşları, elekler, kantarlar, vezinler ve çuvallar inceden inceye gözden geçirilirdi.. Fırınlarda asılı bulunan bir zabıta buyruğu, un çuvallarının ara sıra yıkanmasını ve fareler dokunup kirletmesinler diye asılmasını sağlık verirdi.

Ekmekçiler iyi kabarmış mayalı nefis bir ekmek pişirirlerdi. Fırınlar ve ekmeklerın biçimi bölgelere göre değişirdi, örneğin, yakacağın bol olduğu orman-

lık kuzey ülkelerinde bugün köylerimizde gördüklerimize benzer, sıcağını kolay yansıtan tuğlalardan yapılmış fırınlar kullanılır ve birkaç kilo ağırlığında somunlar pişirilirdi. Odunun az bulunduğu güney ülkelerinde, toprağın bir metre derinliğine gömülmüş, büyük küpleri fırın olarak kullanırlardı. Bu fırınlar birkaç çalı parçası ve tezekle çabucak ısınırlardı; orada birkaç dakikada peksimet pişirilebilirdi. Ayrıca zemini kalınca bir biçimde küçük çakıl taşları ile kaplı tuğla fırınlar kullanılırdı ki, bunların yeri, üzerinde yakılan güçlü odun ateşi ile bembeyaz oluncaya kadar ısıtılırdı.

Bu son iki cins fırında, yuvarlak veya elips biçiminde, üzerine kimyon, anason yahut susam serpilmiş peksimetler pişirilirdi. Oldukça yumuşak ve iyi kabarmış olan hamur, bir kürekle fırına atılır, birkaç dakika sonra, bir çatalla çevrilirdi. On dakikada peksimetler pişmiş olur, oldukça, az yakacak ile bir yığın peksimet pişirilirdi. Her fırıncı, hamur teknesi ve fırın etrafında nöbetleşe çalışan birçok çırak ekibi çalıştırırdı. Çünkü her gün şehirde noksanlığı duyulmasın diye, belli bir miktar ekmek teslim etmek zorundaydı.

Üstelik, birkaç mangır karşılığı müşterilerin getirdiği tepsileri de fırıncılar pişirirlerdi. Her sabah işe gidenler içinde koyun eti, soğan, nohut veya fasulya bulunan, ağzı iyice kapalı bir güveci fırına getirmek alışkanlığında idiler. Bu güveçler bütün gün sıcak küllerin içinde yan yana dururlardı, her müşteri evine dönerken kendisininkini alır, bu yavaş yavaş, iyi pişmiş yahniyi evine dönünce afiyetle yerdi.

Kasaplar da sıkıca denetlenirlerdi. Bir veteriner

servisi cılız veya hasta hayvanların etlerinin satılmamasına dikkat ederlerdi.

Kesim - evleri kural olarak meskûn yerler dışında bulunurdu.

İran'lı gezgin Nasır Husrev Arabistan'da yerlilerin her türlü eti yediklerini ve kasapların her zaman yılan, kertenkele, kirpi, tarla faresi, köpek ve kedi sattıklarını söylemektedir. Ancak yüzülmüş olan her hayvanın başı ve derisi, müşteri hangi eti aldığını anlasın diye, etinin yanında sergilenirdi! Daha uygarlaşmış Mısır, Suriye ve Mezopotamya gibi ülkelerde kasaplar yalnız deve ve koyun satarlardı. İran'da hemen hemen, sâdece koyun ve kimi dönemlerde sağmal hayvanları korumak için yasak edilmiş olmakla birlikte sığır eti satılırdı. Türkistan'da kasaplarda daha çok at eti bulunurdu (9).

Her keseye uygun pek çok lokanta bulunurdu, işçilere paça ve kelle satan pis aşevlerinden, sessiz ve kibar garsonların bakır tepsilerde kızarmış et, sütlüler, meyve ve şerbetler getirdikleri şık lokantalara kadar.

Ucuz aşevlerinde halk her gün harisa adı verilen koyun veya sığır eti, nohut veya fasulya ve irmikten pişirilmiş tarçınlı bir çorba yerdi; ancak XII. yüzyıldan başlayarak, bu aşevlerinin sahipleri hileye başvurup harisa'nın içine her türlü artığı doldurdular. Bu namussuzca işler öyle genelleşti ki, XIII. yüz yılda önemli bir hilelerle savaş servisi kuruldu. Her akşam gerçek bir denetmen ordusu sokakları dolaşır, lokantalara girer, büyük kazanlardaki yemeklerin tadına bakıp hileleri saptayarak mühürlemekten, ertesi sabah da onları alıp götürmekten çekinmezlerdi.

Köfteciler dükkânlarını bir polis noktasının ya-

kınlarında açmak zorunda idiler, çünkü onlar hile yapmak, müşteriyi aldatmak kolaylığına sahip olduklarından, özel bir denetime konu teşkil ederlerdi; bununla birlikte ne deve etini, koyun eti diye satmaktan ne de taze olmayan artık etleri karıştırmak ve ızkaralara çok sarfiyata sebep olduğundan bol bol baharat koymaktan çekinmezlerdi. Kimi zaman iyice hazırlanmış, natron, safran ve pekmez karışımı ile üstü boyanmış ne olduğu bilinmez şeyler müşterilere tam bir ızkara köftesi lezzeti verirdi. Her dükkânda ellerinde uzun sineklikler bulunan yamaklar, sergilerdeki gerçek kızartmalardan sinekleri uzaklaştırırlardı.

Ayrıca kızartmacılar da vardı. Bunlarda her saat kızarmış patlıcan veya kabak özellikle Nil, Dicle veya Fırat kıyısındaki şehirlerde de kızarmış balık bulunurdu.

Tatlıcılar halkın pek sevdiği, bitkisel yağda kızarmış tatlılar hazırlarlardı. Herkesin sevdiği zülebiye denilen bu tatlılar buğday unu, badem, şeker ve gül suyundan yapılırdı.

Üstlerinde örülmüş liften kapaklar bulunan pırıl pırıl bakır güğümlerin sıra sıra dizildiği sevimli sütçü dükkânlarına hemen her yerde rastlanırdı. Her gün hilelerle savaş servisinin denetmenleri sütü gözden geçirirlerdi. Sütçünün hilelerini ortaya çıkarmak için birçok usuller vardı; bunların en çok uygulananı bir yünlü kumaş üzerine bir damla süt damlatmaktı. Eğer süt yuvarlak kalır ve dağılmazsa saflığı anlaşılır, yok eğer dağılır, kumaşı ıslatırsa içine su konmuştur.

Bütün kentlerde çok yaygın olan bir mağaza da yağevleri idi. Bu mağazalarda çıplak ayaklı erkek-

lerin, önceden kabuğundan çıkarılmış, temizlenmiş ve ısıtılmış susam veya keten tohumlarını taş tekneler içinde büyük bir çaba ile çiğnedikleri görülürdü. Yağ, teknenin altına açılmış bir delikten akar ve zaman zaman boşaltılan bir havuzu doldururdu.

Kimi mahallelerde daha kibar müşteriler bu adamların ayaklarının ayak taşı ile temizlenmesini ve ağızlarına da bir mendil bağlanmasını isterlerdi. Bir kez ezilip çıkarıldıktan sonra, yağ türlü büyüklükte tüplere konulurdu; en çok rastlananlar 26, 110 ve 115 litreliklerdi. Bu küplerin üstü hurma yaprakları ile örtülüydü.

Eski - Kahire ve Bağdat'ta halk daha çok İran ve Türkistan'da olduğu gibi susam yağı kullanırdı. Buna karşılık Akdeniz'in Suriye, Tunus gibi çok miktarda zeytin yağı üreten müslüman ülkelerinde yalnız bu yağ yenirdi. Bu bölgelerde zeytin ezen çok sayıda değirmen vardı. Öteki şehirlerde, özellikle Eski - Kahire'de keten tohumu yağı çok yaygındı. Bu da susam yağı gibi elde edilirdi; ancak daha pahalıydı. Bundan ötürü hileci yağ tüccarlarının daha ucuz olan zeytin yağını buna karıştırmaları sık sık görülen işlerdendi.

VI. — Ağırlık ve Ölçüler

Ağırlıklar ve ölçüler, birim adı aynı kaldığı halde kentten kente ve uğraştan uğraşa değişirdi. Böylece bunları tanımak ve birbirinden ayırmak gerçek bir bilim olmuştu.

Örneğin, Mekke'de 120 dirhem değerinde olan ratl, Kahire'de 440, Bağdat'ta 130, Şam'da 600, Suriye'de Hama'da 660, Halepte 720, Suriyede Hu-

mus'da 794, Fırat kıyısında Harran'da 720, İstanbul'da 1200, Kudüs'te ve Filistin kıyısındaki Nablus'da 800 dirhemdi.

Dirsekten parmak ucuna kadar, yarım metre boyundaki resmî ölçü 24 parmaktı. Parmak yanyana dizilmiş altı arpa tanesinin enine eşitti. Arpa tanesinin eni de bir katırın kuyruk kılının yanyana dizilmiş altı tanesine eşitti (10).

Genel olarak kullanılan terazi iki bakır kefeden oluşurdu. Bunun altın ve mücevher ölçmeye özgü küçükleri, perakendeciler için orta boyluları ve tahıl, odun v.b. için de çok büyükleri vardı. Terazi demiri çelikten ağırlıklar da dökme veya demirdi; bunların üzerinde birim veya parçalarını gösteren sayılar ve polisin mührü bulunurdu. Aynı mühür sıvı ölçeklerinin üzerinde de vardı. Herkesin kullanacağı bir terazi kullanabilmek için polis izni gerekirdi.

X. Yüzyılda tâcirlerin özellikle Sistan ve Horasanda çok namuslu oldukları anlaşılmaktadır; öyleki oralarda tacirlerin ünü atasözü haline gelmişti, ama XI. yüzyıldan başlayarak bu meslek ahlâkı yavaş yavaş gitti. XII. ve XIII. yüzyıllarda tâcirlerin çoğu, hele Mezopotamya ve Mısır'da alıcıyı hem malın niteliği, hem de ağırlıklar bakımından aldatmaya koyuldular.

Böylece kuyumcular terazilerinin kefesini hafifçe üflerler veya kefelerden birinin altına küçük bir balmumu parçası yapıştırırlar, giderek tüzüklere uymayan hileli ağırlıklar kulanırlardı. Bitkisel yağ satıcıları kanuna uymayan ölçekler kullanırlardı. Lokantalar ve kızartmacılar, sundukları malın niteliği hakkında yalan söylerler, sütçüler süte su katmaktan sıkılmazlardı v.b. Böylece XIII. yüzyılda

her kentte hilelerle savaşan özel servisler kuruldu ve polise dükkânları ve pazarları mümkün olduğu kadar yakından denetleme görevi verildi.

VII. — Fiyatlar ve Para Değeri

İşte başlıca tahılın öteki kimi eşyanın VIII. - XIV. Yüzyıllarda İslâm ülkelerinin başkentlerindeki fiyatları. Bu fiyatlar sabırlı, uzun incelemelerin konusu olmuş ve bu devre ait el yazmalarından tam tamına Henri Sauvaire tarafından çıkartılmıştır ki, kendisi bu ilginç incelemeye hayatının on yılını harcamıştır. Ayrıca bilgili tarihçileri bu fiyatlar şaşırtmaz, çünkü Ortaçağ'da Avrupa karanlıklar içindeyken müslüman Doğu bütün zenginliklerin ve uluslararası bütün ticarî ilişkilerin biricik merkeziydi.. Müzik ve resimde olduğu gibi, her uygarlığın, değer ölçülerinde de kendine özgü görüşleri vardır. Müslüman Ortaçağın fiyatlarının altınla ifadesini fransızlar'ın altın ölçüsüne çevirmemizdeki tek amaç fransızlara müslüman dünyasının çeşitli ülkeler ve çeşitli dönemlerdeki fiyatları kendisine yabancı olmayan ondalıklı bir sistemle, bugünkü fiyatlarla karşılaştırabilmesi içindir. Böylece bahis konusu yüzyıllar boyunca, doğrudan doğruya İslâm uygarlığının gelişmesinden doğan, hayatın gittikçe pahalılaşması açıkça görülmektedir. Özellikle doğu Akdeniz'de, XII. ve XIII. yüzyıllarda hayat çok pahalılaşmıştı; ancak bugün de olduğu gibi, öyle zenginler vardı ki, fiyatları bize rüya gördüğümüzü sandıracak eşyayı alabiliyorlardı.

Ayrıca bir el işçisinin kazandığı ile, bir aydının kazandığı arasındaki büyük fark da dikkate değerdi; bu da kölelerin bedava çalışmalarından ötürü idi.

1 — TOPTANCI FİYATLARI

Bir metrik kental buğdayın değeri (Fransız Germinal altın Frankı ile)

A — Bağdat ve Mezopotamya'da

Milâdî yıl	Frank	Milâdî yıl	Frank
873	58.09	1099	33.88
941 (Kıtlık)	152,97	1227	46.77
941	101.65	1300-1400	19.12
960	29.04	(Un kentali)	
970	12.10	993 (Normal)	219.95
993 (Kıtlık)	163.20	1057 (Normal)	219.95
1025	96.81	1102	169.19
1083	4.84	1122	109.97

B — Şam veya Suriye - Filistin'de

Milâdî yıl	Yer	Konu	Frank
1177-1180	138.45	1260	138.45
1190 (Kıtlık)	692.56	1295	51.43
1190 (Kıtlık)	664.57	1299	108.91
1198	76.64	1300	90.76
1245 (Kıtlık)	3.461.31		

C — Eski - Kahire'de

Milâdî yıl	Yer	Konu	Frank
868-83	1.31	1294 (kıtlık)	108.91
883-95	3.62	1294 (kıtlık)	136.14
953-63	13.56	1295 (kıtlık)	154.28
966 (Kıtlık)	108.91	1295	31.76

1006	12.92	1295 (kıtlık)	163.36
1006	54.45	1295	31.76
1055	40.84	1296	36.30
1064 (Kıtlık)	154.28	1296	19.07
1101	31.78	1296	43 33
1101	18.15	1296	18.15
1154-1160	90.76	1296	40.83
1191	15,43	1299	11.79
1196 (Kıtlık)	326.73	1300	27.23
1197	90.76	1303	36.30
1198 (Kıtlık)	172.45	1303	22.66
1200	90.76	1305	36.30
1201	54.45	1307	45.33
1230	90.76	1310	13.61
1263 (Kıtlık)	181.52	1317	87.07
1263 (Kıtlık)	290.43	1335	63.49
1263	54.45	1335	22.66
1263	90.76	1364-1365 (kıtlık)	136.14
1263	95.30	1393	90.76
1283	31.76	1398	36.30
1283	16.33	1398	66.2[illegible]
1293	11.79	1403 (kıtlık)	363.05
1293	54.45	1403 (kıtlık)	40[illegible].43

2 — PERAKENDE FİYATLAR

Milâdî yıl	Yer	Konu	Germinal Frankı ile fiyatı
813	Bağdat	Bir kilo ekmek	0,10
813	»	»	0.17
945			0.31
945			2.20
992	»		7.59
1102	»	» »	7.50
1006	Eski-Kahire	Bir litre bitkisel yemeklik yağ	1.99
1006	»	Bir litre yakacak yağ	1.27

1440	»	Bir kilo sabun	1.00
1440	»	Bir kilo kara biber	6.34 - 7.44
1195	Eski Kahire	Şehirde kayseriye denilen büyük bir mağaza olabilecek bir binanın artırma fiyatı	1 555 200,00
1198 (kıtlık)		Bir tavuk	21.87
1198 (kıtlık)		Bir karpuz	27.52
1201 (kıtlık)		Bir tavuk	70.00
1201		Kibar bir yerde bir konağın kirası	640.00
1201		Bir dairenin kirası	228.00
1229-1249		Güzel bir kesme taşın yapıya yakın satış fiyatı	12.75
1229-1249		Güzel bir tuğlanın yapıya yakın satış fiyatı	0.61
1292		Donanmanın geçişini seyretmek için Nil kıyısında bir yerin kirası	150.00
1292		Donanmanın geçişini seyretmek için bir kayığın kirası	448.00
1292		Filodaki bir kürekçinin gündeliği	3.50
1295 (kıtlık)		Bir tavuğun arttırmaya konuş fiyatı	1.86 - 12.75
1295 (kıtlık)	İskenderiye	Bir tavuk	24.00
1300	Eski-Kahire	Mutfak için bir kental odun	1.86
1300	»	Odun yarıcısının ücreti	0.90
1308-1310	Fas şehri	Basit bir evin değeri	14 960.00
1326	Basra	Bir büyük sepet hurma	5 74
1326	»	Bu sepeti pazardan eve taşıma ücreti	1.80
1331	Eski-Kahire	Bir «dam» veya kulübenin aylık kirası	1.20
1341		Bir Hanımefendinin üstü başı	64 080.00

1341	Eski Kahire	Bir Memlûk sultanının gala pantalonu	128.160.00
1341		Aynı kadının pabuçları: **Kabkablar, sarmzâlar ve böfler**	48 060.00
1384		Yemek verilen bir bahçe işçisinin gündeliği	0.90
1378-1136		Bir balıkçının yıllık dükkân kirası	3 304.00
1388		İşe yeni başlamış bir memlûk'un gündeliği	6.34
1198	Şam	Bir kilo et	3.75
1299	»	»	4.50
985		şeker	0.27
985		bir kilo bitkisel yağ	0.19
1219	»	»	0.37
1299	»	» » »	3.35
895	Bağdat	Bir kilo sığır eti	0.12
1006	»	»	0.87
1197	»	»	4.80
1296	»		3.80
1403	»	» »	4.90
1403	»	» Koyun eti	10.12
985	Eski-Kahire	Bir yumurta	0.025
1201		» »	0.61
1310-1339	»	Bir kilo şeker	2.30
1344	»	» » »	9.75
1243	»	Bir litre şarap	0.12
763	Bağdat	Bir işçi gündeliği	0.12
763	»	Bir duvarcı gündeliği	0.625
813	»	Bir duvarcı gündeliği	0.62
861	Eski Kahire	Bir mühendis gündeliği	3.50
936 975	Kurtuba	Bir duvarcı gündeliği	0.95
997	Buhara	Fârâbî'nin «**metafizik**» adlı kitabı	2.10
1043	Eski-Kahire	Küçük bir dükkânın aylık kirası	28.00
1043		Güzel bir dükkânın aylık kirası	150.00

1047		Güzel bir dairenin aylık kirası	70.00
1164		**Hamasa** alelâde bir nushası	13.55
1171 - 1193		Bir hukuk profesörünün aylığı	560.00
1173	Şam	Bir dükkânın aylık kirası	84.45
1176	Eski-Kahire	Bir hukuk profesörünün aylığı	560.00
1184		Hz. Osman'ın kopya ettiği söylenen bir Kur'an	470 000.00
1189	Şam	Selâhattin Eyyûbînin bir tabibinin aylığı	448 - 460 Fr.

VIII. — Zanaatçılar ve İşçiler

Genel olarak koyun yünü işleyen keçeciler özellikle İran ve Türkistan'da çok bulunurdu. Bunlar hayvanların vücutlarının belli yerlerinin tüylerini kullanırlardı. Uzun zaman zamk içinde bırakılarak yapıştırılan bu tüylerden bozulmayan ve çok pahalı satılan keçeler yapılırdı.

Bu zanaatçılar tek ve doğal renkli keçe halılar yaptıkları gibi, beyaz keçe üzerine siyah veya sarı desenli keçeleri bastırarak renkli keçe halılar da yaparlardı. Bunlar ayrıca Horasan, Türkistan vb. soğuk ülkeler için çok kalın, keçe çadırlar, kervan heybeleri, askerlerin veya kervancıların taşıdıkları yelek ve paltolar, ordu için çift kat keçeden zırhlar ve nihayet hemen hemen bütün İranlı köylülerin başlarına giydikleri, kırmızı, gri, beyaz veya siyah, son derece ince keçeden başlıklar yaparlardı.

Çaputçular Doğu şehirlerinde çokça bulunurdu; bunlar her gün sokakları dolaşıp eski giysi ve

çaput aldıklarını bağıran gerçek bir ordu teşkil ederlerdi. Karşılığında kadınlara türlü boylarda iğne verirlerdi.

Böylece çok büyük çaput yığınları toplanır, sonra seçilir, cins cins ayrılır, kürkçü, kâğıtçı, ayakkabıcı, saraç ve özellikle pabuççu gibi zanaatkârlara tartı ile satılmak üzere sergilenirdi.

Şehrin kapılarında çeşitli yerlerde kullanılan derilerin hazırlandığı dabbaglar ve sepiciler mahallesi bulunurdu.

Genel olarak eşek, katır, inek, keçi ve oğlaktan elde edilen bu deriler, her biri başka bir yöntemle ve özenle hazırlanırdı. Üç gün ve üç gece tekneler içinde suda bırakıldıktan sonra çıkarılır, yeni bir banyoya sokulurdu; bundan sonra deriler dabağ edilirdi. Bunun için yüz oğlak derisine yirmi kilo, yüz keçi derisine de otuz kilo olmak üzere palamut kullanılırdı. Dabbaglar meşe meyvesi kullanmaktaydılarsa da, böyle hazırlanmış deriler aynı incelikte olmaz ve güneşte kararırlardı.

İçinde ikiyüz keçi derisi bulunan bir tekne için iki işçi gerekirdi.

Bir polis buyruğu, dabbagların hasta hayvanların derilerini işlemelerini yasaklamıştı; zaten bunu yapamazlardı da, çünkü hastalıktan ölen hayvanların derilerinde birkaç kıl kaldığından kolayca ayırdetmek olanağı vardı.

Bu deriler sonradan türlü zanaatçılara verilerek, ayakkabı, eldiven, heybe, koşum takımı yapmak için kullanılırdı; ancak halkın çok kullandığı su tulumları endüstrisi, özellikle çok gelişmişti. Büyüklüğüne göre bir iki, giderek üç bölmeli olan bu tulumlar özenle dikilmişlerdi. Bunlar dışı tüylü ham keçi

derisinden, köylülerce kaba saba dikilmiş ve yalnız bitkisel yağ, petrol, pekmez, bal, yağ ve daha başka sıvı yiyecekleri saklamak için kullanılan tulumlarla karıştırılmamalıdır.

Çarşılara dağılmış olan zanaatçılar, tahta, bağa, boynuz, fildişi vb. işlerler, yığınla sanat eşyası veya kullanılacak eşya yaratırlardı. Böylece tarakçılar bağa, şimşir veya portakal ağacı kullanırlardı; ancak bağadan olanlar, sertliğini muhafaza edip, saçları yolduğu iddia edilen ikincilerden daha revaçtaydı. Aynı zanaatçılar vernikli tahtadan kaşıklar, kepçeler de oyarlardı; çok hafif olan bu kaşıkların saplarında çiçekler ve ajurlu desenler bulunur, ayrıca zanaatçının adı veya şu manaya gelen bir beyit: «falan ustanın sanatının inceliğine hayran olunuz; o Cemşid'in biçimini şimşire işledi» oyulmuş veya çıkmaz mürekkeple yazılmış olurdu.

Kimi atölyelerde tunçtan döğülmüş bir mili bulunan mimoza ağacından eğircekler yontulurdu. Diğerlerinde rebabçılar, rebab, piyanonun anası olup üç oktavlı bir klavyesi bulunan kanun, harp ve onüçüncü yüzyıldan başlayarak idrolik orglar yaparlardı; daha başka atölyelerde de muşarabiyeler, tahta kafesli balkonlar, satranç tahtaları, markozotori mobilyalar, değerli ağaçlardan yapılmış sedef, gümüş veya fildişi kakmalı sandıklar, fildişinden oyulmuş satranç takımları ve daha bir yığın ustaca işlenmiş eşya yapılırdı.

Her Müslümanın her zaman seve seve çektiği, tesbihlerin endüstrisi de çok gelişmişti. Tesbih sofular için dua etmeğe yarar; ancak ayrıca birçok amaçlar için de kullanılırdı: örneğin okuma yazma bilmeyenlere saymayı öğretir; şık ve işi gücü olma-

yanlara bakımlı ellerini değerlendirip zarif hareketler yapmaya; sinirlilere parmaklarını hareket ettirme fırsatı vermeğe, herkese de kehanette bulunmaya yarardı.

Uzmanlaşmış sanatkârlar, türlü türlü tesbihler yaparlardı: şimşir veya limon ağacından yapılmış adi tesbihten tutun da abanozdan, gül ağacından, amberden, akikten, fildişi veya sedeften yapılan pahalı modellere kadar. Tesbihine bakarak, tesadüfen tanışılan bir kimsenin zevki ve servetinin derecesi hakkında hüküm verilirdi.

Yapı işçileri: marangozlar, duvarcılar, toprak tesviyecileri, badanacılar, her mahallede bir çeşit küçük iş borsası meydana getirirler ve burada mevsime göre değişen gündelikler saptanırdı. Aynı işi yapanlar orada toplanır ve işvereni beklerlerdi. Özel iş sahipleri ve müteahhitler erkenden ihtiyaçları olan işçileri tutmak için oraya gider, daha güçlü veya daha canlı görünenleri seçerlerdi.

Müteahhit yapılacak işi inceledikten sonra, müşterisinin kabul etmesi için yapılacak işin kaça malolacağını gösteren keşif toplamını ona bildirirdi. Kimi zaman bu keşif az çok lâstikli maddeler içerirdi; bu durum, her zaman iş bittiğinde anlaşmazlıklara sebep olurdu; bu durumda anlaşmazlık kadı ile polis komiseri arasında bir duruma sahip olan muhtesib'e götürülürdü. Muhtesip'ler cami kapılarına yapılarda kullanılacak tuğla ve kiremitlerin gerekli ölçüsünü gösteren ilânlar asarlardı.

Şantiyelerde iskele yapmak için, kullanılmış tahta kiraya verilir, bu iskelelerle yukardaki katlara veya minarelerin tepesine ulaşılırdı. İşçiler ve

malzeme sepetler içinde, ip ve makara yardımıyla yukarıya çekilirdi.

Duvarcılar doğru duvar yapmak için çekül kullanmaya ve iyi kalite alçı sarfetmeğe mecburdular, çünkü müşteri duvar kötü yapıldığı tak irde, muhtesip aracılığıyla ayrıca masraf vermeden duvarı yeniden yaptırabilirdi.

Devrin badanacıları ve dekoratörleri apartımanların içlerindeki düz badanayı süslemekte usta idiler, zira o zaman yürürlükte olan şeriata göre insan veya hayvan resmi yapmak yasaktı. İran ve Türkistan gibi kimi bölgelerde, bu yasağa değer verilmiyor, insan ve hayvan resimli sahneler çizilmeğe devam ediliyordu; ancak İslâm ülkelerinin tümünde görkemli bir dekorasyon biçimi gelişti. Bu âdeta bir duvar tezhibi idi ki, bununla yasağa uyulur, düz renkli yüzeylerin monotonluğu önlenirdi. Duvarlar ve tavanlar böylece nakışlar, geometrik biçimler, girlandlar, oyulmuş sonra da üstü yaldız ve mavi boya ile kaplanmış motiflerle dolu olurdu.

Evlerin içindeki katlar taştan yapılırdı, ancak beşinci veya altıncı kata gelinir gelinmez, giderek kimi zaman duvarcılar yerlerini marangozlara bırakırlardı. Çünkü yukarı katlar için yalnız tahta kullanılırdı. Bu tahtalar yağlı boya ile örtülürdü. Bu hem tahtayı korumak, hem de renklendirmek için yapılırdı; ama yangın tehlikesi de artmış olurdu. Çok kez birçok mahalleler yardım etmek olanağı bulunmadan yanıp kül olurdu, çünkü dar sokaklarda ateş çabucak yayılırdı. Bunun sonucu şehirlerin tüm yandığı da olmuştur. Örneğin 1401'de Şam, Timur tarafından alındığında yanmış, Timur bile felâketi önleyememiştir.

Keresteciler perakende olarak direk, her yönü iyi silinmiş tahtalar ve bazı onarımlarda bulunmak isteyenlerin satın aldıkları latalar satarlardı. Bunlar bütün bir ağacı satın alıp istedikleri gibi evlerinde kereste haline getirmek olanağına da sahiptiler. Kereste kesiciler ekibi üç kişiden oluşurdu. Bunlardan ikisi çerçeveyi çekerken, üçüncüsü de destereleri bilerdi.

VIII. BÖLÜM

KIRSAL YAŞAYIŞ

I. — Köylü, Evi ve Hayvanları

Peygamber «Bir kimse bir meyve veya sebze bahçesi yaparsa, elde edeceği meyveler kadar Tanrı ona sevap yazar; bir kimse sebze veya meyve bahçesi yapar da başka birisi, vahşi bir hayvan veya bir kuş ondan yerse, bunların yedikleri onun sadakası sayılır» demiştir.

Yüzyıllar boyunca toprağa bağlı olan Doğu'lu köylüler ancak X. yüzyılda özgürlüklerine kavuşmaya başlamışlardır. O da yalnız Siistan, Horasan, Sogdiyana, Harezm, Medya, Fars, Irak gibi gelişmiş bölgelerde. Garşistan, Gûristan, Taberistan, Giylan, Deyleman ve Şirvan gibi bölgeler bütün Ortaçağ boyunca feodal sistemi sürdürdüler. Mısır, Huzistan veya kuzey-doğu Hindistan'a gelince, buradaki köylülerin durumu başkaydı; çünkü bu topraklarda bir sömürge diktatörlüğü rejimi hüküm sürmekte, yerliler Fellah veya Kuli statüsünden başka bir şeye sahip bulunmamaktaydılar. Feodalizmin şiddetle egemen olduğu, henüz gelişmemiş bölgelerde olsun, bir sömürge rejiminden başka bir rejimin uygulanamayacağı antik uygarlık ülkelerinde olsun köylülerin durumu hiç de özenilecek gibi değildi; çünkü ilkinde köylüler kendi ırklarından derebeyleri, yer-

li soylular tarafından sömürülmekte ve ötekilerinde toprak sahibi olmuş fatihlerin hırsları altında ezilmekteydiler. Örneğin XII. Yüzyılda fethedilen Küçük-Asya'nın Ermeniler ve Bizanslıları bu ikinci türden bir rejimle karşılaştılar.

Ancak yukarıda bahsedilen gelişmiş bölgelerin ve X. yüzyıldan başlayarak tamamiyle özgürlüklerine kavuşmuş olan köylülerinden çoğu sonradan toprak giderek ev, kimi zaman da şato sahibi oldular.

Köylülerin evleri, bölgelere göre değişirdi: Huzistan ve Mezopotamya'da bu evler yalnız kamış bir kulübeden oluşurdu; buna karşılık İran'da köylüler taş evlerde, Türkistan'da ise tahta evlerde otururlardı. Ancak daima ve her yerde köylü evleri yüksek taş duvarlarla çevrili, az veya çok önemli köyler halinde gruplaşırlardı. Zemin katında ahırlar ve ağıllar, bunun üstünde samanlıklar ve anbarlar ve kimisinde yemek pişirmek için bir ocak bulunan odalar vardı. Köyün ortasında her zaman bir çeşme, bu yoksa bir sarnıç, bir köşede de fırın bulunurdu. Çevriğin içinde iyi bir yerde, kötü mevsimde köylülerin, daha çok köylü kadınların çalıştıkları bir veya birkaç dokuma atölyesi bulunurdu.

Akşamlayın hayvanlar ve insanlar içeriye girince, duvarın kapısı kapatılır, ertesi sabah, sürülerin çıkması için yeniden açılırdı.

Çevriğin dışında tarlalar, yaylaklar, köy çayırlığı, meyve bahçeleri ve bağlar vardı. Çok kez, bağlar kerpiç veya taş bir duvarla çevriliydi. Hasat veya bağ bozumu günlerinde kimi gençler geceyi nöbetleşe çevriğin dışında geçirirler, tilkiler, çakallar,

kuşlar veya sadece hırsızlardan, arpaları, buğdayları veya üzümleri korurlardı.

Ahırlarda, bir bölgeden ötekine değişen yük hayvanları yaşardı. İran'ın kuzeyinde ve Ortaasyada sapan veya araba için at kullanılırdı; orta ve güney İran'da, Ermenistan'da, Küçük-Asya'da, kuzey Suriye'de öküz ve ineklerle çalışılırdı. Irak ve Huzistan'da, Hindistan'dan gelme mandalarla toprak sürülür, asıl Arap ülkelerinde ise sapana develer koşulurdu. Eşekler, katırlar, koyunlarla birlikte tavuklar, güvercinler, kazlar, ördekler vb. köylünün evcil hayvanlarıydı. Bunlar tohumluğu da veren köylünündü; toprak ve su ise, toprak sahibinindi.

Her köyde bazen binlerce güvercinin yaşadığı önemli bir de güvercinlik bulunurdu. Genel olarak kule biçiminde ve oldukça geniş tutulmuş bu güvercinliklerin damında giriş-çıkış için her birinin önünde balkoncuk gibi bir tahta parçası bulunan birçok delikler vardı. Birbirinden ayrı olan yuvalar, fırdolayı güvercinliğin duvarında üst üste bulunurdu. Güvercinliği hiçbir zaman ağaçların yakınında yapmazlardı, çünkü yırtıcı kuşlar güvercin yuvalarına zarar verebilirlerdi. Güvercinliğin etrafına daima sedef otu dikilirdi, çünkü yılanlar bu ota yaklaşmazlar. Kışın güvercinlere yem verilirdi. Başka mevsimlerde onlar, karınlarını doyurmak için tarlalara giderlerdi. Bu kuşlar senede on-oniki yumurta bırakırlardı. Ayrıca dışkıları çok gözde bir gübre olduğundan, güvercin yetiştirmek çok kârlıydı.

Tarım alanında gündelikçi çok bulunurdu. Bunlara mevsimin gereklerine göre baş vurulurdu; orta yaşlı, kuvvetli ve çevik olanlar seçilirdi. Onların ne kollarında, ne vücutlarında hiçbir sakatlığı, eğ-

ri kaynatılmış kırığı çıkığı ve herhangi bir deri hastalığı olmaması gerekirdi. Ağaç dikenler veya budayanlar ayrıca her bakımdan sağlam olmak gerekirdi, çünkü bitkilerin başarılı bir sonuç vermesi buna bağlı sayılırdı. Ayrıca ağaçlar budandığı gün, işçiden kan alınmamış, kendisine vantuz çekilmemiş olması gerekirdi. Giderek göz hastalığı olan, göz yaşları akan, bir gözü kör veya şaşı kimseler hiçbir suretle bahçeleri işleyemezlerdi. Onları başka işlerde çalıştırırlardı. Çok önemli bahçelerin sürekli bakım gerektirdiği kimi bölgelerde daha çok doğu Afrika'dan getirtilmiş zenci köleler çalıştırılırdı. Toprak işçisi olarak, uzun boylu, adaleli ve kuvvetliler, sürüleri korumak için ise sakin, sabırlı, iyi karakterli adamlar seçilirdi.

Köylüler içinde, genel olarak kadınlar da erkekler gibi çalışarak onlara yardım ederlerdi. Onlar bitkileri dikerler, tarlanın yaban otlarını ayıklarlar, hayvanlara bakarlar ve fırsat düştükçe de koşum hayvanlarını kullanmaktan korkmazlardı.

İlke olarak, iyi topraklardaki tarlalar, zeytinlik, hurmalık ve bağlardan gelen tahıl, tane ve saman üleştirilirdi. Bu ürün üçe ayrılır, birini köylü, ikincisini toprak sahibi, üçüncüsünü de hazine alırdı. Ancak bu kural her yerde ve daima aynı olarak uygulanmaktan uzaktı. Böylece, fakir bölgelerde üreticiyi gözeten örnekler vardı; kimi durumlarda, ürünün 9/10'u kendisine bırakılır, geri kalan 1/10'u ise toprak sahibi ile hazine arasında bölüştürülürdü. Devlete ait topraklara gelince, bunlar ya önceden ödeyen mültezimlere veya doğrudan doğruya köylülere kiralanırdı. Ancak köylüyü ezmeğe elve-

rişli olan bu sonuncusu, yalnız sonradan fethedilen ülkelere uygulanırdı.

Ne olursa olsun, o zamanların köylüsü mutsuz değildi ve yaşamını rahat rahat kazanıyordu; çünkü ahırlarından, mandırasından, kümesinden, bahçesinden, kovanlarından vb. elde ettiği gelirleri kendisine kalmaktaydı. İran tarım kitabı İrşad'da zikredilen ortaçağ sonundan bir İranlı şair şöyle dememiş midir:

Toprağı altın yapmaya uğraşmak, zamanı yitirmek demektir;
Zengin olmak istersen, kara toprağı işle!

II. — Güneş Takvimleri ve Köylerde Çalışma Düzeni

Kur'an ayları, gökteki aya göreydi; ancak tarihte Jülien denilen, Kaldeliler takvimi ile birçok kez değiştirilmiş olan Parsî güneş takvimine göre yaşanı yordu. İran'ın doğusunda Sogd, Harezm, Siistan ve Toharistan takvimleri vardı ki, genel olarak bunların hepsi Parsî takvimine uymaktaydı. Hindistan'daki Müslüman göçmenler indo-iskit, Mısır'dakiler ise Kıptî takvimini kullanmaktaydılar. Zaten bu son iki ülkede yıl, İndus, Ganj ve Nil'in İndo-Mısır yıllarının başlangıcını gösteren yaz gündönümüne doğru taşmasıyla düzenlenmişti. İran'daki yıllar da yaz gündönümü ile başlardı. İran'ın her yöresinde, bu Nevasardi denilen bir bayramdı. Bu bayramda akşamlayın pek büyük ateşler yakılır ve ertesi gün herkes kendi üstüne su serperdi. Bu bayramı kutlama geleneği Sarmatlar ve Manikeenler sayesinde, M.s. ilk yüzyıllarda Akdeniz ülkelerine doğru yayılmıştı. Museviler buna Pantkot, Ansara derlerdi; ku-

zey Afrika Berberleri bugün bile bu bayrama bu adı vermektedirler. İspanya'da ona Sen-Jan denirdi; İslâm egemenliği altında, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde, başka başka uluslarca başka başka adlar verilmekle birlikte Çin-İran kökenli ve aynı Doğu kültürünün akaidini hatırlatan bir bayram kutlanmağa devam olunuyordu.

Köylü yılının ilk mevsimi, sonbahardı; bu üç aydan oluşurdu: eylül, ekim, kasım. Şu halde eylül sonbaharın ilk ayıydı. Gece-gündüz eşitliği bu aydaydı; bundan sonra günler kısalır, geceler uzardı. Artık kışın iyice duyulduğu bölgelerde, ağaç kavunu, muz, portakal ve mersin ağaçları hasırlarla örtülürdü. Nar, şeftali, ayva ve üvez eylülde olgunlaşırdı; zeytinler siyahlaşmaya başlardı. Pirinç, hünnap kuru fasulya, kimyon ürünü elde edilirdi. Kınalar koparılır ve kimi bölgelerde toprak sürülürdü. Üzümler toplanır, sarmısak, ıspanak dikilir, lâhanalar şaşırtılırdı.

31 gün çeken ekim ayında, toprak kazılmaya devam edilir ve tohumlar ekilmeğe başlanırdı. Safran, rezene ve anason tohumları bu ayda toplanırdı. Şam fıstıkları ve çok yağlanmadan önce salamura yapılmak istenen zeytinler toplanırdı. Hurma ağaçları temizlenir ve kimi bölgelerde mart ayında taze taze yenilen soğanların tohumları ile son turfanda bayır turpu ekilirdi.

30 gün çeken, sonbaharın son ayı kasım'da buğday, arpa, bakla, keten ekilirdi. Bu ayın 13'ünde güneş ülker burcundan doğardı. Kasım'da ülker yağmuru, şubatta, front yağmurunun ve nisanda Sünbüle burcu yağmuru'nun ancak çok verimli yıllarda görüldüğü iddia edilirdi. Gene bu ayda pala-

mutlar, kestaneler, mersin ağacı meyveleri toplanır, bağlar ve meyve ağaçları gübrelenirdi.

Sonbahardan sonra gelen kış aralık, ocak, şubat aylarından oluşurdu ki, bu aylar 31, 31 ve 28 1/4 gün çekerlerdi.

Pamuğunu —kar— eğirirken kimi parçalarını yere düşüren ihtiyar kadınlara benzetilerek «Koca karı soğuğu» adı verilen 40 gün, aralık ayının son yirmi günü ile ocak ayının ilk yirmi gününü kapsardı. Doğu'nun kimi tropik bölgelerinde bu sırada bakla ve ak haşhaş dikilirdi.

«Koca karı soğuğu»na kimi bölgelerde «Kara Geceler» denirdi. Ocak'ın sonunda soğuklar şiddetini yitirir; ağaçlara su yürümeğe, arılar çalışmağa başlardı. Portakallar, ağaç kavunları, limonlar toplanır, şeker kamışları kesilirdi. Pamuk ekmek için toprak hazırlanırdı. Sulanan topraklarda, keten için, bu en elverişli zamandı. Soğuk ülkelerde şeftali, badem, harnup, giderek elma ağaçları bu sırada aşılanırdı.

Şubat ayında kadınlar, ipek böceklerini yumurtadan çıkartırlardı; yemeklere konulan çeşitli otlar dikilirdi; bahçeler, otlar ve dikenler sökülerek temizlenirdi.

Bundan sonra 31 günlük mart, 30 günlük nisan ve 31 günlük mayıstan oluşan ilkbahar gelirdi.

Mart ile birlikte ilkbahar gündönümü de gelirdi. Gündüzler, gecelerden daha uzun olmaya başlardı. Artık, sulanmayan topraklara keten ekilirdi. Doğu'nun ılımlı bölgelerinde bağlar budanır. Sebzelerin ekimi ile uğraşılmağa başlanır, kısraklar çayırlara çıkartılırdı.

Nisan özellikle gül ayı idi; gül suyu çıkartılır,

gül esansı ve şurupları yapılırdı. Kına, kavun, hıyar ekilir, küçük patlıcan fideleri şaşırtılırdı. Oğullar kovanlardan çıkarlardı.

Mayısta keten kopartılır, ağaçlar sulanır, inekler boğaya götürülür, safran soğanları dikilirdi.

Bundan sonra 30 günlük haziran, 31'er günlük temmuz ve ağustos aylarından oluşan yaz gelirdi.

Günlerin en uzunu hazirandaydı. Erken üzümler, erikler, karpuzlar ve incirler olgunlaşırdı. Bu ayın sonuna doğru koyunlar kırkılırdı. Sebze bahçesine erken lâhanalar dikilirdi. Artık hasadı düşünmek, otları kesmek, darıları toplamak zamanıydı.

Temmuzda en önemli iş hasat yapmak ve buğday, arpa, bezelye, mercimek, fasulya vb.'yi anbara getirmekti. Narlar, armutlar, üzümler ve hurmalar olgunlaşmağa başlardı. Bu ay, sebze ve meyve bahçelerine büyük bir bolluk getirirdi. Her tür sebze elde edilirdi. Zeytin ağaçları ikinci kez çapalanırdı. Bir odun parçası ile, toz kalkıp üzümlerin üstüne konsun diye, bağlardaki toprakıara vurulurdu. Bunun üzümlere iyi geldiğine ve onları çabuk olgunlaştırdığına inanılırdı.

Ağustosta çiğ düşmeye başlardı; pirinç hasat edilir, susam ve çivit toplanırdı; hurmalar ve hünnablar olgunlaşırdı. Sebze bahçesinde havuçlar, turplar ve son turfanda hıyarlar dikilirdi. Bağ bölgelerinde de bağ bozumuna başlanırdı.

III. — Sulama

Doğu'da, tarlalarla ilgili en ince işler arasına sulamayı yerleştirmek gerekir. Gerçekten de şu veya bu tahıla veya dikime veya sebzeye ne kadar su

gerektiğini, sulamanın saatini ve en az ve en çok süresini, gece mi, gündüz mü sulamak gerektiğini bilmek başlı başına bir bilimdi. Köylülerin kılavuzu ise yalnızca deneydi.

Tarlalarını sulayabilmek için ekinci onları karelere böler ve belli miktarda iyice düzeltilmiş ve tam gereken eğilimde arklar kazar ve küçük setler yapardı.

Mühendisler dağların eteklerinde toprağın rengine, görünüşüne, bitkilerine göre kaynaklar ve yer altı sularını bulup çıkarabilmek için yöreyi incelerlerdi ve bu deneme ve incelemelerden sonra gumâna adı verilen sondajlara başlarlardı. Böylece onlar suyun varlığını, niteliğini ve derinliğini ortaya çıkarırlardı. O zaman, birçok hava delikleri ve filtreleri bulunan ve suyun çıktığı yerden tarlaları sulanmak isteyen köye kadar giden yer altı su kemerleri kazarlardı. Kimi kemerleri yüz-ikiyüz kilometre uzunluğundaydı; bunlardan kimisi günümüzde İran'da Yezd ve Kirman'da hâlâ kullanılmaktadır. Orada bozkır, sıkıştırılmış topraktan kuyu bilezikleri ile çevrilmiş hava delikleriyle tam bir biçimde delik deşiktir.

Bütün su kemerlerinin suyu seng ile ölçülürdü. Bir seng (= taş) bir değirmen taşını harekete geçirmek için gerekli suyun miktarıydı. Su saatle ödenirdi. Zamanı ölçmek için pangân denilen, altında çok küçük bir delik bulunan bir bakır kap kullanılırdı. Bu içi su dolu bir teknenin içine konur ve dolup da batıncaya kadar tam bir saat geçerdi, o zaman hemen sudan çıkarılır ve boşaltılarak yeniden suyun üstüne konurdu. Hangi tarlaya ve kime ne kadar su gerektiğini herkes bilirdi. Böylece güçlük çe-

kilmeden ürünün değeri hesaplanabilirdi. Tarım işletmelerinde suyun bedelini toprak sahibi öder, buna karşılık yarıcı ise tohumluğu verirdi.

Sulamanın mümkün olabilmesi için toprağın eğiliminin belli bir açıyı geçmemesi gerekirdi; yoksa su akar fakat tarla sulanmazdı. Bundan ötürü birçok topraklar iyi bir eğilime sahip olmadıklarından ekilmeden kalırlardı. Doğu'nun, Afganistan, Elburz ve Kürdistan dağları gibi kimi bölgeleri bundan ayrıktılar: 2500 metreden 3000 metreye kadar yüksek olan yerlerde büyük eğilime karşın topraklar ekilebilmekteydi; çünkü buralarda yağmur sulamanın yerini tutuyordu.

Bu sulama sistemi Tarım vadisinde icat edildi ve M.ö. II. yüzyıldan başlayarak Zerdüştîler onu Fergana'ya, Pamirler'e, doğu İran'a ve daha sonra da Fars'a götürdüler.

Amu-Derya, Helmand, Kârûn, Dicle, Fırat gibi büyük ırmakların kenarlarında, çok eski zamanlara kadar dayanan bir göreneğe uygun olarak, toprağın eğilimine göre su kanalları kazılırdı.

Harezm, Siistan, Hûzistan, Kalde ve Cezire baştan başa bu biçim kanallarla örülmüştü. Partlar (M.Ö. 246 — M.s. 226) zamanında başlamış olan kanalizasyon Sâsanîler (226—642) zamanında gelişti ve X. Yüzyılda bile hâlâ eski sulama kanallarından yararlanılmaktaydı. Zagros ve Paraponisad dağlarında Zerdüştî ve İrano-Budist hükümdarlarca yaptırılmış su setleri vardı ve bunlar XIII. Yüzyılda bile işe yaramaktaydılar. Gene bu bölgelerde o zamanın mühendisleri kendiliğinden kolayca oluşan su birikintilerine karşı savaşmaktaydılar. Siistan'da sayı-

sız setler ekili yerleri, savrulan kumlara karşı korurlardı.

Her İslâm devletinde yetkili kişilerden meydana gelen bir sulama bürosu vardı; her ilde bir müdürlük ve giderek her ilçede bir sulama şefi ve belediye başkanının emrinde birçok görevli bulunurdu. Bu bakımdan, M. Ahmet Susa hâlâ eski sulama tesislerinin birçok arkeolojik izleri bulunan Samarrâ bölgesini özellikle incelemiştir.

IV. — Gübrelerin Hazırlanması

O zamanların, oldukça çok sayıda işçi kullanan zengin toprak sahibinden, tek başına veya oğullarıyla küçük çiftliğini işleyen mütevazi köylüsüne kadar, tarımcıları topraklarını gübrelemek sanatını bilirlerdi. Hepsi, gübrelerin iyi toprağın kalitesini arttırdığını, kötüleri iyileştirdiğini ve gübresiz bırakılanların verimsiz kaldığını da bilirlerdi. Gübrelerin kuvvetini, kalitesini, hazırlanışını, onları yapıp sermeyi ve kimi bitkilerin üzerine toz halinde püskürtmeyi ve gübreyi ne zaman kullanmak gerektiğini iyice öğrenmişlerdi.

O çağın tarım kitaplarında gübre sorunu yer almış ve geliştirilmişti; köylüler sonsuz bir özenle şu veya bu ekime özgülenmiş gübre veya gübre şerbetlerini hazırlarlardı.

Tarım uzmanlarının hepsi veya çoğunluğu, kuşların dışkılarını en iyi gübre olarak kabul etmekte anlaşmışlardı; yalnız suda yüzen kaz, ördek vb. kuşlarınki, «rutubetinden ötürü» makbul sayılmazdı. Verimsiz topraklara büyük bir verim yeteneği veren güvercin gübresinden sonra kalite

sırasında insan dışkısı, sonra eşek ve at gübresi gelirdi; bundan sonra koyun ve keçi gübresı ve sonunda bütün gübrelerin en zayıfı ve en az değer verileni sığırınki.

İbni Vahşiya Tarım kitabında, gübrelerden hoşlanmayan, bundan ötürü gübrelenmemesi gereken ağaçlar ve bitkiler olduğunu savunur. Bunlar arasında ceviz, fındık, doğu ılgını, Suriye harnubu, defne, kestane ve yabanî zeytin ağacı bulunur.

Yemeklere koku ve lezzet veren merzengûş, melisa, kekik, fesleğen gibi kimi bitkilere gübrenin zararlı olduğu kanısı vardı.

Genel olarak ekili toprakların gübrelenmemesi salık verilirdi. Ayrıca ağaçlara ve bitkilere ayın ilk gününü izleyen günlerde, yâni dolunaya kadar gübre verilmezdi. Ancak ayın küçülme dönemindedir ki, gübre verilirdi.

V. — Sebze Tarımı

O çağların eski dünyasınca bilinmeyen patates ve domates bir yana, o zamanki sebze yetiştiricileri için sebze tarımının hiç bir sırrı kalmamıştı ve bunlar her türlü sebzeyi bahçelerinde bol bol yetiştirirlerdi.

Onlar mevsimlere göre toprağı hazırlamayı, yararlı biçimde gübre ve külleri kullanmayı, sulamanın yollarını ve bahçe düşmanları ile savaşmayı çok iyi bilirlerdi.

Ürünü korumaya, verimi arttırmaya ve bahçe ve tarlaları kötü rüzgârlara karşı korumaya yarayan türlü tılısımlar da bilinirdi. Örneğin, zararlı böcekleri ekili bir topraktan uzaklaştırmak için yeni

bir testiyi beş parçaya bölerler ve her birinin üzerine bir arslanın boğazına sarılmış bir adam resmi yaparlardı. Sonra bu parçalardan birisi bahçenin ortasına ve diğer dördü de dört köşesine yerleştirilirdi. O zaman orada bulunan bütün böcekler hastalanır ve çabucak ölürlerdi! Eğer tarla veya bahçeyi karamuk otu sarmış ise, iddiaya göre, genç bir bâkirenin, çırıl çıplak, saçları dağınık bir halde ve çıplak ayakla, kolunda bir beyaz horoz taşıyarak bu kötü otun bittiği yerlerde dolaşması, karamuk otunun hemen aynı günde solup kurumasına yeterdi!

Bahçıvanlar, sarmısak, enginar, marul, kırmızı, sarı, mor kuş konmaz ve Nebatlı tarım uzmanı İbni Vahşiya'ya (X. Yüzyıl) göre ayın büyüdüğü sırada ve geceleyin ekilmesi gereken hindiba yetiştirirlerdi; ayrıca, eşter otu, pazı, ıspanak, yaz ve kış lâhanası, karnıbahar, kuzu kulağı ve daha tatlı bir lezzette olsunlar diye ekilmeden önce tohumları ballı bir suya batırılan turplar, şalgam, havuç, pırasa, kereviz. Çok büyük pırasalar ve muazzam kereviz kelleleri elde etmek için bir tutam tohum alınır, bir beze sarılır ve toprağın içindeki bir deliğe gömülürdü. Böylece bütün bu tohumlardan tek ve büyük bir kelle elde edilmiş olurdu.

Yığınlarla kırmızı, sarı ve beyaz soğan üretilirdi; yazın yenen yeşil soğanı da unutmamak gerekir. Bahçıvanlar tatlı soğanı hemen ekmeden önce hurma yerlerdi. Böylece bu işi yaparken ağızlarından tatlı bir koku çıkardı!

Kabaklar, kavunlar, hıyarlar, karpuzlar ve küçük hıyarlar sebze bahçelerinde oldukça büyük bir yer tutarlardı. Lekesiz sarı, kara lekeli büyük, yeşil ve uzun ve ince hıyarlar ekilirdi. Kokulu hıyar

elde etmek istendiği zaman, tohum bir gün önceden gül suyuna batırılırdı; bunun tersine ekşimtrak hıyar elde etmek istendiğinde, tohumlar sirkeye yatırılırdı!

Kabakların ve kavunların çabuk büyüyüp meyve vermesi için her dal ucunun dört-beş parmak yakınına su ile dolu bir çanak konulurdu. Dal çabucak çanak yönünde uzanır, dal ona ulaşınca çanak gene dört-beş parmak uzağa konurdu. Ancak çanağın her zaman su ile dolu olmasına dikkat edilirdi. Yoksa dal başka bir yöne uzanırdı.

Tarlalara, küçük hıyarların tırmanmaları için kafesler konurdu. Bunun çok dekoratif bir görünüşü olduğu gibi, ürün de kat kat artardı. Çok kez hıyarları ve kabakları küçük ağaç ve dallara tırmandırırlardı ve meyveler bunlardan aşağıya sallanırdı.

Çok miktarda elde edilen karpuzlara gelince, eski bir hurafeye göre, eğer ekilecek tohumlar bir insan kafatasına konur ve böylece toprağa gömülür ve iyice sulanırsa, yiyenlerin zekâsını arttıran karpuzlar elde edilirdi; ancak insan kafatası yerine eşeğinki kullanılırsa, yetişen karpuzları yiyenlerin zekâsı azalır ve yürekleri kararırdı!

Patlıcan da çok yetiştirilirdi; beyaz olsun, kırmızı olsun, siyah veya mor olsun patlıcan birçok yemeklerin hazırlanmasında kullanılırdı.

Bu listeye mutfaklarda çok kullanılan, koku veya lezzet verici birçok bitkiyi de eklemek gerekir; örneğin kimyon, Karaman kimyonu, tere, hardal, anason, dereotu, nane, merzengüş, fesleğen, ebegümeci, sedef otu, fare kulağı, pelin, kişniş vb. şehvet arttırıcı yemeklerde kullanılan Sudan biberini de unutmamak gerekir.

Bakla, fasulya, nohut, bezelye, mercimek, bölgesine göre sulanan veya sulanmayan tarlalarda yetiştirilirdi.

Tarım uzmanı Abu'l-Hayr'a göre o zamanlar bir düzine kadar fasulya türü bilinirdi. Bu sebze taze veya kuru olarak çok yenirdi. Türleri şöyleydi: siyah, kırmızı, beyaz, siyah-kırmızı çizgili, koyu kahve rengi, siyah çok küçük, zeytin iriliğinde siyah, büyük beyaz, sarı, beyaz-siyah benekli, güvercin yumurtası iriliğinde! Bir de fasulyanın Amerika'dan geldiğini iddia edenler var!

VI. — Tahıl Kültürü

Doğu uygarlığının geniş alanı, Sibirya Türkistanı'ndan, Taşkent'ten ve Semerkant'tan Arabistan ve Afrika'nın kalbine kadar uzanırdı. Bu çeşitli ülkelerde bütün iklimler vardı; ancak toprağı işleme yöntemi birinden ötekine az değişirdi; yalnız kullanılan hayvanlar başka başkaydı. Bir yanda atlar, öbür yanda develer; başka bir yerde de mandalar, daha uzak bir yerde de öküz veya inekler kullanılırdı.

İran veya Irak'ta köylüler öküz ve demirden bir sapan kullanırlardı. Bunların, o zamanlar yalnız Çinlilerce bilinen, öndeki küçük tekerleği yoktu.

Buğday Kasım ayına rastlayan ülker yıldızının gurubunda ekilirdi; her türlü toprağa buğdaydan daha iyi giden arap güzün, gün dönümünden başlayarak ekilirdi; pirince gelince, şubatta ekilir, martta şaşırtılırdı.

Genel olarak o zamanların ekincileri ne gübreyi, ne de zahmetlerini harcamaktan kaçınmazlar ve

toprağı ekmeden önce iki, üç giderek dört kez sürmekten çekinmezlerdi.

Arpa ve buğday tarlaları sararır sararmaz —ki bu onların olgunlaştıklarının işareti idi— hasatçılar sabah erkenden, yâni gece bittiği anda veya şafakla birlikte işe koyulurlar, böylece çiğden ve onun serinliğinden yararlanırlardı; hem de başaklar tanelenmez ve iş daha iyi ve çabuk görülürdü. Hasat tırpanla yapılır ve sonra da demetler bağlanırdı. Bu iş neşeli bir atmosferde görülürdü ve hasatla, tanelerin ayrılması ve temizlenmesiyle uğraşan işçilere çalışırken neşeli ve hoş havalar söylemeleri salık verilirdi. Çünkü bunun iş üzerine mutlu bir etkisi olduğu düşünülürdü.

Bir kez arpa ve buğday biçilip demet haline getirildikten sonra artık harmanı hazırlamak gerekirdi. Harman yeri rüzgârlı ve evlerden, özellikle bahçelerden oldukça uzak yerlerde seçilirdi; çünkü rüzgârın yapraklar ve meyveler üzerine sürüklediği tozların ve saman parçacıklarının onlara zarar verdiği düşünülürdü. Harman yeri önce dümdüz oluncaya kadar işçiler tarafından çiğnenirdi. Ondan sonra oraya zeytin yağı tortusu ile karıştırılmış sığır gübresi bol bol dökülürdü; sonunda üzerinden tahta veya taştan bir loğ geçirilirdi. Pek uzak olmayan bir yerde, üst üste yığılmış olan demetler yavaş yavaş çözülür ve harman yerine atılırdı. Tekerlek yerine üzerlerinde yarım düzine demir levha yerleştirilmiş birçok tahta silindirleri bulunan ve bir çift öküz tarafından çekilen bir döğen tahılın üzerinde dönüp durur, samanı keser, başakları tanelerdi.

Başaklar çok kuru ise, tam öğle vakti çalışılırdı. Bir kez bu iş bitince, iyice ölçülmüş olan taneler anbarlara doldurulur ve çok değerli bir yem olan saman tartılır, samanlıklara yerleştirilirdi.

Pirince gelince, o şubatta ekilirdi. Bunun için güneye bakan etrafı duvarla çevrili bir yer seçilirdi. Toprağa yanmış gübre iyice karıştırılır, böylece pirinç tarlası hazırlanırdı.

Ekimden birkaç gün önce pirinç tohumlarını yepyeni bir veya birkaç çanağa kor ve üzerini su ile örterlerdi. Kırksekiz saat böylece durduktan sonra, çanakların suyunu döker, gündüz kapalı halde güneşe kor, gece de gübreye gömerlerdi. Pirinç tohumları şişip çatlamaya yaklaşınca ekim zamanı gelmiş olurdu. Ekimden sonra pirinçler ölçülü bir şekilde sulanır ve iki ay sonra şaşırtılırdı.

Pirinci şaşırtmaya karar verilen günden bir gün önce tarla iyice sulanırdı; ertesi sabah güneş doğmadan önce fideler sökülür, sıra ile yere dizilirdi. Eğer fide zayıfsa ikisi, üçü bir araya getirilirdi.

Pirinç, ancak Hazer denizi kıyıları ve örneğin Suzlana ve Irak'ta olduğu gibi ırmak boylarındaki çok rutubetli bölgelerde yetiştirilirdi. Pirinç tarlaları topraktan veya taştan duvarlarla çevrili olur ve sürekli olarak su ile kaplı bulunurdu; yalnız hasattan önceki haftalarda gerekli kuruluğu elde etmek için susuz bırakılırdı.

Pirinç kültürü çeşitli çalışmayı gerektirirdi; pirinç tarlalarında kadınlar ve çocuklar da beraber çalışırlardı. Hiçbir zaman su sıkıntısı çekmemek için ekiciler her zaman büyük su havuzları dolu bulundururdu. Bitkileri ıslatan suyun bozulmaması için tarlalar hazırlanırken dibine birçok delikler açılır-

dı. Öyle ki su buradan yavaş yavaş akar gider ve yerine havuzlardan temiz ve yeni su gelirdi.

Hasat edildikten sonra pirinç demetler haline getirilir ve döğülürdü. Kuzey İran'da bunun için bir at veya kimi zaman su ile bir değirmen taşı gibi hareket eden bir tokmak kullanılırdı. Bundan sonra taneler ayrılır, çuvallara doldurulur ve saman toplanırdı. Bu samandan hasırlar, perdeler, paravanalar, torbalar, başlık ve şapkalar, süpürgeler, sepetler ve daha bir yığın şeyler yapılırdı.

VII. — Sanayide Kullanılan Bitkiler: Pamuk, Keten, indigo, kök boya, çivit otu, kına, safran, haşhaş ekimleri

Büyük bir ağacın boyuna ulaştığı Hindistan'dan kökenli pamuğu, doğu İran'da büyük Kuşhan kıralları (30—250), Siistan'a İndo-İskitler (M.ö. 70 — M.s. 230) ve Irak'a Sâsanî kıralları (224—642) getirdiler. İslâmî dönemde pamuk yetiştirme Suriye'ye, Mısır'a giderek Endülüs'e kadar yayıldı.

Asıl vatanının dışında pamuk bir insan boyunu geçmeyen bir çalı olarak kaldı.

Onu mart ve nisan ayında, iyi havada, bir kaç kez sürülmüş, ister kış yağmuru ile, ister kanallarla iyice sulanmış topraklara ekerlerdi. Tohuma yapışıp kalmış ve ekimi bozacak olan pamuk lifleri iyice temizlenirdi. Tohumlar ikişer veya üçer, birbirinden 25 santim uzaklıkta ve yarım parmak derinlikteki deliklere yerleştirilir, üzerleri az bir toprakla örtülürdü. Bitkiler çıkınca, arka arkaya, iki kez çapalanır, sonra sulanırdı. Suyu götüren arklara inek dışkısı, kabak yaprağı, baklanın kuru yap-

rakları, üvez yapraklarından bir gübre dökülürdü. Bu gübrenin pamuğa çok yaradığı kabul edilirdi.

Çapa ve sulama böylece onbeş günden, onbeş güne tekrarlanırdı ve ağustos ayında goncalar gözükünce, bitkinin fazla gelişmesini önlemek ve kapsüllerin oluşmasını sağlamak için sulama tümden durdurulurdu.

Bütün ilkbahar boyunca kadınlar ve çocuklar tarlaları yabanî otlardan ayıklarlardı. Erkekler sularlardı ve tohum pamuktan kozası içinde oluşunca vakit geçirmeden genel olarak Eylül ayında ürün toplanırdı. Kapsüller güneş doğmadan kesilir, sonra avuç avuç pamuk, avuç avuç toplanır bir yere yığılır ve götürülmeden önce kurutulurdu. Bu iş bütün köyün yardımıyla ve dışarda yapılır, alınan bütün tedbirlere karşın pamuğun o hafif lifleri rüzgârda uçuşup yerleri kaplardı.

Bu günlerde köyde her şey bembeyaz olurdu: ağaçlar sanki çiçek açmış, kadınların saçları puduralanmış gibiydi. Tavuklar bembeyaz olurdu ve yumuşak yığınların çevresinde yuvarlanmayı seven çocuklar, iri Ankara kedilerine benzerlerdi.

Bütün İlkçağ boyunca Nil deltasında keten ekilmişti; X. Yüzyılın ortasında Büveyhoğullarından Adûd ud-Devle keten ekimini Huzistan'da Sinir'e ve İran'ın güneyinde Kâzirun ve Tavag'a getirdi. Buradan hemen Taberistan'a ve kuzey İran'daki Derbend'e yayıldı.

Keten rutubetli, siyah iyi kaliteli toprağa ekilirdi. Kimi bölgelerde yağmur yeterli idi; başkalarında sulamak gerekirdi.

İbn ül-Avâm tarafından zikredilen tarım uzmanı İbn ül-Fadil'e göre ketenin erken ekimi, yağmur-

lardan sonra, on ekime doğruydu. Başkalarına göre ketenin erken ekimi ocakta idi, doğaldır ki, bölgelere göre bu değişirdi.

Toprak önceden üç kez sürüldükten sonra, tohum rüzgârsız bir günde rutubetli toprağa ekilir, sonra yavaşça üstü toprakla örtülür. Eğer bölge kuru ise, tohumları alıp götürmesin diye su çok yavaş verilirdi. Geç ekimler de vardı; ancak erkenden ekilmiş keten daha yumuşak, daha iyi kaliteli olduğundan, daha tutulurdu. Pamuk bitkisi külü ile, inek dışkısı karışımından bir gübre verilir ve çıkan bütün yaban otları özenle yokedilirdi.

Uzayıp gelişen keten sarı bir renk alınca koparılır, ince bir tabaka halinde toprak üstüne yayılır, böylece o kururdu. Tersine çevrildikten sonra 4-5 günün bitiminde onlardan küçük desteler yapılır ve güneşte bırakılmaya devam edilirdi. İyice kuruduktan sonra bir sopa ile dövülerek tohumu düşürülürdü. Bundan sonra tohumlar toplanır, kalburlanır ve yeni çanaklara konurdu.

İşte ketenin su ile nasıl bir işleme tabi tutulduğu: destecikler suyun üstüne çıkmasınlar diye taşların altında iyice suya batırılırdı; birkaç gün sonra keten kontrol edilir, suyu iyice çekmiş ise dışarıya çıkartılır, desteler çözülür ve tüm kuruyuncaya kadar yeniden güneşte bırakılırdı. Ketenin suyu iyice çekip çekmediğini anlayabilmek için destenin ortasından bir iki keten sapı çekilir, ellerin arasında bükülür ve birkaç kez suya vurulurdu. Eğer lifler kabuktan kolayca ayrılıyorsa, suyu iyi çekmiş demekti; yok eğer ayrılmıyorsa onlar yeniden suya bırakılır, ertesi gün veya birkaç gün sonra bir daha denenirdi.

Derbend ve Gürgân gibi soğuk bölgelerde keten elli gün suda kalırdı; buna karşılık Mısır, Huzistan ve Kâzerûn gibi sıcak yerlerde bunun için bir ay yeterdi. Kimi kimseler ketenin ıslatılması için dutların veya böğürtlenlerin olgunlaştığı zamanın en iyi zaman olduğunu iddia ederlerdi.

Islatmadan sonra, keten iyice kuruyunca, onu ağaçların altında açık havada bırakırlar; sonra onları tutam tutam uzun ve düzgün bir meşe sopasıyla döverlerdi ki, kırılıp kabuğundan ayrılsın. Böylece olağanüstü iyi lifler elde edilirdi.

İndigo bitkisinin birçok türleri vardı; ancak mavi çiçekliler daha çok tutulur ve genel olarak daha çok bu tür yetiştirilirdi.

İndigo, nisan ayında, kuzey rüzgârından mümkünse bir duvarla korunan bir köşeye ekilirdi. Hafifçe sulanır, bitki bir parmak boyu bulunca, tırmanıp sarılsın diye bir sopanın dibine yeniden fidelenirdi. İndigo bitkisinin yaprakları boyacılıkta kullanılırdı.

Kök boyanın yetiştirilmesi hem uzmanlık hem de sabır işiydi. Öyle ki ürün elde edilinceye kadar en azından iki yıllık çalışma gerekmekteydi. Bir kök boya bahçesi hazırlayabilmek için mart ayında toprak birkaç kez sürülür ve iyice gübrelenirdi. Ondan sonra kök boya tohumu, tıpkı buğday ekilir gibi serpilirdi. Sonra toprak hafifçe karıştırılır ve sulanırdı. Bitkiler çıkınca, birçok kez çapalanırdı. Daha sonra bu bitkiler solgunlaşıncaya kadar su verilmezdi; solgunlaşınca yeniden su verilir ve bütün yaz her sekiz günde bir yeniden sulanırdı.

Ağustosta bitkinin ucu kesilir, geri kalanının üzerine dondan korunsun diye toprak örtülürdü. Bir

zaman geçince bu örtülen bölüm, güzel kırmızı bir kök haline gelirdi. Bunların en irilerinden birkaçı kopartılır, geri kalanlar yeniden toprakla örtülürdü. Bu yolda çalışılarak, birçok yıllar süregiden ve ürün veren bir kök boya tarlası elde edilmiş olurdu. Güzleri büyük kökler kopartılır, küçükleri ise yeniden yeşermesi için yerlerinde bırakılırdı. Bu sırada toprağı güzünde verimsiz bırakmamak için kök boyanın üzerine çok kez buğday ekilir, bundan ikisi de zarar görmezdi.

Çivit otu soğuk bölgelerde iyi yetişirdi. Bu, mart başında kumlu toprağa serpilir, sonra hafifçe karıştırılırdı. Bu bitkinin mavi renk veren bir madde taşıyan yaprakları olgunlaşınca delikler meydana gelirdi. Deliklerin görülmesi toplanma zamanının geldiğine işaretti.

Yapraklar toplanınca, bunlar geniş ve düzgün bir taş üzerinde kuvvetlice döğülürdü. Onları zenbillere koyduktan sonra birçok kez ıslatırlar ve bu halde dört gün bekletirlerdi; bundan sonra demir ıspatullarla onları parçalarlar ve iyice çürüyünceye kadar ıslatırlardı ve sonra ayakla macun haline gelinceye kadar çiğnerlerdi. Bu macundan, bunun üzerine, küçücük kürecikler yapılır, güneşte kurutulurdu. Bu boyacılıkta kullanılırdı.

Doğulu kadınların saçlarını ve tırnaklarını boyamak için her zaman baş vurdukları kına, rutubetli ve sıcak bir iklimin hüküm sürdüğü bütün bölgelerde yetiştirilirdi.

Habeş'de, güney Arabistan'da ve yukarı Mısır'da kına, üç metreye yakın bir ağacın büyüklüğüne ulaşır ve onbeş yıl kadar yaşardı. Bu ağaç çapalanır, sulanır, gübrelenir ve her yıl yaprakları topla-

nırdı. Ancak güney İran, Suriye ve Endülüs gibi kınanın yetiştiği bölgelerin kuzey sınırında, boyu ne bir ağacınkine ne de bir çalınınkine ulaşmazdı. Oralarda kına her yıl baştan ekilir, sonra sökülerek yaprakları toplanırdı. Nisan ve mayısta kına ekmek için seçilmiş olan toprak iyice hazırlanır, kıyıları topraktan geniş bordürlü eşit karelere ayrılır, kınaya çok iyi gelen kuru insan dışkısı yayılır, ondan sonra su bırakılır, toprak suyu iyice çekince, temizlenmiş ve şişmiş tohum yayılır, üzerine hasırlar serilir, bunların üzerinde de, tohum toprağa girsin diye, yürünürdü. Birkaç gün sonra bitki çıkınca, seyrekleştirilir, iyice çapalanır ve sulanırdı; önceleri her gün, sonraları, ürün alınıncaya kadar, haftada iki kez.

Kökünden koparılan kınalar paket haline getirilir ve kurusun diye, ya evlerin içine, ya dışarıda, ağaçların altına, ama muhakkak gölge bir yere asılırdı ki, özelliklerini ve yeşil rengini koruyabilsin. Koruma işi bitince saplar atılır, iyice kurumuş olan yapraklar bir tarafa konurdu.

Safran o çağın yemek pişirme sanatında büyük bir yer tutardı. Her mutbakta bronzdan küçük bir safran havanı ve her attarda da bunun için bir küçük terazi bulunurdu.

Yetiştirilmesi soğanınkine çok benzeyen safran, geniş bölgelerde ekilirdi. Mayıs veya haziranda safran taneleri iyice hazırlanmış toprağa sıra ile ekilir, çiçekler güzün toplanırdı Koyu, güzel sarı renkte olan bu çiçeklerin ortasında, sarıya çalan kiremidî renkte lifler bulunurdu; işte bu safrandı. Bunlar dikkatle toplanır, rüzgârsız bir yerde dikkatle kurutulurdu.

Kullanılacağı zaman safran, bir havanda döğülürdü. Ancak çok kez safran toplandıktan hemen sonra döğülmüş olurdu; sonra bu macun haline gelmiş safran hap haline getirilir ve demirden yeni bir sobada hafif ateşte kurutulurdu. O zaman safranın doğal sarı rengi daha da koyulaşır ve kırmızıya çalardı.

Haşhaşın birçok türleri vardı: siyah kenarlı beyaz çiçeklisi, kırmızı çiçeklisi. Bu ikincisindendir ki, afyon çıkardı. Haşhaş kasımdan şubata kadar iyi hazırlanmış ve orta halli sulanmış tarlalara ekilirdi. Sonra yaban otlarının tarlayı basmamasına dikkat edilerek, mayıs ortasına kadar haftada iki kez su verilirdi. Kelleler kurumaya başlayınca, kesilir, ipe dizilir, gölgeye asılır ve kuruyunca yeni küplere konurdu.

Haşhaşın beyaz tohumları çok besleyici bir ekmek yapımında kullanılırdı. Afyona gelince: bu, yukarı Mısır'da Assiyut'ta hazırlanırdı. Ancak, bugün kloroformu kullandığımız gibi yalnız tıpta kullanılırdı. Afyon çubuğu XVII. yüzyılın başında Hindistan'daki Avrupa sömürgelerinde icat edilmiş ve oradan İran'a geçmiştir.

VIII. — Meyve Ağaçları

Her zaman Doğulular taze ve kuru meyve tüketmişlerdir ve Ortaçağ'da ağaç yetiştirmenin onlar için hiç bir sırrı kalmamıştı. Meyve ağaçlarını ekmeyi, dikmeyi, aşılamayı, budamayı, gübrelemeyi, sulamayı, fidanlıklar, meyve bahçeleri, bakımlı meyve bahçeleri yetiştirmeyi iyice bilirlerdi.

Hemen hemen bütün meyve ağaçları, o zaman

bilinirdi. Özellikle doğu İran'da, Türkistan'da, Transkafkasya'da, Fars'ta ve meyve ağaçlarının Suriye'ye ve Endülüs'e götürülmesine sebep olan Küçük - Asya'da türlü meyveler, türlü bölgelerin iklimlerine göre olgunlaşırdı. Arabistan, Mısır ve Afrika'ya gelince, buralar o zamanlar bile meyve ağacı bakımından fakirdiler.

Devletler ve büyük toprak sahipleri uzak ülkelerden nadir meyveler getirtir, bunları kendi iklimlerine alıştırırlardı. XIII. yüzyılda İran'da, İlhanlılar'ın başkenti Tebriz'in bitki bahçesinde Hindistan'ın, güney ve kuzey Çin'in, Ortaasya'nın, Malezya'nın nadir meyveleri bulunurdu. Bu bahçeyi yöneten bitki uzmanlarından birisi *Atâr-u Ahbâr* adlı çok ilginç, farsça bir kitap bırakmıştır. Bunda o, meyve ağaçlarını aşılamak için mümkün ve düşünülebilen bütün aşı yöntemlerini anlatmaktadır. Bu bahçede bir ağaç iyice iklime alışınca, tohum veya çelik ile onu başka yere götürürler ve böylece sonsuz türde meyve ağaçları elde etmeği başarırlardı.

Hurma, portakal, dut, incir, zeytin ağaçları ve şeker kamışı, Doğu'nun tropik bölgelerinde büyük bahçeler halinde yetiştirilirdi; işi ve sulamayı kolaylaştırmak için bunlar çok beceriklice hesaplanmış ve sıra sıra dizilmiş gruplar haline getirilirdi.

Türlü hurmalar ekim yoluyla elde edilirdi. Zamanın bütün tarımcıları çekirdeğin etrafına konan toprağa ve gübreye tuz karıştırılmasında eş düşüncedeydiler. Hurma ekimi şöyle olurdu: bir delik kazıldıktan sonra, onu gübre ve tuz karıştırılmış toprakla doldururlardı. İbn ül-Fadil'e göre iki zenbil gübreye dört libre tuz karıştırılmak gerekirdi. Bunun üzerine ortasından yarılmış bir çekirdek konur-

du; yarık tarafın toprağa gelmesine dikkat edilir, sonra üstü toprakla örtülür, hurma bitinciye kadar her gün sulanırdı. Kimi zaman hurmayı başka yere fidelerlerdi. Ancak çok kez de olduğu yerde bırakılırdı. Hurmanın dişi ve erkek ağaçları ayrı olduğundan, döllenme insanlarca yapılırdı. Erkek ağacın çiçekleri alınır, dişi ağacın çiçeklerinin üzerine sallaya sallaya serpilirdi. Hurma ağaçları şarap tortusu ile sulanabilirse, hurmanın kalitesi, bundan ötürü, çok iyi olurdu. Hurma bahçelerinde çalışmak için şen ve neşeli karakterde işçiler seçilmesi salık verilirdi; her halde neşeli bir hava içinde işin daha çabuk ve daha iyi yapılacağı düşünülmekteydi.

Üzüm İslâm dünyasında, Kafkasya'dan Nil deltasında Cize'ye, Türkistan'da Kâşgar'dan, Portekiz'de Lizbona'a kadar her tarafta yaygındı. Yalnız Arabistan'ın kimi bölgeleri ile orta ve yukarı Mısır'da, çok sıcak iklimden ötürü hiç üzüm bulunmazdı.

Üzümün Gürgân'dan çıktığı sanılmaktadır. Bugün bile oralarda üzümün en iyi türleri vardır. Üzüm yüksek yerlerde bile yetiştirilmekteydi. Örneğin Hemedan ilinde 2,000 metreden daha yüksekte bağlara raslanırdı; orada kışlar çok soğuktu -hâlâ soğuktur- ve kar her yıl hiç olmazsa üç ay erimeden dururdu. Üzüm kütüklerini, buz gibi rüzgârlardan koruyabilmek için her kütüğün çevresine koni biçiminde bir çukur kazılırdı. Bu tedbir bile çok kez kütüklerin donmasını önleyemezdi; ancak Hemedan'ın kırmızı ve beyaz üzümleri o kadar ünlüydü ki, bağcılar bu fazladan işi ve ikliimin bağcılığa getirdiği tehlikeleri seve seve kabul ederlerdi.

Ortaçağ'ın Hamdullah gibi İranlı coğrafyacı-

ları ve İrşad'ın yazarı gibi tarım uzmanları, İran yaylasında yetişen türlü üzümleri inceden inceye anlatmışlardır: yuvarlak, uzun çekirdekli üzümler, kırmızı, kara, beyaz, çabuk yetişen veya geç yetişen, tatlı veya mayhoş üzümler ve hurma büyüklüğünde ve onun biçimini andıran hurma üzümü. O zamanın bağcıları, üzüm kütüğünü dikmeyi, budamayı, gübrelemeyi, aşılamayı, bugünün üzüm yetiştiren ülkelerinde kullanılan yöntemlere göre kükürtlemeyi çok iyi bilirlerdi. Ancak onlar hayal ve fantezilerini serbestçe işletirler ve aynı salkım üzerinde kara, beyaz ve pembe taneler elde ederler veya örneğin kütüğe bir mersin ağacı dalı aşılayarak nadir ve acaip lezzette üzümler yetiştirirlerdi. Onlar üzümü uzun zaman taze tutmanın türlü yollarını da bilirlerdi; kimisi küllü suda incir odunu ile kaynatır salkımları bir bir buna batırır, sonra kuruturlardı. Ötekiler onları kurumuş bakla yaprakları üzerine dizerler veya sağlam salkımları yeşil sırlı, iyice kaynatılmış yağmur suyu ile dolu küplere korlardı. Doğu'da sürekli olarak çok tüketilen en iyi kuru üzümlerin hazırlanmasına gelince, bunun da birçok yolları vardı.

Portakal yetiştirme sıcak bölgelerde çok önemli bir yer alırdı. Sâsanîler zamanından beri Çin'den getirtilen portakal ve limon ağaçları İran iklimine alıştırılmıştı. Bir turunçgil bahçesi elde edebilmek için, ocak ayında çekirdekler yeni saksılara ekilirdi; her gün ihtimamla sulanırdı; genç bitki yeteri kadar kuvvetlenince, önce fidanlığa nakledilirdi; orada iki yıl kalırdı. Ondan sonra aralarına 2.77 metre mesafe bırakılarak sıra halinde açılan çukurlara dikilirdi. Çelik dikerek de bu yapılabilirdi. Por-

takal bol su ve hafif gübre isterdi. Ağaç kavunu, limon, Taberistan destanbûsu veya greyfurt yetiştirilmesi de aşağı yukarı portakal gibiydi ve genel olarak bu sonuncu türlerden bir iki sıra, portakal bahçelerindeki ağaçların arasına dikilirdi.

İbni Vahşiye'ye göre portakal ağacı kanla ve tercihan insan kanı ile sulanırsa çok büyük ve güzel kırmızı renkli meyveler elde edilirdi; ancak böyle bir yöntem bir bahçedeki birkaç ağaca uygulanabilse bile, binlerce ağacın sıralandığı bahçelerde bahse konu olamazdı.

Aşılama kombinezonları ile çok çeşitli meyveler elde edilebilmişti; Basra, Huzistan ve Taberistan turunçgil bahçeleri her yanda ün salmıştı. Bağdat ve Kahire'de kabuğu çok ince, suyu özel surette hazırlanıp şişelerde satılan limonlar bulunurdu; ancak amatörler Kahire'ninkini, Bağdat'ınkine tercih ederlerdi. Mısır Greyfurtları çok büyük bir ün salmıştı ve Irak'ın kuzeyindeki Sincar'da bilinen en büyük limon yetişirdi.

Portakal ağaçları sıcak bölgenin son sınırına kadar dikilirdi; Mezopotamya'da Sincar bölgesine kadar portakal yetiştirilirdi. Ama zaman zaman kuzeyden gelen soğuk rüzgârlar bahçeleri mahvederdi. Taberistan'da da portakal ve ağaç kavunu ağaçları öyle yetişirlerdi ki, çevredeki ormanları kaplayıp yabanlaşırlardı.

Kara, sarı, beyaz, morumtrak veya kül rengi, kimisi acı, kimisi tatlı, çeşitli meyveleri olan dut ağacı her toprakta yetişirdi. Ancak suya yakın bir yerde bulunursa daha güzel ve verimli olurdu. Dut bahçelerini buna göre seçerlerdi. Dut ağacı şubat veya mart ayında su arklarına dikilen çeliklerden

yetiştirilirdi. Dikimin ikinci yılından başlayarak yapraklar ipek böcekleri için toplanırdı.

İncir ağacı bol bol yetiştirilirdi. Daha çok hafif topraklarda. İncirin içinde bulunan küçük çekirdekler ekilir; sonra genç bitkiler şaşırtılırdı. Bunun için en iyi cinslerden, tam olgunlaşıp ağacında kurumuş incirler seçilirdi. Bunlar ya bir genç keçinin veya kadın sütüne batırılırdı. Kadın sütüne batırmak daha iyiydi. İncirler ekşiyip kabarıncaya kadar sütün içinde kalırlardı. Sonra üçer üçer bu incirler deliklere gömülür; böylece kuvvetli incir ağaççıkları elde edilirdi. Boyları 50 sm. ulaşınca istenilen yerlere dikilirlerdi.

İyi ürün elde edebilmek için erkek incir ağacının meyveleri toplanır bir ipe dizilir ve bu kolyeler dişi incirlerin dallarına asılırdı.

İncir için çok kullanılan bir dölleme yolu da, kökünü iyice açıp içinde bakla ıslatılmış su ile üç gün sulamaktır.

Asıl, Doğu denilen yerlerde zeytin ağacı çok az yetişirdi. Ancak Endülüs, Tunus, Sicilya, Suriye gibi Akdeniz bölgelerinde zeytinlikler çok bakımlıydı.

Zeytin fidanları son baharda dikilir, ilkbaharda çapalanır ve birinci yıl boyunca mümkün olduğu kadar sulanabilmek için arklar açılırdı. Yalnız ikinci yıl bunlara gübre verilirdi. Zeytin ağacı yetiştirilmesinden bahseden İbni Vahşiye, güneşin balık burcunda bulunduğu sürenin ikinci yarısından boğa burcuna geçinceye kadar ve ay büyümekte iken dikilmesi gerektiğini söyler. Aynı yazar, o zamanlar, istenilen ürünü vermeyen zeytin ağaçlarını daha verimli hale getirmek için kullanılan yöntemi

de göstermektedir. Bunun için bir adam içi zeytinle dolu bir çuval ve bir kazma alarak ayın ondördünde zeytinliğe giderdi. Az meyve veren ağaçların dibine bir çukur açar, ağacın köküne gidecek miktarda zeytini bunun içine doldurur üstünü toprakla örter ve iyice sulardı. Bu işleme tâbi tutulan ağaçların, dallarını çoğalttıkları ve iki kat ürün verdikleri sanılmaktaydı.

Zeytinliklerde çalışanların siyah veya koyu esmer, hiç olmazsa 30 yaşında, iyi huylu ve terbiyeli olmaları gerekirdi. Temiz olmayan kimseler ağaçlara yaklaşmamalıydılar; yoksa ürün azalırdı.

Şeker kamışı Sind'de, Huzistan'da, Siistan'da, Mısır'da ve Hazer denizi yakınlarındaki alçak yerlerde yetiştirilirdi; ancak bu son yerlerde yetiştirilenlerin şekeri kalite bakımından da diğerlerinde yetiştirilenlerden aşağıydı. Şeker kamışlığı yapabilmek için, güneşe bakan önceden üç kez sürülmüş ve iyice gübrelenmiş bir tarlaya mart ayında çelikler dikilirdi. Çelik olarak, boğumları birbirine yakın olan kamışlar seçilirdi; çünkü bunlar daha çok ışkın verirlerdi. Nisan ayının sonuna kadar sekiz günde bir su verilir, sonra kamışlar iyice çapalanır ve su, bitkilerin yeşili koyulaşınca verilirdi. Şeker kamışlıkları üç yıl devam ederdi.

Kamışlar olgunlaşınca, yani ocakta bunlar kesilir, küçük parçalara ayrılır baskıya verilirdi. Elde edilen şekerli su bir kazanda kaynatılırdı. Sonra bu sıvı dinlendirilir ve kazanda dörtte biri kalıncaya kadar yeniden kaynatılırdı. Bu özlü şurup özel biçimdeki küplere doldurulur, donuncaya kadar orada bekletilir, sonra çıkartılırdı. Şeker kamışının küspesi onu çok seven atlara verilirdi.

Doğu'nun güney bölgelerinde, şimdiye kadar bahsettiğimiz bahçeler göz alabildiğine uzanırken, diğer bölgelerde de yığınla, çeşitli meyve veren meyve bahçeleri bulunurdu. Oralarda parlak veya tüylü, tatlı veya ekşi birçok türde narlar bulunurdu. Bir çeşit ekmek yapmak için kullanılan keçi boynuzunun ağacı oralarda hünnab, ayva, kaysı, şeftali, erik, ceviz, armut ağaçları ile bir arada bulunurdu. Şam fıstığı, meyve bahçelerinde büyük bir yer tutardı. Çünkü o zamanlar bu meyve pek çok tüketilirdi. Tam olgunlaştığında toplanan mersin ağacı meyveleri iyi cins ekmek yapmaya yarardı. Bu meyvelerden saç bakımında kullanılan bir yağ da elde edilirdi. Fındık ağacı, meyvesi özellikle şekerlemecilikte kullanılan badem ağacı kadar çoktu. Fındık ağacına gelince: halk inanışına göre fındık ağacı akrep ve yılanları kaçırtırdı; bir kimsenin cebine üç dört tane fındık varsa, bu hayvanlar o yaklaşınca kaçarlardı. Muz ağacı sıcak ve rütubetli bölgelerde yetiştirilirdi. Kiraz ve elma ağacı ise daha ılımlı bölgelerde; buna karşılık defne bütün bahçelerin süsüydü.

O zamanın köylüleri ağaçlara bakmak, cinslerini güzelleştirmek ve ürünü artırmak için birçok sihirli yöntemler bilirler ve bunları uygularlardı. Böylece örneğin nar gibi kimi meyveyi tatlılaştırmak isteyince çeliği dikmeden önce alt kısmını bala bularlardı. Pembe veya kırmızı renkli şeftali elde etmek için ağacın altına bir gül dikerlerdi. Meyvelerin olgunlaşmadan düşmesini önlemek için ağaçların altına kurşun bir kolye korlar veya buğdayların, arpaların arasında karamukları arar bulur, onlardan girlandlar yapar, ağaçlara asarlar veya la-

vanta tütsüsü yaparlardı. Ancak en çok kullanılan sihir, bir kâğıd aşağıdaki beyti yazıp asmaktı: «Allah gökleri ve dünyayı tutar ve onların düşmesine engel olur; eğer düşselerdi ondan başka kim tutabilirdi onları».

Korkutma yoluna da baş vurulurdu; yani ağaç az meyve veriyor veya hiç vermiyorsa, birisinin elinde balta bulunan iki adam ağacın gölgesinde bir diyaloga girişirlerdi. Birincisi ağaca: «Mademki bana bir şey vermiyorsun, seni keseyim de gör!» diyerek ağacın gövdesine hafifçe vururdu. Tam bu sırada ikinci adam ağacın lehine işe karışır ve: «Bırak, bırak! Göreceksin gelecek sene o sana meyve verecek ben kefilim!» derdi. Bundan sonra ikisi de uzaklaşırlar ve bir yıl sonra ağaç meyve verirdi! Aynı durumda, ağacın başka başka yerine iki delik delip içlerine küçük birer parça kırmızı altın konması da salık verilirdi.

Bir ağaç dikilirken, ağaçların birbirlerine duydukları sanılan sempati veya antipati hesaba katılırdı; böylece hiç bir zaman bir asmanın yanına hurma ağacı dikilmezdi; buna karşılık zeytin ağacı, üzüm kütüğünü sevmesiyle ün salmıştı. Ceviz ağacı, duttan başka ağaçların çoğuna antipatik sayılırdı ve ne olursa olsun bir üzüm kütüğünün yanında lahana dikilmezdi.

Amatörler meyve bahçelerini acaip meyvelerle süslemeyi çok severler, bir ağacın üstünde çeşitli renkte meyveler yetiştirmek için başarılı olacak bir sürü yöntem denerlerdi. Onlar, üzerlerinde yazılar veya desenler bulunan elmalar yetiştirmeyi

de denerlerdi. Bunun için kırmızı elmaları, elma büyüyüp de henüz yeşil olduğu sırada üzerlerine mürekkep veya suda eritilmiş şap ile desenler yaparlar ve yazılar yazarlardı. Sonra da yağmur veya çiy bunları yıkayıp silmesin diye elmaları örterlerdi. Biraz sonra elma kırmızı rengini alır fakat desen veya yazı, beyaz, sarı veya yeşil kalarak çok güzel bir etki meydana getirirdi.

IX. — Arıcılık ve İpekçilik

Kristal, parça veya az çok konsantre şurup halinde şeker Ortaçağ'da bir lükstü. Hattâ Hindistan'dan ham şeker ithal edip rafine eden İran gibi bir ülkede bile.

Köylüler beyaz veya kırmızı pekmez yaparlar, bal elde ederler, dar gelirliler gibi bunu şeker yerine kullanırlardı. Çünkü köylerde çok miktarda üretilen pekmez ve bal en küçük bütçelere bile elverişli düşünekteydi.

Medya ve doğu İran gibi büyük bal üretici bölgelerde vergi bile çok kez şu kadar bin litre bal olarak alınırdı. Bu, şimdiki Tahran'ın bulunduğu Rey bölgesinde de böyle idi.

İran tarım kitabı İrşad'dan, köylülerin kovanlarını, samandan veya tahtadan yaptıklarını öğreniyoruz. Ancak çok kez de kurutulmuş ve boyanmış bir su kabağı kullanılırdı. Kolayca taşınabilen bu kovanlar kışın güneşe karşı, yazın da serine karşı yerleştirilirlerdi. Onların yerini böylece değiştirmek, muhakkak ki arıların zevkine uygun değildi, ama böyle hareket etmek zorundaydılar; çünkü İran iklimi kışın çok soğuk, yazın da çok sıcaktı.

İki kovan arasına en aşağı üç arşın boşluk bırakılırdı. Yazın onları pâlûye denilen beyaz kurtlar veya karıncalar üşüşmesin diye gölgeye ve daima bir suyun yakınına yerleştirirlerdi. Eğer yakında su yoksa, kovanların önüne, üzerlerinde küçük, iki parmak derinliğinde arklar bulunan düz taşlar yerleştirilir ve bunların içlerine daima berrak su konulurdu. Kışın kovanlar saman veya keçe ile örtülür, arıların yiyeceklerinin eksik olmamasına dikkat edilirdi. Eğer eksik olursa, bunu birçok işaretlerden anlarlardı. Örneğin, açlık karşısında kovanın içinde baş gösteren uğultu veya köylülerin «saray hadımları» dedikleri erkek arıların işçi arılar tarafından öldürülmesi gibi. O zaman kesilmiş şeker kamışı parçaları alır içlerini şurupla doldurur, hemen kovanın yanına, güneşe korlar ve her gün şurubu yenilerlerdi. Arılara kuru üzüm de verilirdi.

Arılar, rahat etsinler diye, her üç yılda bir evleri değiştirilirdi. Haziran sonundaki bu taşınma her zaman kolay değildi. Bunun için bir gün önceden kovan dumana verilir, fakat güzelliği, güzel endamı ve iğnesinin olmayışıyla tanınan ve padişah denilen arı beyine bir zarar vermemeğe çok dikkat edilirdi. Arı beyinin taşındığı, «hadım» ların yani sarayın önünde sıralanmalarıyla anlaşılırdı. O zaman eskisinden alınan güzel, beyaz, balmumundan petekler yeni kovana yerleştirilirdi.

Mart sonundan nisan sonuna kadar arı beyi aşağı yukarı 12.000 yumurta yumurtlardı. Mevsim iyi ise, çiçekler çoksa, sonradan 2,000 yumurta daha bırakırdı. Eğer bundan sonra da artık yumurtlarsa, vakit geçirmeden yeni bir kovan hazırlamak gerekirdi. Köylüler arıların yumurtadan çıktığını, ko-

vanda hüküm süren vızıltıdan veya işçi arıların antrede gözükmesinden anlarlardı. O zaman her gün öğleye kadar oğulun çıkışını gözetlemek gerekirdi. Oğul havaya çıkar çıkmaz, gözleri görmesin diye üzerlerine bir avuç toz atılırdı; o zaman oğul yakındaki bir duvarın veya ağacın üzerine konardı. Bunun hemen yakınına büyük bir su kabağı konur, oğulu bunun içine sokmak üzere çeşitli hareketler yapılırdı. Bundan sonra kapak kapatılır, öylece bırakılırdı. Ertesi gün, yerleşmiş arılar artık gitmek istemeyeceklerinden, kapak açılırdı. Tarım uzmanı İbn ül-Avvam'a göre, arıların kaçmaması için çarelerden biri, kovanın içine bahçedeki merzencüşlerin (= fare kulağı) suyunu sürmekti. Kovanların bulunduğu yerlere mersin ağacı, kekik, hıyar, haşhaş, çörek otu ve başka her türlü koku ve lezzet veren bitki dikmek de salık verilirdi. Yalnız pelin dikilmezdi. Yaban inciri ve kara marulcuk kötü balın sebeplerinden sayılırdı. Güller, ak merzengûş, nar çiçekleri ve badem ağacı çok salık verilirdi; ancak kovanları kesin olarak zakkumlardan uzak tutmak gerekirdi.

İpek böceği yetiştirmeyi Sasanîler, Semerkant ve Hotanlılardan, bunlar da Çinliler'den öğrenmişlerdi. Bütün Ortaçağ boyunca İslâm ülkeleri içinde kozacılık bakımından en sağlam geleneklere sahip olan ülke İran'dı.

Orada, ipek böceği yetiştirme çok çabuk en iyi gelişmeyi gösterdi. XIII. yüzyılda gezileri ve kendi deneyleri sonunda «Atâr-u Ahbâr» adlı kitabı yazmış olan İran'lı tarımcı özellikle İran'daki Yezd bölgesinin ipek böcekçilerini öğmektedir. Yezdliler öyle dut ağaçları yetiştirmeği başarmışlardı ki, hem

yaprakları, hem meyveleri dikkate değerdi ve bunlar böylece dünyanın en iyi ipeğini elde etmişlerdi.

Dutluk haline getirmek için gerekli toprağı seçmek ve hazırlamak başlı başına bir bilimdi. Ayrıca ağaçlara zarar vermemek için yaprak toplamanın belli bir yöntemi vardı. Deneyden, deneye giderek, çalışma ve zekâ ile Yezd ipek böcekçileri başka yerde 5 gram yumurta ile elde edilen ipek böceğini bir gram ile elde etmeyi başarmışlardı. Ayrıca onlar, kendi dut ağaçlarından, bu ağaçların normal olarak verdiğinin on katı yaprak elde etmeyi de biliyorlardı.

Fare ve karıncaların akınına uğramasınlar diye iyice kireçlenmiş olan onların böceklikleri, ısının birden yükselip alçalmasından etkilenmeyecek biçimde yapılmıştı. Bunların damları oldukça kalındı ve kışın kapatılan hava delikleri vardı. Soğuk başlayınca, iç duvarlar keçe ile kaplanırdı.

Yumurtalar büyük ihtimam gerektirirdi; sıcak ülkelerde onlar sadece toprak çanaklarda korunduğu halde, soğuk bölgelerde kürklere sarılı tutularak konurdu. XV. yüzyıl İran tarım kitabı İrşâd'da köylü kadınların, yumurtaları muhafaza etmek ve nazardan korumak için kutunun kenarına bir firûze veya bir inci koydukları yazılıdır. İlkbahar gelince yumurtaları küçük torbalara koyup, böcekler çabuk çıksınlar diye koltuk altlarına bağlayıp taşırlardı.

Böceklerin, dutların ilk yapraklarını verdikleri sırada çıkmalarına dikkat edilirdi. Yumurtadan çıkış 4 - 5 gün sürerdi; bütün böcekler çıkınca onları bir tür büyük kalburun içinde taze dut yapraklarının üstüne korlardı. Günde üç kez yaprak veri-

lirdi. Dut yaprağı kıt olan yıllarda, köylüler bunun yerini tuttuğunu kabul ettikleri kimi yabanî ağacın yapraklarını verirlerdi; ancak hiç bir köylü kendisine ait olmayan bir ağacın yapraklarını böceklerine vermezdi. Çünkü hepsi bunun böceklere felâket getireceği kanısında idiler. Biraz sonra, böcekler tırmanabilsinler ve kozalarını yapsınlar diye küçük dalcıklar konurdu. Kozaları açmak zamanı gelince, bu iş o kadar nazikti ki, ayrı bir uzmanlık işi sayılırdı.

XIII. yüzyılda İran'ın en çok ipek üretilen yeri, Hazer kıyısında Gilân'dı. Buranın çok ünlü olan ipeği, bütün İslâm ülkelerinde alıcı bulur, Kilikya Ermenileri onu Cenevizliler'e veya Avrupalılar'a satarlardı.

X. — Yaylacılık ve Göçebelik

Batı Avrupa, Çin, Hind gibi iyi sulanmış yerlerin tersine, Doğu'nun amansız kurak bölgelerinde göçebelik her zaman için bilinmiştir. Göçebe hayat ile yerleşik hayat orada her zaman birbirlerini uyuşumla tamamlamışlardır. Genel olarak kimse ile ilgi kurmayan, mağrur göçebe, daima çoban ile savaşçıyı bir arada kişileştirmiştir; barışta çoban, savaşta savaşçıdır o.

Arabistan'ın ve Afrika'nın çöllerinde Bedevîler (Arap göçebeler) ve Tuaregler (Berberî göçebeler) otururlardı. Bunlar bir tür çobandılar; sırası gelince de haydut olurlardı; ama çok zekiydiler. Onlar küçük boy bir tür koyun ve kökeni güney Arabistan'da Mahra'dan gelen ve bundan ötürü Mehârî denilen develeri yetiştirirlerdi. Bu göçebeler gerek-

tiğinde, Akdeniz Müslüman devletlerinin uygarlaşmış ordularında savaşçı elemanları meydana getirirlerdi.

İran'da ve Ortaasya'da Sahra türünden çöller yoktu; ya Amu-Derya'nın kimi bölgelerindeki gibi büyük kumlu çöllerden, ya da doğu ve batı İran'ı birbirinden ayıran ve kavir denilen tuz bataklıklarından oluşan bozkırlar vardı.

Her yıl geleneksel yaylacılık, bugün olduğu gibi, çobanları ve sürüleri ilkbahar gün dönümünden hemen sonra, ortalama olarak 1.000 1.500 metre yüksekl:kteki İran yaylasının alçak topraklarını bırakıp 3.000 - 3.500 metredeki yaylaklara çıkmaya mecbur ederdi. Bütün yaz boyunca onlar bu yaylalarda kalırlar ve güzün gün dönümünden hemen sonra ovalara doğru inerlerdi.

Kabile ve klanlara ayrılan bu İranlı göçebelere çoban veya Kürt denilirdi. Bugün bu ad özellikle kuzey Zagros veya Kürdistan çobanlarının adı olmuştur. Ancak Ortaçağ'da Kürt adı hemen hemen İran'ın bütün göçebeleri için kullanılmaktaydı. İslâm'dan önce onlar Siistan ve Fars'ta çok fazlaydılar. Sasanîler onları Bizans sınırlarına topladılar ve İslâmî dönemde Kürtler Zagros'tan çıkarak Toroslar'ın, giderek Antitoroslar'ın yaylalarına yerleşip hemen hemen Akdeniz'e ulaştılar.

Doğu İran'da, yani Afganistan ve şimdiki Tacikistan'da İranlı'larla akraba diğer göçebeler yaşamaktaydılar: güneyde Kuçlar ve Beluçlar, kuzeyde Afganlar, Gurîler, Hattalî'ler, Galça'lar vb.

Ortaasya'nın bozkırlarında Türk ve Türkmen göçebeler bulunurdu; bunlar büyük at yetiştiricile-

riydiler ve XI. yüzyıldan başlayarak kuzey Hindistan'a ve Akdeniz kıyılarına doğru yayıldılar.

Amu-Derya'nın aşağı vadisinde ve özellikle Hazer illerinde Sarmatlar'a ve Alanlar'a akraba olan kuzey İran göçebeleri çok önemli sığır sürüleri beslerlerdi. Deylemî denilen bu sonuncular batı İran aristokrasisini oluşturmuşlar ve X. yüzyıldan başlayarak Irak ve Suriye'yi Araplar'dan alıp birçok emirlikler kurmuşlardır; bunların en önemlisi Büveyhoğulları sultanlığıdır.

Bütün bu göçebe çobanlar, hayvanları bir bölgeden ötekine değişen, önemli sürüleri bir yaylaktan ötekine götürürlerdi; örneğin Ortaasya bozkırlarında iki hörgüçlü çok tüylü Bahtî denilen bir tür deve yetiştirilirdi; bunun bir tür yabanisi, bugün yalnız Moğolistan'da bulunmaktadır. Şiddetli iklimlerden gelmiş olan bu deve palmiye ülkelerinin iklimini kaldırmıyordu. İran'da bile, yılda ancak 9 ay gelişiyor, hazirandan sonra tüylerini yitiriyor, zayıflıyor ve öyle sıkıntı çekiyordu ki, yazın onu çalıştırmaz, sadece beslerlerdi. Sıcağa daha dayanıklı olan meharî türü buna karşılık güney İran'da hattâ yazın bile kullanılırdı.

Ortaasya'a ve kuzey İran'da, Merv'in batısındaki Avesta'nın Nisay'ından adını alan Nisay türü atların büyük haraları bulunurdu. Bu atların boyun ve bacakları ince, tüyleri uzun ve derisi bir panterinki gibi alacaydı.

İran bozkırları özellikle koyun ve keçi yetiştirmeğe elverişliydi. Bunlar orada, binlerce başı bulan büyük sürüler halinde yaşarlardı. Bu koyunlar hep ayakta, her gün birkaç kilometre yol alır ve bu sırada karınlarını doyururlardı. Bu koyunlar,

yağdan meydana gelen ve devenin yağlı hörgücünü fizyolojik olarak ansıtan büyük ve geniş bir kuyrukla ötekilerden ayrılırlardı. Özellikle Pamir'de ve Toharistan'da bulunan kıvırcık tüylü siyah koyunlar bugün Astragan adını verdiğimiz derileri o zaman da verirlerdi.

Tuvaregler peçeliydiler, toprağa kazılmış bir tür mahzende otururlardı. Buna karşılık bedevîler başlarına bir kefye örter bunu bir agel ile tuttururlar ve çadırda yaşarlardı. Hepsi bornoz giyerler, deve eti ve süt ürünleri ile beslenirlerdi. Kürtler ve Deylemliler uzun, kurvaze, yünden «kaba» adı verilen bir giysi giyerler, başlarına kalın bir sarık sararlardı. Doğu İran göçebeleri aynı biçimde giyinir, ancak başlarında Taşkent modasına uygun bir şeşiya taşırlardı. Bunların hepsi, keçi kılından siyah çadırlarda yaşarlar, süt ürünleri ve koyun etiyle beslenirlerdi.

Türkmenler içe dönük kürkler giyerlerdi; ayaklarında çizme, başlarında ise tüyleri içerde kalan koni biçiminde, koyun derisinden bir başlık bulunurdu. Onlar kamıştan yapılmış, yuvarlak, kafes biçiminde, keçe veya deri ile kaplı, üzerinde hava ve ışık girmesi, duman çıkması için bir delik bulunan «yurt»da uyurlardı. Yer değiştirirken «yurtlar» arabalarla taşınırdı. Bu göçebeler at eti ile beslenir ve kımız içerlerdi.

IX. BÖLÜM

ENDÜSTRİ HAYATI

I. — Madenler ve Madenlerin İşlenmesi

Taş kömürü yatakları çok az bulunmakta ve Semerkand'ı sulayan Zerefşan ırmağının yukarı bölümündeki yataklar dışında, yalnız İran'ın merkezinde Yezd'de ve Lûristan'da bulunan iki küçük yatak işletilmekteydi. Ama buna karşılık altın, gümüş, bakır, kurşun vb. madenleri hemen hemen her tarafta bulunmakta ve iyice işletilmekteydiler.

İran Kürdistanı ile Azerbaycan arasındaki Ganzak bölgesinde Zagros madenleri bulunurdu. Burada amalgam ve yıkama yoluyla elde edilen çok saf kırmızı altın, doğal parçalar halinde ancak bakır sulfat ile karışık olduğundan saf olmayan sarı altın, çok büyük miktarda gümüş, çok sat civa ve iç dekorlarda tezhiplerde kullanılan sarı zırnık vardı. Ganzak ayrıca klasik metinlerde «Sihirler Ekbatanı» denilen bir sihir ve simya şehri idi. X. yüzyılda bile orada V. yüzyıldan kalmış, insanı etkileyen yükseklikte bir kubbesi ve bunun da üzerinde gümüş bir hilâl bulunan büyük bir tapınak vardı.

Gusnasp ateşi orada duman çıkarmadan ve kül bırakmadan yanardı; her halde rafine edilmiş petrol ile beslenmekteydi. Kutsal Kent'in ortasından çok önemli ve içine bırakılan şeyleri taşlaştıran bir

kaynak akmaktaydı. Bu kaynağın suyu o kadar çoktu ki, yedi kola ayrılır, şehrin kalın duvarlarının altından geçip dışarıya çıkmadan önce her biri bir değirmeni döndürürdü.

Afganistan'da da Pachir'de halk gümüş madenlerinin işletilmesiyle yaşıyordu; bu bölgede Hindukuş sıra dağlarında, her yönde galeriler kazılmıştı ve bu ocaklara bir meşalenin yanmaya devam edebildiği derinliklere kadar girilmekteydi.

Zerefşan, Ermenistan, Panchir, Kaşan ve İsfahan illerinde de bakır ve gümüş madenleri vardı ve bunlar hemen orada işlenirdi. Kâbil bölgesindeki Varsad'da XII. yüzyılda, yılda yüz ton kurşun veren bir küçük yatak işletilmekteydi (1). Nişapur'da firûze madenleri vardı ve hemen hemen her yerde kükürt, civa, bakır sulfat ve tuz elde edilmekteydi. XIII. yüzyılda top barutu yapmaya yarayan amonyak yukarı Zerefşan (Semerkand) (2)'da, boraks ve antimuan da Ermenistan'da bulunurdu.

Fatimî halifeleri maden zenginliklerinin bir kısmını Nubya ile Kızıldeniz arasındaki altın madenlerinden elde ederlerdi. Bu X. yüzyılın gerçek bir Klondyke'iydi.

Antik Hind ve Çin ile karşılaştırıldığında Önasya'nın yalnız odun ve taş kömürü azlığından ötürü madencilikte oldukça yavaş geliştiği görülür. Bununla birlikte bu sonuncu yakıt yukarı Zerefşan'da, Lûristan'da ve Karmân'ın ili Bâriz'de kullanılmaktaydı. XII. yüzyılda burada, hemen toprak altında birkaç yatak vardı. Ancak genel olarak yüksek fırınları beslemek için odun yakılmaktaydı. Zerefşan'ın, Kâbil bölgesindeki Gûr'un ve sonunda Mezopotamya'nın odununu sağlayan Önasyanın İsviç-

re'si doğu Anadolunun ormansızlaşması bu yüzdendir.

Siistan ve Horasan'dakiler gibi birçok berkitilmiş şehirlerde döğülmüş demirden parmaklıklar veya üzerinde en küçük bir tahta bulunmayan masif demir kapılar vardı (3). Siistan'da Yâkup (867-878) tarafından yaptırılmış olan Zarang kalesinin masif demirden beş kapısı vardı (4) ; I. Nasır (874-892) 'ın kurmuş olduğu Buhara kalesinin ise böyle yedi kapısı vardı (5). O çağın en güzel madenden eseri, Tunus'a 328 km. uzaklıkta 916 yılında El-Mehdî tarafından kurulmuş olan ve kumlarla örtülü muazzam yıkıntıları bugün hâlâ görülebilen Mehdiye'nin kapılarıydı. Bu kapıların her kanadı 8 metre yükseklikte olup beş ton çekerdi. Üzerindeki her çivi 10 kilo ağırlığındaydı. Bu kapılar arma figürleri ile süslüydü (6). Samanîler (874-999) zamanında Semerkand vergi olarak, her yıl, 1.300 büyük demir levha vermekteydi (7).

Elimizde her halkası bir metre uzunlukta ve kol kalınlığında çok büyük demir zincirlerin tasvirleri vardır. Bunlar genel olarak gemi iskelelerini bağlamak veya Derbend, Tyr veya Sidon gibi limanların veya ırmakların ağzına, girişe engel olmak için gerilirdi (8).

Çelik Semerkand'da, Horasan'da ve Azerbaycan'da imal edilirdi. Bununla birlikte Fars'taki Çalak'ın kılıçları çok aranırdı (9); bunun gibi Yemen'in kılıçları ve Bahreyn adalarından Hatt'ın mızrakları da çok makbuldür; aslında bu mızrakların demiri Hindistan'dan gelir, ama Arabistan'ın adı geçen limanında işlenirdi.

Çok daha fazla bulunan bakır, madenler içinde

en çok kullanılanıydı. Gereçler, kakmalı bakırdan sanat eserleri çok rağbet görürler ve yığınla leğen, ibrik, küp, lamba, kupa, sanatkârane işlenmiş buhurdan gibi bakır eşya atelyelerden çıkardı. Bu çağda bakır mobilye: sandıklar, sıralar, çekmeceler vb. evlenecek genç kızların çehizinde büyük bir yer almaktaydı.

Musul'da çok hassas teraziler, düz veya bugünkü kürelerimizi ansıtan yuvarlak astrlablar yapılmakta idi, ancak bunlar kıtaların yerine yıldız burçlarını göstermekteydiler; orada miğferler ve zırhlar da yapılırdı.

Semerkand kazancıları çok kez 1,000 litreden fazla alan çok güzel kazanlar yaparlardı (10). Sovyet müzelerinde bunlardan birçoğu sergilenmiştir. En görülmemiş biçimde kaplar yapmak için bronz veya bakır kullanılırdı.. Nasır Husrev Kudüs'teki camide bulunan, güzelliği ve değeri, söylediğine göre, hayalleri bile aşan altın ve gümüş kakmalı bir kapıdan büyük bir hayranlıkla bahsetmektedir. Bunun bakırı öyle parlak bir sarı renkte imiş ki, ışıldıyor ve altın gibi gözüküyormuş (11).

Doğu İran'ın kimi illerinde ve Türkistan'da, Buhara, giderek Nişâbur'da bronz işleri, VIII. ve X. yüzyıllar arasında ikili bir etkinin izlerini taşımaktaydı: eski Sasanî ve çağdaş Çin modellerinin; çok kez pek sanatkârane olan bu eşya, sonradan bu Çin, İran ikili etkisini Fatimîler'in Mısır'daki atölyelerine ulaştırdılar. Fatimî hükümdarlarının hazinelerinin listesi bize bu çağda maden işleme sanatında ulaşılan olgunluğun derecesi hakkında bir fikir vermektedir. Kilelerle zümrüt, yakut, inci ve diğer değerli taşlardan başka, hazine müfettişi, raporunda,

400 büyük altın kafes, 6000 altın vazo, 150 kilogram ağırlığında gümüş tekneler, doğal büyüklükte, üzerleri değerli taşlarla işlenmiş altından horozlar, tavus kuşları, ceylânlar, altın kasalarda altın palmiyeler, silâhlar, zırhlar, hepsi değerli yüzbinden fazla eşya bulunduğunu ve bunun otuz binin çeşitli madenlerden işlendiğini bildirmektedir.

Gümüş kakmalı bakır tekniği daha Sasanîler çağında bilinirdi. Ama VIII. yüzyılda bile müslüman ülkelerde yalnız kırmızı bakırın ağır bastığı bronzdan başka bir şey bulunmazdı. Ancak XI. yüzyıldadır ki, önce doğu İran'da gümüş kakmalı bakır endüstrisi göründü; XII. ve XIII. yüzyıllarda Musul ve Diyarbakır'da önemli atölyeler kuruldu.

Kökeni Hindistan'da bulunan tel kakmacılığı sanatı önce VIII. yüzyılda İran'a, sonra IX. yüzyılda Eski-Kahire'ye yayıldı. Çok ince olan bu sanat, altın, gümüş gibi değerli madenlerden ince telleri daha âdi bir madenin içine güzel şekiller vererek yerleştirmekten ibaretti. Bunun iki tür yöntemi vardı: «Şam biçimi», bunda sanatkâr önceden oyulmuş bir yere altın veya gümüş bir teli tespit ederdi; «Musul biçimi» nde ise sanatkâr önceden çizilmiş bir desenin üzerine bu teli çekiçle vura vura yerleştirirdi.

Kurşun çok boldu; ondan yapılarda taşları tutturmakta, camilerin kubbelerini örtmekte, boru ve oluk yapmakta yararlanılırdı.

Buna karşılık kalay çok az bulunurdu. O, Malezya'dan getirtilirdi; özellikle bronz alaşımında kullanılırdı. Sogdlular'ın şehri Ribancin kalaydan kaplar ihraç ederdi (12). Bu satırların yazarının kendi özel kolleksiyonunda XIII. yüzyıldan kalma ka-

lay bir vazo vardır 1265 gr. ağırlığındaki bu vazonun 275 mm. yüksekliği ve en geniş yerinde de 553 mm. çevresi vardır; gümüşle çerçevelenmiştir. Boynunda sarı bakırdan iki halka vardır. Tümü, hayvanlar ve insanları gösteren resimlerle ve kûfî yazılarla kaplıdır ve çok güzel görünmektedir.

II. — Tahta ve Kâğıt Endüstrisi

Orta doğu orman bakımından oldukça fakir olduğundan yapı ve ince marangozluk için gerekli tahtayı dışardan getirtmekteydi. Birbirlerine zincirlerle bağlı ve üzeri örtülü kütükler, konvoy halinde Afrika ve Hindistan'dan Basra'ya kadar getirtilirdi.

Tahta işleme sanatı çok gelişmişti. Abanozcular, doğramacılar ve marangozların çeşitli büyüklüklerde testereleri, türlü biçimlerde baltaları, egeleri, küçük rendeleri vardı ve balık tutkalı kullanırlardı. Bütün şehirlerde sanatkârlar becériyle olduğu kadar zevkle kafesler, balkon trabzanları, minberler, çeşitli iskemleler, konsollar, *sofa* denilen ve yatak hizmeti de gören geniş sıralar, yazı masaları, her boyda sandıklar, kürsüler, sekiz köşeli markötörü sehpalar imal ederlerdi; ayrıca evlerin içlerini süsleyen oyma tahta işleri, merdivenler, kapılar, paravanalar.

Bütün bu eşyanın süsleri, ya bıçakla oyma veya markötüriydi. Sanatkârlar âdi tahtaların içine pelesenk, abanoz, tek, gül ağacı bekam ağacı gibi değerli ağaçlardan parçalar veya fil dişi, sedef, bakır, gümüş, altın kakarlardı. Çok değerli satranç takımları ve güzelce işlenmiş çekmeceler de onların atölyelerinde yapılırdı.

Önceleri yalnız mucidleri olan Çinliler'in bildiği kâğıdın endüstrisi daha VII. Yüzyılda Semerkand'da bilinmekteydi. Burası uzun süre güzel kâğıdın başkenti oldu. İlkçağ'da parşömen (Asurlular'da), palmiye yaprakları (Hindistan'da) ve papirüs (Mısır'da) kullanılırdı. Ancak X. yüzyılın başında müslüman ülkelerde parşömen ile birlikte palmiye yaprakları ve papirüs tümden bırakıldı ve her yerde kâğıt yapmak için değirmenler kuruldu.

Bu endüstri VIII. yüzyılda Bağdat'ta büyük Bermekî vezirleri tarafından (749-803) örgütlendi ve oradan ta Şam'a, Taberiye'ye ve Trabzon'a kadar (X. yüzyıl) yayıldı. XII. yüzyılda müslüman İspanya'da Xativa'ya kadar kâğıt fabrikaları vardı.

Çin kâğıdı ya bambudan, ya da ipekten yapılırdı; pamuktan kâğıt doğu İran'da icat edildi (13); gene de lüks kâğıt kara yolu ile Çin'den getirilmekteydi. İlkçağda yalnız parşömen ruloları bilinirdi; Sasanîler devrindedir ki Sino-İranlılar Önasya'ya kâğıda modern defter biçimi verme sanatını getirdiler. Gene onlar Çin'den sabit forma usulünü de aldılar: in-folio veya mansûrî (14), in-quarto veya bağdadî, in-octavo veya suls, bu sonuncu bugün olduğu gibi o zaman da en çok kullanılan formaydı. Bu forma Ermeniler'ce, giderek Bizanslılar'ca da benimsendi.

Matbaanın icadını Çin Türkistan'ın Maniheistlerine borçluyuz. Bibliothéque Nationale'da saklı bulunan ve amacı dinsel propaganda olan en eski basılı fragmanlar gerçekten de, IX. yüzyıldan kalma Hotan veya Uygur metinleridir. Bu sanat, Tarım vadisinde o zamanlar Maniheistler'in ve Budistler'in propaganda aracı olan matbaayı benimsemeğe di-

renmekte olan Çin bilginlerine karşın, uzak doğuya yayıldı.

Gene Çin Türkistan'ında XIII. yüzyılda Moğol metinlerini basmak için bronzdan ayrı ayrı Uygur harfleri döküldü. Biraz sonra 1293'te Keyhâtu (1291 1295) zamanında Moğollar Tebriz'e hem matbaayı, hem de Çin iktisatçılarınca icat edilmiş olan banknotları getirdiler. Her ne kadar birbirinden çok ayrıysa da bu iki şey farsçada aynı adı almışlardı: çao. Doğaldır ki bu olağanüstü yeniliklere hayran kalan Moğol yönetimi, banknotları o kadar kötüye kullandı ki, XIII. yüzyılda hem hazine, hem matbaa iflas etti. Ancak olgun fikirli Cenevizliler hem ayrı ayrı harfli matbaanın sırrını, hem de banknotu İtalya'ya götürdüler (XIV. yüzyıl başı).

II. — Cam, Seramik ve Fayans

Kökeni Fenikeliler'e dayanan cam Doğulular'ın endüstrisinde daima büyük bir rol oynadı. Daha VI. yüzyılda yapım olgunlaşmış, sonradan da gelişmeğe devam etmişti. X. yüzyılda Huzistan, Mısır ve Suriye şehirleri bütün ülkelere cam eşya yolluyordu. Cam eşya ya üflenerek, ya kalıba dökülerek, ya da kesilerek yapılırdı. Büyük bir zevk ve fantezi ile hazırlanan şişeler, kupalar ve anforlar atölyelerden çıkmaktaydı. Halep yaratıcı yapıtları ile özellikle ün salmıştı. «Dünyanın hiçbir yerinde daha güzel cam eşya görülemezdi. Nasır Husrev, camcılar çarşısına girilince, insan oradan çıkamazdı; vazoların güzelliği insanı öylesine hayran bırakırdı» demektedir (15). Halep işi cam eşya bütün

ülkelere gönderilmekteydi. Orada kimyacılar için de gereçler yapılırdı: imbikler, surahiler, cam tüpler vb. Tyr ve Trablus'ta da çok aranılan cam eşya yapılırdı. Şam altın yaldızlı cam eşya ihraç eder, Eski - Kahire'nin atölyelerinden zümrüte benzeyen çok berrak bir cam çıkardı (16). Orada İran ve Irak'ta olduğu gibi nefis taşı işlenmekteydi; Sâsanî çağından çok güzel nefis eşya zamanımıza kadar gelmiştir.

X. yüzyılda Mısır ve Suriye'de cam endüstrisi öyle gelişmiştir ki, bakkallar içindeki şeyin adı ve ağırlığı üzerlerine kazılmış bulunan şişeler ve kupalar satarlardı. Bu şişeler müşteriye bedava verilirdi. Eski-Kahire harabelerinde bunların çok sayıda kalıntısı ele geçmiştir. Üzerlerindeki marka ve yazılar hâlâ iyice görülmektedir.

XI. yüzyılda şemsiye adı verilen -tam anlamı güneşin geçtiği duvar demektir- ve pencerelere veya tabloların üzerine konulan, tabaka halindeki cam üretilmekteydi (17). XII. yüzyıl ile birlikte «cami kandilleri» ortaya çıktı. Bu kandiller süslü camdan yapılırdı; ağızları genişti, daha dar olan boyunlarında asma zincirlerinin takılması için halkalar bulunurdu; bu zincirler aynı camdan yapılma ve ışığı yansıtmaya yarayan, devekuşu yumurtası büyüklüğünde bir kürede birleşirlerdi. Zeytin yağı kandilin içinde bir cam kabcık da bulunurdu. Kandilin üzerinde mineden dinsel yazılar veya çiçeklerle birlikte yaptıran hükümdarın veya camiye hediye edenin armaları bulunurdu. Bu kandillerin, ateşgedeleri veya Sâsanî saraylarını aydınlatan kandillerden gelmiş olması muhtemeldir Bunlar lekesiz beyaz, mavi veya yeşil idiler ve camilerin kemerlerine

ve kubbelerine asılmışlardı. Kahire Arap Sanatı Müzesi'nde bunların çok güzel bir kolleksiyonu vardır. Aynı müzede bir büyük pencerenin çok ince, kırmızının, yeşilin, sarının iki veya üç nüansını taşıyan parçaları vardır. Bu camlardan meydana getirilen desenler ise kurşun teller ile tutturulmuştur. Bu camlar, sarayları, türbeleri, camileri süslerlerdi. Şam'daki Emevî camiinin oval, tezbihli 74 pencere camı vardı; güneş bunlara vurunca öyle parlarlardı ki, böyle bir haşmet önünde insan kendinden geçerdi (18). XII. yüzyılda Araplar bu camları Sicilya'da Palermo'ya kadar yaydılar.

Son zamanlarda Gurgân'da (19) XIII. yüzyıldan kalmış, özenilerek süslenmiş camlar, küçük ve büyük şişeler bulundu, örneğin, uzun boyunlu, beyaz kesme camdan, gümüş tapalı, üzerinde kûfî yazılar bulunan bir şişe; 16 cm. yüksekliğinde, ebem kuşağı renkleri veren yüzeylerle süslü, kulplu bir çanak; 19,5 cm. yüksekliğinde yeşil renkte kesme bir şişe; bunun ağzı beş köşelidir, boynu ise burmalı kesme yüzeylerle bezenmiştir; 12,5 cm. yüksekliğinde, üzerinde kabartma dallar bulunan kulplu dökme bir şişe. Bu tür cam eşyanın birçok örnekleri bugün Tahran müzesindedir ve biçimlerinin ve süslerinin çeşitliliği ile olduğu kadar işlenişlerindeki mükemmellikle bize o zamanın cam ustalarının becerisini göstermektedirler.

Haçlı seferlerinden sonra cam işleme sanatı Venedik'e geçti; gerekli ilkel maddeler oraya Suriye ve Filistin'den getirilmekteydi. Oradaki ilk işçiler de Araptı. Uzun zaman Sérénissime Seigneurie (=Venedik hükümeti) bu sanatın sırlarını, kimi zaman siyasal cinayetler pahasına korudu; ancak bu sırlar

keşfedildi ve XVII. yüzyılda harcıalem hale geldi. Kırık camların ihracını düzenleyen bir antlaşma da ele geçmiştir. 1 Haziran 1277'de Antakya prensi ve Trablus kontu VI. Boémond ile Venedik Dog'u Contarini arasında imza edilen bu antlaşmada şu madde bulunmaktadır: «Eğer Venedikli şehirden kırık cam çekerse gümrük resmini ödemeğe mecburdur.»

Doğu'da müslüman ülkeler mimarisinde, yapıları sırlı tuğla ile kaplamak büyük bir rol oynadığından ve halk daha çok topraktan veya emaye fayanstan çanak çömlek kullandığından, seramik sanayii daha erkenden yok olmaya yüz tutmuştu.

Yapılarda özellikle tuğla kullanan Ortaasya, İran, Mezopotamya gibi ülkeler XII. yüzyılda sırlı tuğla yapımında uzmanlaşmışlardı: bütün anıtlar türlü renklerde fayans karolarla kaplanırdı. Bu mozaikler İspanya ve biraz da Fas'ta taklit edildiler; evlerin taştan yapıldığı Suriye, Arabistan ve Mısır'da emaye fayans hiçbir rol oynamazdı, ancak aynı dekoratif etki bu ülkelerde çok bulunan türlü renklerdeki mermerin mozaikleri ile elde edilirdi. Mısır'da emaye fayans üretilirdi; Eski-Kahire'deki seyahati sırasında, Nasır Husrev, uzun uzun fayanstan tabaklar, taslar ve vazoları hayranlıkla seyretmişti; çünkü bunlar o kadar ince ve saydamdılar ki, bir yandan öteki yanları gözüküyordu (20). Bu atölyelerden eski sogdça adıyla «fagfûrî» veya «göğün oğlu» denilen eski çin porselenlerinin çok iyi taklitleri de çıkmaktaydı.

Gerçekten de Arap seramiği iyice Çin ve İran etkisi altında kalmıştı; Partlar'ın ve Sâsanîler'in düz mavi renkli veya armalar stilinde, kimi zaman

oyulmuş, kimi zaman boyanmış, İskit örnekleri ile süslü yeşil renkteki çömlekleri, Çinlilerin Han ve diğer sülâlelerinin ince emayelerinin taklidiydi. Harezm'de, Afganistan'da ve Samarra'da ele geçmiş parçalar ve kalıntılar bu seramiklerin bir kısmının IX. yüzyıldan veya daha önceki bir çağdan kaldıklarını göstermektedir. Leşkeri - Bazâr'da, Sus'da, Kâşân'da ve 1221 yılında Moğollar tarafından yıkılan Rey'de yapılan kazılarda bu çömlekçiliğin birçok örnekleri ele geçmiştir. Sâsanî çömlekçilerinin bir icadı olması muhtemel bulunan bu emayın özel parlaklığı bakır ve gümüş oksit ile elde edilen altınsal bir yansımadan ibaretti; ancak İslâm tarihinin akışı içinde teknik çok kez değiştirildi.

XI. yüzyılın sonlarında ve XII. yüzyılda Orta-asya'dan gelen Selçuklular yeni sırları da beraberlerinde getirdiler; ancak onların kullandıkları renkler beyaz, siyah ve kahverengi ile sınırlıydı, halbuki İran'da renklerin gamı çok daha zengindi.

Musul, üzerlerinde kabartma halinde motifler, kişiler, hayvanlar, yazılardan süsler bulunan emayesiz vazoların yapım merkeziydi; buna karşılık Rey ve Rakka'da, üzerlerindeki kişiler, arabesk ler veya yazılar türkuvaz mavisi karıştırılmış kahverengi yaldızlı emaye parçalar yapılmaktaydı. Beyaz veya mavi fon üzerine yapılmış resimleri bulunan bir tür seramik ve minyatürler taklit edilirken, bir başka türde türkuvaz fon üzerine siyah motifler bulunmaktaydı.

Bütün bu parçaların örneklerini Paris, Londra, Berlin ve New York müzelerinde hayranlıkla seyretmek mümkündür (21).

IV. — Kimyasal Endüstri: Boyalar, Parfönler, Şeker, Mum, Sabun.

Ortaçağ müslümanlarında kimi mutasavvıflar iksir, diğer madenler, altın yapacak taş ve madenlerin istihalesi üzerine spekülasyonlar yapmışlardır. Ancak onlar bu deyimleri elemanlardan çok insan ruhunu kastederek mecazî anlamda kullandılar. Buna karşılık diğer birçokları, yalnız ticarî çıkar ile yöneltilen teknisyenler, kendilerini madenler, tuzlar, asidler, boyalar, türlü taşlar, zehirler, panzehirler, kan, süt, bal, sidik, insan veya hayvan vücudunun türlü bölümleri üstünde deneylere vermişler ve marsad denilen gerçek laboratuvarlarda, basit ve bileşik, o zaman bilinen bütün maddeleri incelemişlerdir.

Bu kimyacılar maddeleri tahlil etmeyi onların spesifik ağırlıklarını ölçmeği ve fizik niteliklerini incelemeyi denemişlerdir. Bu bakımdan onlar Sâsanîler'in mirasçıları oldular; Sâsanîler ise bunu Çin'den ve eski Mısır'dan almışlardı. Onlarda hemen bütün prenslerin, bilginlerin ve giderek kimi zenginlerin sahip oldukları laboratuvarlarda, porselenden, camdan, öd taşından, çelikten, bronzdan, altından veya başka her türlü madenden birçok acaip gereç bulunurdu; az ateşte ısıtmak, ıskarada pişirmek, çok yüksek ısıya çıkarmak için bir çok türde fırınlar, dondurmak, yoğunlaştırmak, buharlaştırmak, amalgam yapmak v.b. için korniler, imbikler ve daima biri hareketli, biri de su üstünde yüzen, spesifik ağırlık sayesinde incelenecek maddenin niteliğini açıklamaya yarayan beş kefeli bir terazi.

Onların ayrıca hayrete değer bir incelikle ha-

zırlanmış ve üzerlerinde birçok basit veya bileşik maddenin spesifik ağırlıkları yazılı tabloları vardı. Ağırlıkları karşılaştırırsak, böylece onlar keçi sütünü inek sütünden, Hindistan şekerini, Irak şekerinden, Amu-Derya suyunu Nil suyundan, sığır yağını koyun yağından, susam yağını, zeytin yağından, gerçek Seylân safirini yapay safirden, Kızıldeniz incilerini Acem körfezi incilerinden v.b. ayırırlardı.

Çalışmaları sayesinde, Ortaçağ kimyacıları ipeği, yünü, pamuğu, kâğıdı, porseleni, camı ve diğer birçok şeyleri sabit bir biçimde boyayacak boyalar elde etmişlerdi. Onların kullandıkları boyalar öyle mükemmel nitelikteydi ki, bugün kazılarda elde edilen kumaş, mozaik, çömlek parçalarının tanıklık ettikleri gibi, on yüzyıl sonraya kadar bunlar bütün tazeliklerini koruyabilmişlerdir. Öyleki kimi zaman bizim kimyacılarımız, kendi kendilerine, hayretle, bu kadar tam bir sonuca varabilmek için onların hangi formülleri kullanmış olduklarını sormaktadırlar.

Parfön endüstrisi çok gelişmişti; çünkü Ortaçağ müslümanları çok itriyat kullanırlardı. İlkçağda çiçek esanslarından parfönler bilinmezdi; yalnız günlük (labanum), misk, sünbül esansı, mirsafî, doğudan gelen, tütsü için kullanılan diğer kokular bilinirdi. Türlü çiçeklerin esanslarını çıkartmak ve onları şişelere kapatmak ince sanatı Sâsanîler çağında Zerdüştîler'de doğmuştur: çünkü Ahuramazda'ya tapmada parfönler büyük bir rol oynardı. Bu gelenek İslâm çağında da sürdü; her zaman büyük camilerin önünde parföncülerin mağazaları bulunurdu; bunlar eskiden Sâsanî ateşgedeleri önünde yaptıkları gibi, müminlerin parfönlerini sağlarlardı.

Çiçeklerin esansı hakkında en eski bilgi VI. yüzyıldan kalma bir Fars yapıtında bulunmaktadır; bunda kıral II. Husrev (590 - 628), uşağı Kuş - Arzuk'dan en iyi parfönlerin hangileri olduğunu sormaktadır. İşte Kuş - Arzuk tarafından Sâsanî uzmanlarına göre en hoş kokular şöyle sayılmaktadır: yâsemin, İran gülü, nergis, kâfurî, menekşe, fesleyen, Hind fulû, merzengûş v.b. Kıral bunun üzerine uşağına göksel parfön hangisidir diye sorunca, o şöyle cevap vermişti: «kıral gülü, İran gülü, Semerkand fesleğeni, Taberistan ağaç kavunu çiçeği, Arnavutluk nülüferi, Hind sabrının üçlü esansı, Tibet miski ve Sihr anberinden bir karışım!»

Kuş - Arzuk ayrıca nergis kokusunun ilk gençliği, gülünkinin aşkı, fesleğeninkinin çocuk sevgisini, şebboyunkinin dostluğu v.b. sembolize ettiğini savunur.

İran'da Şâpur şehri parfönleri ile ün salmıştı. Orada 9 türlü esans imbikten çekilmekteydi. İşte bunlardan kimisi: menekşe, nergis, âdi leylâk, Zambak (Yani Sumatra) leylâğı, mersin ağacı çiçeği ve merzengûs. Kûfe'ye karanfil esansı endüstrisini getirenler de Şâpûr'lu İranlılar olmuşlardır (22).

Gûr, (şimdi Firuzâbâd) kokulu sular yapımında uzmanlaşmıştı. Gûr gülü, yüz yapraklı gül, aslı Hind'den gelmiş olması gereken bizim İsfahan gülümüz, çok ünlü ve şişeler içinde Hindistan'a, Çin'e, Arabistan'a, İspanya'ya v.b. bütün dünyaya gönderilen bir gül suyu yapımında kulanılırdı (23). Gûr ayrıca hurma çiçeği suyu, portakal çiçeği suyu ve misklendirilmiş söğüt suyu ihraç ederdi.

Bir başka, daha az önemli olmayan ve Hindistan'dan geldiği sanılan endüstri de, şeker kamışının

özünü çıkarmak ve rafine etmek endüstrisiydi. Önasya'ya bu endüstri Huzistan ilinde yoğun bir biçimde şeker kamışı yetiştiren Sâsanîler tarafından getirildi. İslâmî çağda şeker kamışı Akdeniz ülkelerine yayıldı.

X. ve XI. yüzyıllarda, bugünkü İran Bülucistan'ında bulunan Sarbâz şehri nebat şekeri üretirdi. Huzistan'da Gundişâpûr çok miktarda taberzad şekeri yâni kristal şeker ihraç ederdi.

Mısır'da şeker sanayii ancak XII. ve XIII. yüzyıllarda önemli bir rol oynamıştır; gene de çok ilkel bir biçimde. Gerçekten de çok eski bir âdete uyularak şeker, Mısır'da iki yanı alçı taşı ile tıkalı kamış parçaları içine konulur ve dükkânlarda öylece satılırdı.

Haçlı seferleri sırasında şeker endüstrisi Tyr'e yerleşmiş olan Venedikliler'ce öğrenildi. Ama daha önce bu İspanya'ya ve Sicilya'ya götürülmüştü; Sicilya'da müslümanlar şeker kamışını ezmek için yel değirmenleri kullanırlardı.

Dinsel âdetler, camilerde ve kutsal yerlerde yığınla mumun tüketilmesini gerektiriyordu. Çünkü kutsal gecelerde avizeler ve minberlerin basamakları bol bol aydınlatılırdı; üstelik müminler şu veya bu ağırlıkta bir veya birkaç mumu kutsal yerlerde yakmayı adarlardı. Bu, her renkten ve her boydan kullanılan mumların çokluğunu açıklamaya yeter; kutsal yerlerin hemen yanında daima iyi iş yapan birçok mumcu bulunurdu.

Sâsanîler çağında sihirbazlar İran'da tuzlaların kenarında yetişen Seidlitzia Rosmarinus veya uşnân gibi bitkilerle kutsal ateşi beslerlerdi. Uşnân külünün kirli eşya ve vücutları temizleme hassası

vardı. Ateşgedelerin kutsal kalıntısı sayıldığından, bu küller çok aranırdı; soude alcali yâni arapçadaki sud-al-qali'nin kökeni budur (24). Bu külleri erimiş iç yağı veya bitkisel yağda karıştırarak çok iyi bir sabun elde edilmekteydi. Bağdat'ta sabuncular korporasyonu çok zengindi. Kimi müslüman devletlerde sabun endüstrisi tekeldeydi. Örneğin, zeytin yağı ile çok iyi bir sabunun yapıldığı Mısır ve Tunus'ta durum böyleydi.

Yağlı maddeler kimi zaman ithal edilirdi; susam ve keten yağının büyük üreticisi olan Mısır, 1300 yılına doğru her yıl Mayorka adasının bütün zeytin yağı ürününü almaktaydı. Afganistan'da Belh, İran'da Arâgân ve Irak'da Rakka sabunları ile ün yapmışlardı (25).

Sabuncular loncası, en önemli loncalardan biriydi. Çünkü Ortaçağ müslümanları her gün yıkanırlardı ve çamaşırları da sarıkları da her zaman bembeyazdı. Bu bakımdan onlar o çağın diğer ülkelerinden ayrılırlardı. 1600 yıllarına doğru İspanya'da Engizisyon, müslüman İspanyollarla hristiyan İspanyollar'ı temizliklerine bakarak ayırdediyordu.

X. ve XI. yüzyıllarda Doğu'da her türlü üretim için gereken aslî maddeler kullanılırdı; ancak XII. yüzyıl ile birlikte sahtekârlık ve hile başladı. Bunun birçok nedenleri vardı: deniz aşırı ticaretin yokolmaya yüz tutması, ipek yolunun ve Akdenizin güvensizliği, Çin limanlarının Arap ticaretine kapatılması, Hind yolunda korsanlığın alıp yürümesi; bütün bunlar ithal edilen maddeleri gittikçe pahalılaştırıyordu. Aynı zamanda büyük müslüman şehirlerinde daha iyi yaşama, giderek lüks zevki halkın her sınıfında yayılıyor, bu da durmadan ve önemlice bir biçimde

tüketimi arttırıyordu. İnsanların ihtiyaçları günden güne arttığından sanayiciler bedel denilen erzatsları yapmaya koyuldular. O zamandan beri çarşılarda yalancı inciler, sahte yakutlar, sahte kınalar, yapay kâfur bulunmaya, lokantalarda az çok hile karıştırılmış, ama daima büyük bir hünerle sunulan gıdalar görülmeye başlandı. Gerçekten de ilk bakışta bedel ile aslı arasındaki farkı anlayabilmek için tam bilgi sahibi olmak gerekirdi. Ayrıca o zamanlar, hilelerle mücadele mercileri kullansınlar diye (26). kitaplar yazılmakta gecikilmedi. Bu kitaplarda uzmanlar jelatinle yapay et, pirinçsiz pirinç çorbası, yapay şeker v.b.. yapma yollarını açıklıyorlardı. Ne yazıktır ki, bize daha ayrıntılı bilgiler verecek olan bu kitaplar henüz ele geçmemiştir. Yalnız keten yağının yerine, bakla unu ile bitki yağı tortusunun karışımının konduğunu, bal mumu ile amber yapıldığını, Tataristan mavi boyasının indigoyu «Magrib kumu» na karıştırarak elde edildiğini, sıdr veya ünnab yaprağı tozunun yerine dut yaprağı veya söğüt yaprağının konduğunu, şap veya Ebu Cehil karpuzundan gül suyu yapıldığını biliyoruz.

Eczacılar da yalancı mamuller satmaktan çekinmezlerdi. Örneğin, *tebeşir* denilen ve bir tür bambus ağacının boğumlarından çıkan toz yerine kireçleşmiş kemik; labanum yerine kokusu reçine, tamarind adı altında tuz ve sirke çektirilmiş reçine v.b.

V. — Dokuma Endüstrisi: Keten, Pamuk, İpek, Halı.

Ortaçağ'da İran işi dokumalar çok ün salmıştı. Yün, ipek, pamuk, keten ve kenevir eğirilip dokunurdu; çünkü İslâm hem Mısır dokuma endüstrisinin,

hem Hind pamuk endüstrisinin, hem de Çin'de doğup daha Ortaçağ'ın başında İran'a gelmiş olan ipek endüstrisinin mirasçısı olmuştu.

Dokuma endüstrisi ketenin mükemmel işlendiği Mısır'da çok gelişmişti. Örneğin Dimyat yakınındaki Dabik'de dabikî denilen ve kimi zaman daha parlaklık vermek için altın veya gümüş teller karıştırılan dünyanın en iyi keteni dokunmaktaydı (27). Keten kumaşların sarık yapılan ve saydam denilecek kadar ince olanları ve üzerine coğrafya haritaları yapılan veya ressamlara tuval vazifesi gören kabları vardı. Zamanın şıklıları elli metre dabikî'den sarıklar taşırlardı (28). Bir top dabikî aşağı yukarı 100 dinardı (29).

Dimyat ve Tennis gibi Mısır kentlerinde fazla ince bir gaz bezi olan kasab imal edilmekteydi (30). Dimyat kasab'ı beyaz, Tennis kasab'ı boyalı idi (31). Bezden sarık, kadın elbiseleri ve peçeleri yapılırdı. Seyahatleri sırasında bu kasab dokuyan işçilerin becerilerini hayranlıkla seyretmek olanağını bulmuş olan Nasır Husrev, bize, İranlı prensin Adûd ud - Devle - bu çok ünlü kumaştan bir elbise elde edebilmek için Tennis'e 20 bin dinar gönderdiğini, ancak bu kumaştan Mısır halifesi için ayrılmış bulunduğunu ve prensin gönderdiği kimseler aylarca şehirde kaldıkları halde bu kumaştan alamadıklarını anlatır (32). Tennis'de tek parçadan çok ince gömlekler de yapılmaktaydı; bunlar keten ve altın sırma ile dokunmaktaydı. Bu gömlekler halifeye tahsis edilmişti ve her biri 1000 magribî dinarı değerindeydi (33)! Mısır manifatura spesialiteleri arasında rengi günün çeşitli saatlerine göre değişen bukalemun adlı bir kumaşla (34)) emprime

keten de vardı (35). Fayyûm'da çifti 300 magribî dinarı tutan keten perdeler dokunmaktaydı (36).

Tennis her yıl 30.000 dinarlık lüks çamaşır ihraç ederdi (37), ancak Fatimîler zamanında ihracat yasak edilip bütün üretim Mısır sarayına tahsis edildi. Bu yasak sonunda, İran'da Sînîz ve Kâzirûn, Azerbaycan'da da Derbend şehirleri Mısır'ın bu endüstrisini alıp uyguladılar (38); Keten önceleri Mısır'dan getirtilirken, sonradan Adûd ud-Devle (949-987) nin çabaları ile İran'da yetiştirildi.

İran'ın manifatura şehirleri Sînîz, Gandâbâ ve Acem körfezi kıyısındaki Tavvag idi; ancak bu endüstrinin büyük merkezi Kâzirûn'da'dır (39). Orada yüzbinlerce dokumacı devlete veya imtiyaz sahiplerine ait dokumahanelerde çalışmaktaydılar. Keten önce lifleri birbirinden ayrılıncaya kadar su ile dolu leğenlerde ıslatılırdı; sonra Kâzirûn'daki Râbban kanalında iyice yıkanırdı; bu kanalın suyunun keteni beyazlaştırma hassası vardı Daha sonra keteni kadınlar eğirir, erkekler dokurlardı. IX. yüzyılda Mısırlı dokuma işçilerine günde yarım dirhem ödenirdi ki, bununla ancak ekmek alınabilirdi. Bundan ötürü bu işçiler Tellmahra patriği Dionysios'a yakınmışlardı (40). X. ve XI. yüzyıllarda onların gündelikleri çok arttırıldı.

Dokuma evlerinden çıkan kumaşlar bir araya getirilir; top top bağlanır ve her balyaya kalite ve miktarını gösteren, fabrikanın rakam denilen markası vurulur ve ondan sonra gideceği yere gönderilirdi; Kâzirûn ihracatçılarının doğruluğu o kadar ün salmıştı ki, bir balya kumaş açılıp bakılmadan 10 kez alınır satılırdı (41).

Pamuk daha Kuşna döneminde (M.Ö. I., M.S' III.

yüzyıllar) Horasan iklimine alıştırılmış ve Sâsanîler çağında geliştirilmişti (42). Horasan pamuk endüstrisi o kadar önem kazanmıştı ki, oradan Çin'e (43), Bağdat'a ve Mısır'a pamuklu ihraç edilirdi. Pamuk ekimi sonraları Hamdanî prensleri zamanında Suriye'de organize edildi; ayrıca kuzey Afrika ve İspanya'da da (44).

Pamuklu dokunan şehirler şunlardı: Merv, Nişâpûr, Belh, Buhara, Fas'ta Gahrum, bütün Siistan'da ve Kirmân'da. Buhara'da zandanigi denilen çok ünlü pamuk basmalar yapılırdı. Gahrum'da burd ve kerbâs denilen pamuklular ayrıca sırf pamuktan dokunmuş halılar ve camilerin süslendiği zuu'lar (45) üretilirdi. X. yüzyılda bir top pamuklu 30 Nişâpûr dinarına satılırdı.

Sînîz çamaşırlığı çok ünlüydü; Mısır'daki Dabik'inkine dabikî dendiği gibi buna da sînîzî denirdi (46). Saf ketenden çamaşır, doğaldır ki, yalnız zengin ve şık kimselere özgü idi; ancak Merv'de pamuk flanel de yapılırdı (47). Bu kumaş tam demokratikti ve bundan halk çamaşır ve sarıklarını yapardı (48).

Önasya'ya ipek endüstrisi Sâsanî çağında girdi. İlkel madde uzun süre Çin'den, sonra Hotan'dan getirtildi; bununla birlikte VI. yüzyıldan başlayarak ipek böceği yetiştirmek doğu İran'a, önce Merv'e, sonra Cürcan ile Taberistan'a yayıldı (49). Bu sonuncu il bugün olduğu gibi o zaman da ipek ipliği ve ipekli kumaş ihracatının önemli bir merkeziydi. (50). Sonradan ipek tekniği hemen hemen her yerde gelişti ve yapımevleri özellikle Yezd'de, Bamm'da, Kirman'da ve Huzistan'da Şusterde kuruldu.

Horasanda Serhas kadın çarşafları ve altın sırmalı kurdelelerinden, Simnân ise kadın mendillerin-

den ötürü ün salmışlardı. Gürgân ve Taberistan'ın dibâg denilen ipeklileri Çin ipeklilerinin taklidiydi: Yezd satenleri ise en zariflerindendi. Ayrıca Sâsanî çağının kumaşları öyle güzel ve zengince dokunmuş, süslenmiş ve öyle bir incelikle işlenmişti ki, yalnız saraylar ve aristokrasi onları giymiyor, bunlar giderek Uzak - Doğu'ya bile ihraç ediliyordu! İpeklilerde en çok görülen desenler, av sahneleri, hayvan mücadeleleri, dinsel semboller, dağınık veya buket biçiminde çiçeklerdi.

Şüphesiz ki, mezarlık bulunmadığı için İran'da Sâsanî çağından hiçbir kumaş ele geçmemiştir. Ancak bunlardan parçalar, yapıldıkları yerlerden çok uzak ve başka başka yerlerde bulunmuşlardır; bu da Ortaçağ'a İran'da dokunmuş kumaşların bütün dünyaya yayılmış olduğunu gösterir. Kimi parçalar böylece Japonya'da Nara imparatorluk hazinesinde, kimisi de batıda kıral kolleksiyonlarında veya kilise hazinelerinde bulunmuştur (51).

Fatimî, sonra da Norman'ların Sicilya'sında altın telli kumaşlar dokunmaktaydı; bunlar kimi zaman altın sırma zemin üzerine ipekle işlemeli, kimi zaman da ipek zemin üzerine altın sırma ile işlemeliydi. Batı'da kilise hazinelerinde korunmuş bu kumaşlardan oldukça çok sayıda örnekler vardır. Bunların en güzellerinden biri muhakkak ki XII. yüzyılda Alman Hohenstaufen imparatorlarının taç giyme törenleri için hazırlanmış olup Viyana'da muhafaza edilmiş olan mantodur.

Müslüman Mısır ilk kumaşlarının teknik ve dekorunu kıptî sanatından aldı; ancak müslümanlar İran, Sâsanî, Bizans etkilerine arabesk desenini ve özel bir karakter eklediler. Saint - Josse (Pas-de-

Calais) kilisesinden gelen bir sâsanî ipekli parçası Louvre müzesinde bulunmaktadır; kırmızı zemin üzerinde filler şaha kalkmışlardır, kenar suyu bir deve dizisi ile süslenmiştir ve üzerinde kûfî harflerle şu yazı bulunmaktadır: «Kaid Ebu Mansur Nagtekin'e (ölm. 916) zafer ve mutluluk, Tanrı onun selâmetini uzatsın!»

X. yüzyıldan önce ipek dokumacılığı, Suriyeli dokumacılar tarafından Endülüs'e getirildi, orada çok ince altın sırmalı harika kumaşlar dokundu.

Ortadoğu'nun rakipsiz kalmış olan ulusal endüstrisi, kuşkusuz, yünden, ipekten, keçi veya deve kılından dokunan halıların endüstrisidir. Halı İran' da ancak 1.000 yılından sonra görülmüştür. Ondan önce yalnız atkısı keçi kılından olan kilim bilinirdi; yakın Doğu'da yayılmadan önce pamuk ipliği yalnız Doğu İran'da kullanılmıştır. Bununla birlikte Ortaçağ'da halılar, duvar halıları, perdeler, güzel çadırlar, namaz seccadeleri yalnız İs'âm'ın doğu ülkelerinde bir evin vazgeçilmez eşyasından sayılmaktaydı. Akdeniz ülkeleri henüz bunları kullanmıyorlardı.

Girişimciler köylerde kadın ve çocukların çalıştığı atölyeler kurarlardı. İşçilerden her biri bir tezgâhın önüne oturur yanındaki renkli bir örneğe bakarak halısını dokurdu. Bu iş, ölçüsüyle, düğüm sayısını ve kullanılacak rengi gösteren özel bir şarkı ile tempolanır ve yönetilirdi. İşçiler böylece çabuk ve yanlışsız çalışırlardı. Halı bitince girişimci ücretten ayrı olarak işçilere küçük bir ziyafet çekerdi.

Halıların motifleri çok çeşitliydi; bunlarda ya doğal konulardan esinlenilir, çiçek, ağaç, hayvan gibi, ya çok sitilize harfler veya av, gergedan, fil döğüşü v.b. sahneler bulunurdu. Sâsanî devrindedir

ki, en güzel konular bulunmuştu; ancak Ortaçağ'ın sonuna doğru hayvan motifleri yok olurken, arabesk gittikçe gelişti.

Halıların en güzel parçaları Çin Türkistan'ında ve Moğolistan'da bulunmuştur. Onlarda dekorasyon motifleri haline gelmekte olan Çin harfleri görülmektedir.

Gürcistan (Afganistan'da), Fas bölgesi, Azerbaycan, Taberistan ve Buhara'nın halıları çok ünlüydü; gene de en pahalıları İsfahan halılarıydı (52). Medya, Azerbaycan halılarına bu çağda Ermenistan halıları denilirdi ve bunların hemen hepsinin zemini Marand köylerinden gelen (53) karmaz adlı boya ile boyanmış kırmızı renkteydi. En ünlü halılar ise Kalikala halılarıydı. Bundan başka hemen her yerde halfâ'dan veya pirinç samanından hasırlar dokunurdu; en güzelleri Acem körfezindeki Adâdân'ınkilerdi (54). Ayrıca bunların taklitleri Mısır'da ve Fars ilinde yapılırdı (55).

VI. — Mekanik Endüstri: Sarkaçlı Saatler, Türlü Otomatlar, Pompalar, Değirmenler

Milâdın I yüzyılında sihirbaz Apollonios ünlü bir otomatik saat yapıcısıydı; bu gelenek onun memleketi olan ve tapınaklarıyla Sâsanî kırallarının sarayları, olağanüstü saatlerle süslü bulunan İran'da sürdürüldü.

624 yılında bir savaş sırasında Heraklius, Urmiye gölü güneyinde, II. Husrev tarafından boşaltılmış olan İran şehri Ganzak'ı ele geçirdi ve belki Ayasofya'ya bile modellik etmiş olan kırallar tapınağının büyük salonuna girince, Kédrénos'dan The-

ophanos'un naklettiğine göre, «Husrev'in iğrenç putu Hürmüz'ü ve (56) sarayın bir küre (kubbe) biçimindeki tavanının tepesinde tahtının üstüne oturmuş olarak Husrev'in portresini gördü; etrafında put perestlerin (Zerdüştîler) tapıkları güneş, ay ve yıldızlar yani tanrı (melekler) (57) vardı. Bunların etrafında da ellerinde asaları (sıfatları) ile habercileri (ameşa - spenta) bulunuyordu. Bu tanrı düşmanı öyle aletler kurdurmuştu ki, yağmur taneleri gibi sular düşüyor ve yıldırım sesine benzer sesler çıkıyordu.» Bizanslılar'ın hiçbir şey anlamadıkları bu âlet, gerçekte bütün göğü gösteren dev gibi bir sarkaçlı saatti. Gerçekten de Ktesifon sarayındaki II. Husrev'in ünlü tahtında da olağanüstü bir saat vardı. Abanoz, fildişi ve altından bir muazzam mobilyenin üzerinde, altın ve lapis lazuli'den, 24 saatte bir kendi etraflarında dönen yıldızları ve aylık ve yıllık yörüngeleriyle ay ve güneşi gösteren hayalî bir gökyüzü vardı. Dâhiyane bir mekanik gecenin ve gündüzün saatlerini bildiriyordu.

Bu tahtın bir resmi Leningrad'da Ermitaj müzesinde bulunan gümüş bir kupanın dibine hakedilmiştir (58).

Tabib İbni Râbban et-Taberî (59) 850'lere doğru Samarra'da çok büyük boyda bakırdan bir saat görmüştü. Onu bize şöyle tasvir etmektedir: «Samarra'da rasathane sarayının önünde mekanikçi astronom Muhammed ve Ahmed İbni Musa kardeşlerce yapılmış bir alet gördüm; büyük bir küre biçiminde olan bu âlet yıldızları ve burçları temsil etmekteydi. Su ile işleyen bir mekanizma ile çalışıyordu. Bir yıldız battığı anda, onun buradaki resmi de ufku gösteren bir dairenin altında yitiyordu ve aynı yıl-

dız doğduğunda, resmi de bu dairenin üstünde görülüyordu». Başlıca yıldızların doğuş batmaları 24 saatte olmayıp bütün bir yıl içinde vuku bulduğuna göre, bu aletin makinelerinin ne kadar karışık olduğunu anlamak mümkündür.

Öyle saatler vardı ki, istenilen anda otomatlar sözler söyler veya bir konser verirlerdi; kimisi de bir meyhanenin içini gösterir ve burada belli saatte sakîler içenlerin kadehlerini doldururlardı; diğerlerinde ise bahçe manzaraları bulunur, buradaki kuşlar saati bildirmek için öterlerdi. İbni Cübeyir Şam'daki büyük Emevî camiini süsleyen saati tasvir etmiştir. Bu saat kubbesi küçük bir saray biçiminde idi, cephesinde 12 saati gösteren 12 pencere vardı. Kubbenin her biri bir dilimine asılmış iki bakır şahin her saat başında boyunlarını uzatırlar ve gagalarında tuttukları kurşun bir topu bırakırlardı.

Medenî bir kap içine düşen bu toplar uzun sürre tınlarlardı. Aynı anda, bildirilen saati gösteren pencere kapanır, böylece günün sonunda 12 pencere de kapanmış olurdu.

Gecenin saatlerini göstermek için oyun yeniden başlardı. Ancak bu sefer iç tarafından beyaz bir ışıkla aydınlatılmış olan 12 pencere, saatler ilerledikçe birbiri ardından kırmızı olurdu (60).

Bu saatlere farsça binkan veya minkan denirdi; aslı akamentiçe olan bu sözcük zaman ölçmek için kullanılan altı delik bir kap anlamına gelirdi; rumca mekanik sözcüğü bundan gelmektedir.

Alman imparatoru II. Fiedrich von Hohenstaufen'e bir gün Mısır sultanından mekanik gerçek bir şaheser olan bir «saatler sarayı» hediye geldi. Bu otomatik aletler saat çarklarının karışık hareke-

leri sayesinde işlemekteydiler. Ayrıca el-Cezerî (ölm. 1205)'den bize, XII. yüzyılda yazılmış ve bu dahiyâne âletlerin nasıl yapıldığını gösteren resimli kitaplar kalmıştır. Bu aletler önceleri kıral ateşgedelerini Ktesifon sarayını ve halife sarayını süslerlerdi; ancak X. yüzyıldan başlayarak esnaf ve zenginler arasında da yayıldılar.

Su ile işleyen her türlü makine Çinliler tarafından icat edilmiştir. Eski-Hanlar ve sonradan da İranlılar bu icatları Önasya'ya soktular, ancak birkaç yüzyıl sonradır ki, bu makineler Avrupalılarca taklit edildi (61).

Su ile işleyen yığınla değirmen ırmak kıyılarında kırlara yayılmıştı; bunların sabit olanları ve su üstünde yüzenleri (araba) vardı. Bu sonuncular ırmakları ve kanalları aşağıya doğru iner, sonra tekrar yukarıya çıkar, bir köyden bir köye gider, kıyıdaki ve o dolaylardaki köylülerin tahıllarını öğütürlerdi (62).

İbni Havkal (X. yüzyıl) bize Musul'da Dicle üzerinde bulunan böyle gezici bir değirmeni tasvir etmiştir. Bu değirmen tahta bir sal üzerine kurulmuştu ve iki zincirle ırmağın iki yanına bağlanmıştı. Irmağın akıntısı ile işleyen değirmen taşları günde 50 ton tahıl öğütebilirlerdi (63) Dicle ile Fırat'ın birleştiği yerde bulunan Basra'da gel-git ile işleyen değirmenler vardı (64). Bağdat'da 100 değirmen taşı bulunan ve her yıl 100 milyon dirhem gelir getiren bir değirmen zikredilmektedir. Bu tür büyük değirmenler ortaklıklarındı (65).

Şâpûr ilindeki küçük Hullar şehrinde çok sayıda değirmen taşı yapılırdı. Bu zaten o bölgenın tek işiydi; ancak o dolaylarda bir değirmen işletebilecek

hiçbir su bulunmadığından , buralar halkı oldukça uzak bir değirmene kadar tahılını götürmek zorunda idi (66). Buna karşılık, Kirman'daki Giruft'da elli değirmen işleten küçük bir dereden bahsedilmektedir (67). Fars bölgesinde prens Adûd ud-Devle tarafından çimento ile yapılmış büyük bir baraj ile düzenlenmiş olan Küros ırmağı oldukça büyük sayıda değirmen çevirmekteydi (68).

Mezopotamya'da, Suriye'de ve giderek Mısır'da Araplar'ın na'urah, noria dedikleri türlü dolaplar geliştirildi; bunlar akan suların kıyılarına yerleştirilmiş olan ve sulama kanallarına kadar suyu yükselten tekerleklerdi. Bu kanallar akar suların kıyılarından ekili bahçe ve tarlalara yönelirlerdi. Doğu İran, da ayrıca belli saatlerde rüzgârın işlettiği, ırmakların veya kuyuların suyunu çeken pompalar vardı.

Yel değirmenleri persler tarafından kullanılmıştır; tarım bölgesi halkı yel değirmenlerinin ilk bulucuları olan Çinliler'den bunu alarak Persler'e öğretmişlerdi (69). Bu yel değirmenlerinin en eskileri Siistan'da kurulmuştu ve burada kuzeyden güneye esen «yüzyirmi gün rüzgârı» adlı düzenle rüzgârla işlerlerdi (70). Hâlâ az çok görülen bu makineler büyük bir değirmen taşını ve rüzgârın hızını düzenleyen bir türbini harekete geçiren 8 yatay kanatlı idiler (71). Gerçekten de rüzgârın hızını düzenlemek kaçınılmazdı, yoksa çok hızlı estiğinde, taşlar çok çabuk döner, ısınır çatlama tehlikesi ile karşılaşır sonunda onu yakardı. Bu değirmenler Sicilya ve Kuzey Afrika'daki islâm kolonilerine de götürüldüler. Orada bunlar özellikle zeytinleri ezmek veya şeker kamışının suyunu çıkarmak için kullanılırdı.

X. BÖLÜM

TRAFİK VE TİCARET

I. — İpek Yolu, Volga Yolu ve Hindistan Yolu

Coğrafî durumundan ötürü Ortaçağ İslâm'ında ekonomik hayatın en önemli dalı ticarettir. Gerçekten de bu çağda eski dünyanın iki ucunu birbirine bağlayan iki büyük yol müslüman ülkelerden geçmekteydi. İpek yolu denilen birinci yol, Çin'i batı Türkistan'la birleştirir, Kâşgar, Semerkand, Buhara, Nişâpûr, Rey, Hemedan ve Bağdat'tan geçerek İstanbul'a, Akdeniz'e ve batı ülkelerine ulaşırdı.

XVIII. yüzyılda Sibirya'dan geçen yol, ipek yolunun önemini yitirtti. Halbuki bu yol Ortaçağ'da çok büyük ekonomik bir değere sahipti. Doğu ve batı Türkistan'daki güzergâhı üzerinde sıralanmış olan refah içindeki şehirler, birbirlerine bu yolun gerçek üstadları olan Sogd'ların ve Uygurlar'ın kervanları ile bağlanmaktaydılar. Doğu ile batı arasındaki değişim bu yol ile yapılmaktaydı. Bu tüccarlar farsça ve türkçeden başka, çince ve arapça da konuşurlardı.

Çinden gelen mallar arasında ipekliler, porselenler, kâğıt, yeşim taşı, akîk, salmiak (=NH_4Cl) v.b. bulunurdu. Bunlar İslâm ve Bizans malları ile değiştirilirdi ki, önce Ermenistan'da sonraları da Çukurova'da Tarsus'ta depolanırlardı.

Batı İranlı'ların ve Araplar'ın parfömeride çok

kullandıkları misk gibi Tibet'ten gelen mallar da bu yoldan geçerlerdi. Bu misk doğu Türkistan'da Hotan'da depolanırdı. Sansar, samur, hermin vb. İran ve Bizans'ta çok makbul tutulan Sibirya kürkleri önce Semerkand'da depolanırdı; buna karşılık bugün Astragan dediğimiz Pamir kuzularının derileri ise Buhara'da biriktirilirdi.

Hindistan'dan gelen pamuklular, tıbbî bitkiler, necef, altın, değerli taşlar, mücevherler, pik halinde veya hançer, kılıç, zırh ve miğfer hâline getirilmiş demir veya çelik gibi mallar, Kâbil vâdisinden, Gazne ve Buhara'dan geçerek gene ipek yolunu tutarlardı.

Uzak Kuzey'i, İslâm ülkelerine, Hazer krallığından geçerek bağlayan Volga - Hazer yoluna da işaret etmek gerekir; bu yol, özellikle Haçlı Seferleri sırasında Akdeniz'in zararına gelişti (1). Baltık'ın kehrübası, o çağlarda çok daha pahalı olan şekerin yerine geçen kuzey steplerinin bol balı, lüks aydınlatmada kullanılan mumları yapmak için balmumu bu yoldan geçerdi; o sıralarda basit aydınlatma İran'da Bakû petrolü ile Mısır ve Mezopotamya'da ise Hind yağı, yahut yaban şalgamı tohumu yağı ile sağlanırdı.

Diğer önemli bir dünya yolu da Hind yolu idi. Bu yol I. yüzyılda, binbir gece maşallarının denizci Sindbad'ı olarak görülen Hinde-İskit prensi Sanabara tarafından açılmıştı. Sanabara, bugünkü Bombay'ın kuzeyindeki Barigaza'dan yola çıkmış, Hind musonunu keşfetmiş, İran ve Arabistan, Zengibar ve Malabar kıyılarını kolonize etmiş, İskenderiye ile Yang-Tseu (Maha-Çina) Çin'i arasında önemli bir ticaret geliştirmişti. Onun izleri üzerinden Chara-

caeni (yâni maneen Araplar) ve Sâsanîler gemilerini yüzdürdüler. VI. yüzyıldan sonra başlayarak Sâsanîler bu Hind yolunun rakipsiz efendileri idiler; onların Afrika'da Pembe adasında, Hind kıyısında Quilon'da, Malaka yarımadasında Kra'da ve Maha-Çina (= Güney Çin)'da Kanton'da antrepoları vardı. Bu ticaret Akdeniz'in para türlerini ve Çinli'lerin değerli madenlerini Orta-Doğu'ya getirdi. Prens Sindbad'ın adı Güney Haçı yıldızlarından Alfa yıldızına verildi.

IX. yüzyıl'dan başlayarak yollar Mozambik, Madagaskar ve Malîndî'yi Ganj'ın berisindeki limanlara bağlardı. İndus'un ağzındaki Mansura, Surat, Malabar, Quilon, Kaulam, Maldiv adaları, Lakdiv adaları, Seylan, Koromandel kıyıları, Şûlî-Mandal, ve giderek Ganj ötesi bölgeleri: Tannaserim, Martabân, Kalâbâr, yâni Kra kıyısı, şimdiki Malezya yarımadası, Zâbag imparatorluğu, Zarrin veya «Eldorado» da denilen Sumatra, Hmerler ülkesi, el-Kamâr, Çampa, el-Sanf ve nihayet Çın'in büyük limanı Hanfu, şimdiki Kanton, Çincede Kuan-tung, 980'de güney Çin dış ticareti tekele almıştı. Güney Çin sarayına kabul edilmiş olan bir çok Arap tüccarının anıları bu çağdan kalmadır. Kanton'daki Arap kolonisi o kadar kalabalıktı ki, Çin yazarları, onların ülkenin güvenliği bakımından tehlike teşkil ettiklerini söylemektedirler (2). Ayrıca Kanton'daki müslüman konsolosu hutbede budist Çin hükümdarının adını söylemeyi ihtiyata uygun bulmuştu. Oldukça çok sayıda müslüman Çuan-Şu'da da oturmaktaydı.

Güney Çin devleti müşterilerin başında gelmekteydi ve müslümanların getirdikleri mallardan yüz-

de otuz gümrük resmi almaktaydı. Bu mallar başlıca fildişi, kaplumbağa kabuğu, Hindistan ve Afrika'dan gelme gergedan boynuzu, bakır, Çinli'lerin üç kilosuna 50.000 fels (bakır para) ödedikleri kâfurî idi. Araplar bir yana bırakılırsa çoğu Parsî olan Ortadoğu'lu tüccarlar bütün bu bölgelerde özerk ve bir konsolos, o zamanki adı ile şah-bundâr yâni «tüccarların kıralı» tarafından yönetilen yerlere sahiptiler. Bu yerlerin her birinde minberli bir büyük cami bulunurdu.

Bu çeşitli bölgelerden getirilen mallar da çok çeşitliydi. Adalar tıpta kullanılan bitkileriyle, baharatı ile ve parfümöride kullanılan maddeleriyle ün salmışlardı. Afrika zenci köleler, fildişi, lüks ayakkabıcılıkta kullanılan zürâfe derisi, altın, parfümöride, eczacılıkta, mumculuk ve sabuncılukta çok kullanılan anber gönderirdi. Anber bu bölgelerde avlanan kaşalot ve balina balıklarından elde edilirdi. Hindistan, inci, doğal ve yapay değerli taşlar, şeker kamışı, demir ve çelik, değerli tahtalar, Orta-Doğu'nun pek muhtaç olduğu inşaat tahtası ihraç ederdi. Acem körfezinin, Mezopotamya'nın ve Arabistan'ın bütün evleri doğrama ve mobilyelerinde Hind ağaçlarını kullanırlardı. Elimerler ülkesi de abanoz *(abnus)*, sabr ağacı *(ûd ul-Kamerî)* gibi lüks tahtalar ihraç ederdi; Malezya yarımadası kalıp halinde bakır ve kalay gönderirdi.

Buna karşılık İslâm ülkeleri XII. ve XIII. yüzyıllarda oralara çok makbul olan cam eşya, kükürt, mamul bazı eşya gönderirlerdi ve her yıl 100.000 at Koromandel kıyısında Ma'bar üzerindeki Siraf'tan yana yollanırdı. Bu yolculuk için özel surette hazırlanmış *conk*'lar üstünde gönderilen ve Ma'bar

yerlilerince pek makbul sayılan bu atlar Hindistan'da çoğalmazlardı. Böylece bu ticaretin arkası gelmezdi; çünkü Hindliler bu atları uzun zaman da yaşatamazlardı, belki de atlara uyguladıkları rejimden ötürü; çünkü atları, sütlaç, tereyağında pişmiş nohut ve buna benzer yiyeceklerle beslerlerdi! Bu at ticareti Parsî armatörler için büyük bir gelir kaynağıydı. Öyleki, sonradan bu ticaret Kiş beylerinin Aden'li Araplar'a karşı şiddetle koruduklari bir tekel haline geldi. Aden'li Araplar gelir getiren bu kârlı alanda onlarla rekabet etmek iddiasındaydılar.

II. — Kervan Yolları

Ortaçağ Orta-Doğu'su genel olarak arabayı bilmezdi. Halbuki araba Hind ve Çin'de her zaman çok yaygın bir araçtı.

O zamanlar seyahat etmek için, asıl Arap ülkelerinde deveye, Türkistan ve İran'da ise deve, katır ve ata binilirdi.

Birçok yollar kentleri birbirine bağlar ve kervanlar buralardan muntazaman gelir geçerlerdi; ancak doğaldır ki, bunlara büyük yollarda küçük yollardakilerden daha sık raslanırdı. Kervanlar gece ve gündüz giderler, kimi zaman kötü yollara, bozuk, kaygan patikalara girmek zorunda kalırlardı. *Mukârî* (mekkâreci, kervancı)'lerin direnç ve tecrübelerine, hayvanların güvenli adımlarına, malların ve seyyahlarına zarar görmeden varacakları yerlere ulaşmaları için ihtiyaç vardı.

Hayvanları sağlayan girişimcilerin binlerce hayvanları ve geniş seçme olanakları vardı: çöller ve

kuru ülkeler için develer, Hazer denizinin çevresindeki iller gibi dağlık veya rütubetli yerlere alışık katırlar. Böylece taşınan mallar ve bunların ambalajları sonsuz derecede çeşitliydi. Eşit olarak ikiye ayrılmış olan yük, hayvanın iki yanına konurdu. Bal, katran, petrol, tere yağı gibi sıvı maddeler keçi derisinden tulumlarda taşınırdı. Tahta, pamuk, yün, iyice bağlanmış balyalar halinde; kuru ot, saman ise küçültülüp sıkıştırıldıktan sonra fileler içinde götürülürdü. Tuz ve tahıl heybelere doldurulur, ama kumaşlar ve değerli eşya alacalı kilimden kervan çuvallarında taşınırdı. Meyveler, kavunlar, üzümler vb. gelince, bunlar derin kamış sepetlere özenle yerleştirilirlerdi.

Kervan yolları boyunca, her menzilde pek büyük kervansaraylara rastlanırdı. Onlardan yüzbinlercesi ülkelere yayılmıştı; bunlar mola sırasında kervanları barındırmak amacı ile yapılmış çok geniş bir otelcilik sistemiydi. Kimisi devlete, kimisi de özel kişilere aitti. Kimisinde yolcular belli bir ücret ödedikleri halde, hayır için yapılmış ötekilerinde yiyecek de içinde, insanlar ve hayvanlar için her şey bedavaydı. Giderek sütün bile yolculara bedava dağıtıldığı kervansaraylardan bahsedilmektedir.

İran'ın kimi köylerinde Güzâr adı verilen bir memur yolcuları köye girerken karşılamak ve onları yerleştirmeğe yardım etmekle görevliydi (4).

Bir kervansaray her zaman bir veya birçok kapısı bulunan, köşeleri kuleli bir duvarla çevrik olurdu; bu kapılar her akşam kapatılır, ancak nöbetçiler, bir kervan gelir gelmez gecenin her saatinde onları açarlardı. İçerde geniş bir avlu uzanır, bu avluda çok kez birkaç ağaç dikili olur, hayvanları

sulamak için bir havuz veya kuyular bulunurdu. Avlunun çevresinde hayvanları, yolcuları barındırmak, malları koymak için binalar ayrılmış olurdu. Yolculara ayrılmış olan binalar kimi zaman iki üç katlı olup avluya bakan terasaya açılan odacıklara ayrılırdı. Bu odacıklarda hiçbir eşya bulunmazdı. Yolcular beraberlerinde yatak, kap ve kacaklarını getirmek zorundaydılar. Ancak yolcuların böyle eşyaları yoksa, onları kiralamak veya satın almak olanağına sahiptiler; çünkü giriş kapısının kubbeli geçidinde, genel olarak, dükkânlar dizili olurdu. Bu dükkânlarda bakkaliye, kap kacak, çuvallar, fenerler ve yolcuların gereksineceği her çeşit eşya satılırdı.

Hristiyan ülkelerde manastırlar han vazifesi görürlerdi (5). Dicle üzerinde Takrit'deki Saint - Jean manastırında yolcuların kabul edildikleri böyle özel bir bina vardı (6). İran'da büyük olsun, küçük olsun her şehirde *şabistan* denilen oteller bulunurdu.

Büyük yollar pek bakımlıydı. Örneğin, Mısır, Nil boyunca uzanan yolun bakımına her yıl onbin altın sarfederdi (7). Aylah ile Tih çölü arasındaki dağ geçidi IX. yüzyılda Tulunoğlu Humaravayh tarafından yol haline getirilmişti (8). Gazne sultanları doğu İran'da yol açmak için çok uğraşmışlardı (9). İran'ın ortasında bulunan tuz çölünü bir baştan bir başa geçen yol boyunca her 15 km. de bir, bir sarnıç bulunurdu (10). Kuzey Afrika'da ve Ermenistan bölgelerinde bütün yollar boyunca, belli aralıklarla yol gösterici kazılara rastlanırdı (11), başka yerlerde de özellikle ıssız bölgelerde minaremsi işaretler izlenecek yönü gösterirlerdi.

Sâsanî ve Bizans hükümdarları akar sular üzerine birçok köprüler kurdurmuşlardı; bunlar hâlâ iyi durumdaydılar ve giderek başka birçok yeni köprü yapıldı ki, bunların da kimisi bugün bile ayaktadır. Bunlar daima iki eğik düzeyden oluşan bir biçimde yapılırdı ve kemerlerin aralıkları dört ile onbir metre arasında değişirdi. Sus yakınında Dizpul'da, Karun ırmağı üzerinde yaklaşık olarak bir km. uzunluğunda ve yetmişiki kemerin taşıdığı bir köprü vardı; bu İslâm öncesi dönemde Bizanslı esirler tarafından yapılmıştı. Bundan uzak olmayan bir yerde, Hindliler tarafından tamamiyle tuğladan yapılmış başka bir köprü bulunmaktaydı; bunun ortasında ırmağa bakan bir tapınak yükselirdi (12). Yukarı Karun üzerinde, Sâsanî çağından beri, tamamiyle demirle perçinlenmiş granitten yapılma Aydiz köprüsü vardı ki, bunun ön yüksek kemeri suyun 75 metre üstündeydi. Fırat üzerinde, beş metrelik taş bloklardan kurulmuş olan bir başka köprü de ayrı bir harika sayılmaktaydı.

İşte böylece, bu çok iyi örgütlenmiş yol ağları sayesinde mallar gecikmeden, yollanabiliyor ve yolcular da kolayca bir şehirden ötekine gidebiliyorlardı. Yolcular bir pasaport, sicil, taşımak zorunda değillerdi; sicil ancak geçilecek ülkelerde karışıklık veya savaş hali varsa istenirdi. Yalnız köleler vizesiz bir yerden başka bir yere gidemezlerdi (13).

III. — Siraf Limanı ve Armatörleri

Acem körfezinde, Kiş adasının karşısında, Basra ile şimdiki Bender-Abbas arasında aşağı yukarı yarı yolda bulunan Siraf limanı, daha Partlar zamanında ünlü olan Tavag limanının yerini tuttuğu

VI. yüzyıldan başlayarak hararetli bir ticarî faaliyetin merkezi oldu ve XI. yüzyılın ortasına kadar Acem körfezinin en önemli limanı olma niteliğini korudu.

Hindistan'ın düşman kıyılarında kurulmuş olan bu şehir o kadar kurak bir bölgedeydi ki, orada hurma ağaçlarını, tepelerinin bile görünmediği derin çukurlara dikmek gerekirdi. Bundan ötürü bu şehirde birçok sarnıç ve üstelik uzak dağlardan su getiren birkaç da yeraltı su kemeri bulunurdu (14).

İtişip kakışan bir kalabalık gece gündüz limanın sokaklarını doldururdu; mağazaları ve depoları öyle dolup taşmaktaydı ki, oralarda zar zor yürünebilirdi. Her biri gerçek bir açık deniz kaptanı olan tacirlerin birçok gemileri vardı ve bunlar aylar, kimi zaman da yıllar süren seferler yaparlardı.

Genel olarak altı, giderek yedi katlı olan evlerin hepsi birbirine bitişikti. Aşağı katlar taş ve tuğladan, yukarı katlar ise Afrika veya Hindistan'dan gelme tahtadan yapılmıştı (15). Lüks bir biçimde döşenmiş olan apartımanlar, çoğu armatör, ihracatçı veya ithalatçı olan sâkinlerinin servetlerini açığa vurmaktaydı.

X. Yüzyılda, sermayesi 50 veya 100 milyon altın frank olan Siraf'lılar bir alaydı ve limanın bürolarında dünyanın en büyük alış veriş işleri görülürdü.

Bütün meyveler ve tahıllar iç İran'dan veya Mezopotamya'dan deniz yoluyla ithal edilirdi; bütün, anber, sabır, abanoz, fildişi, sandal ağacı gibi egzotik mallar da Siraf'da toplanır, buradan Bağdat'a, oradan da bütün dünyaya gönderilirdi. Bunlardan başka Siraf pirinç ve çok miktarda mühür mumu

ithal ederdi; bu mumla parşömenler ve zarflar mühürlenirdi.

Siraflılar işlerindeki dürüstlükten ötürü ün salmışlardı ve onların imzalarını taşıyan ticarî senetler en uzak kentlerde bile muteber sayılırdı.

Siraf'ın Kiş adası lehine çöküşünün başlaması X. yüzyılın sonundadır ve bütün XI. yüzyıl boyunca sürüp gitmiştir. Bu yüzyıldan sonra, 976 ve 978'deki gibi birçok depremlerle yıkılmış olan kenti halk boşalttı. Bunlar Siraf'ın karşısında bulunan kayalık Kiş adasına gidip yerleştiler; bu ada bir bağımsız ticaret cumhuriyeti biçiminde örgütlenmiş çok önemli bir liman olmaya adaydı. Venedik Doglarını andıran buranın Kaysirî soyundan *Melik*'lerinin Şuli'lerin veya *Kola*'ların ülkesinde Koromandel kıyılarında sömürgeleri vardı. Böylece Kiş melikinin kardeşi *melik ül-Hind* adını taşımakta ve Kiş'e yıllık, düzenli bir deniz servisi ile bağlı bulunan Ma'bar'da oturmaktaydı.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Kişliler'in zenginliği dillere destan olmuştu; Kaysirî soyundan doglarının arkasında onlar, başka bir müslüman devletle, Aden cumhuriyeti ile ticarette ve denizcilikte rekabetteydiler. Bu Aden cumhuriyeti de Durâyî (1125-1173), sonra da Resûlî (1228-1454) soyundan doglara bağlıydı ve Eyyûbîlerle Memlûkler zamanındaki Mısır'ın Hind ve Uzak-Doğu ile ilişkilerini sağlardı. Bu iki cumhuriyetin yurttaşları ileri demokratik eğilimliydiler (*Karmat*'lardandılar); ancak her yerde zenginliklerinden ve denizdeki güçlerinden ötürü saygı görürlerdi. Bunlar, Arabistan ve Hindistan'ı çevreleyen denizlerde, giderek Çin kıyılarında sık sık savaşırlardı; 1000 yılından başlayarak, İs-

lâm nasıl iki «halifelik», Dicle vadisindeki ve Nil vadisindeki, arasında bölüşüldü ise, denizcilik de iki eski düşman arasında, Acem körfezi ile Kızıldeniz arasında bölüşüldü.

Bu çağın denizciliğini bize anlatan, İbni Macid (1497'lerde) in ve el-Mahrî'nin kitaplarıdır. Bunlar kısmen Siraf'lı ve Kiş'li X., XI., ve XII. yüzyıl kaptanlarının yazılarına dayanmışlardır. Acem körfezinde çok iyi tanınan ve İbni Kâhlân (864 ? ler), İbni Abân (900'ler) ve İbni Şâdân (950'ler) adlı bu kaptanlara «deniz kurtları», *Usûd ül-Bahr*, lakabı verilmişti. İyi bilgi edinememiş kimi bilginler IX. yüzyıldan önce ve XII., XIII. yüzyıllarda Acem körfezinde denizciliğin varlığını inkâr etmek eğilimindedirler; ancak bunun tek sebebi, onların parsî ve fars kaynaklarını hiç bilmemeleridir (16).

«Yeşildeniz» veya Hind okyanusu hakkındaki bütün bilgileri bir sır gibi saklayanlar da Siraf'lı armatörlerdi. Onların otuziki kerteli *(rumb)* bir rüzgâr gülleri vardı; bunların yarısı gök kubbenin iki kutbu arasında yer almış olan sâbit yıldızlara uygundu ve onların doğuşlarını, buna karşılık diğer onaltısı da aynı yıldızların batışını gösterirdi. Gemilerde daima, yıldızların yollarını ölçmeye yarayan el-Tusî (XII. Yzy. sonu) bastonu gibi çok hassas gereçler, kıyı haritaları ve *rehmâneç* denilen yol haritaları ile donatılmış astronomlar bulunurdu. En eski Ceneviz denizcilik kitapları bunlardan alınmadır ve XIII. yüzyılın sonlarında Avrupa'ya getirilerek Akdenize uygulanmıştır. *Rehmâneç* Hind Okyanusu'nun çeşitli limanlarının yerlerini gösterirdi. Bu *rehmâneç*'ler, Ptoleme'nin enlem boylam sistemine

göre değil, kuzey kutbunu (el-câh) hareket noktası olarak kabul eden Sino-İran sistemine göre çizilmişlerdi. Gök kubbe ekvatorunu yaz gün dönümü noktasından kesen bir meridiyen çizgisi rüzgâr gülüne merkez vazifesi görmekteydi. Bu noktaya *Kubbet-Uzeyn* adı verilirdi; Ortaçağ'ın sonlarında Akdeniz denizcileri bunu bozup «coupole d'Arin» biçimine soktular; Bombay'ın kuzeyinde bulunan önemli Sino-İran bilim merkezi Uzaiyni veya Uccaiyni'yi yanlış okumuşlardı.

Hind Okyanusunun denizcileri Kalde-Grekler gibi coğrafî uzaklıkları derece ve dakika ile değil, *asba, parmak* ve *düğüm* ile ölçerlerdi. XII. yüzyıldan başlayarak, Çinliler'in uzun zamandan beri bildikleri pusula, kötü havalarda bile kıyı noktalarının yerlerini bulmaya yardımcı olarak denizcilikte kullanılmaya başlandı.

IV. — Denizcilik ve Muson

Bu çağda kullanılan gemilerin hemen hemen tümü Hind limanlarında yapılmaktaydı. Genel olarak iki tür gemi vardı: yalnız yolcu taşıyan, hafif ve hızlı, Basra'ya kadar Dicle'yi çıkabilen *buzi*'ler ve *conk* denilen özellikle mal taşımaya yarayan kaba gemiler; Çinliler'in conk'u da bu sözcükten gelmedir (17).

Girift bir yelken sistemi bulunan bu büyük gemiler, yâni *conk*'lar o kadar yüksektiler ki, onlara çıkmak için on ayak uzunluğunda bir merdiven gerekirdi ve bunlar mürettebat ile birlikte 1.500 yolcu taşıyabilirlerdi (18). İçlerinde birkaç yüz kabi-

ne, mağazalar, pazar, bakkal, kahare ve doğaldır ki, çamaşırcı ve berber de bulunurdu (19). Bu gemilerin, Okyanusta gidebilmelerini sağlıyan menteşeli dümenleri vardı.

Bir *conk*'u yelken açabilir duruma getirmek bir çok hazırlıkları gerektirirdi; çünkü yüklerin yerleştirilmesi bir yana, pusula (20), astronomik baston, kürek, sonra, renkli fener, limanlar hakkında bilgi veren kitap (21) ve denizin derinliğini ölçmek için kurşun tel (22) gibi vaz geçilmez şeyleri de düşünmek gerekirdi. Mürettebat manevracılar ve dalgıçlar olmak üzere ikiye ayrılırdı. Genel olarak Tamil (bir Hind kavmi) denizciler maskesiz ve gözleri açık olarak dalarlardı (23); eğer yolda geminin teknesinde bir delik açılacak olursa, bu adamlar suya kayıverirler ve susam ve balmumundan yapılma bir sıvıyla bu deliği kapatırlardı (24).

Bordaya toplarıyla birlikte bir kaç da top alınırdı, çünkü üstündeki insanları ve geniyi Acem körfezi'nin ve Guzarat kıyılarının korsanları tehlikesine karşı savunmayı da düşünmek gerekirdi (25). Bu korsanlar yüzlerce küçük gemiyle ticaret filolarını türlü bahanelerle izlerlerdi; gerçekte ise amaçları çapulculuktu. Bunlar gemilerinin üstünde saldırıya işaret sayılan ateşler yakarlardı. Hind Okyanusu'ndaki Sokotra adası X. yüzyılda korsanların merkezi idi; Hind'in doğu kıyılarını kasıp kavuran *Bark*'lar ise Vassaf tarafından cinlere benzetilmişlerdir (26).

Bordada bir de güvercinlik bulunurdu; bunu, bir Çinli yazarın bize dediğine göre, karanın yakın olup olmadığını anlamak için salıverilen ve onlarca km. uçabilen kuşlarla dolu olurdu (27).

Gemilerin kolayca gidip gelmelerini sağlayabilmek için, yer yer fenerler dikilmişti; bunlar kuma gömülmüş dört direğin üstündeki bir kulübede bulunan ve petrolle işleyen cam fenerlerdi. Bunların bakımını gardiyanlar sağlardı (28). Tarihçisi Miskavayh'a inanmak gerekirse, emir ül-ümera Adûd ud-Devle (949-983) bu fenerlerden oldukça büyük sayıda diktirmiştir.

Liman yapmak için, tercihan doğal uygun yerler seçilir ve buralara *mişra'a* denilen rıhtımlar yapılarak liman haline sokulurdu. I. Hüsrev yalnız Acem körfezinde değil, Yemen ve Habeş'in fethinden sonra Aden'de de limanlar yaptırdı. Kurşunla birbirine birleştirilmiş granit bloklarından yapılan bu *mişra'a*'lar'da gemileri bağlamak için kocaman demir babalar bulunurdu. Bu limanlar XII. yüzyılda bile kullanılmaktaydılar (29). Ayrıca *el-mûl* denilen dalgakıranlar vardı; fransızcadaki möle sözcüğü her halde bundan gelmedir, yoksa iddia edildiği gibi lâtince yığın anlamına gelen *moles*'den değil. Arap denizcilik kitapları bize, Acem körfezinde dalgakıranların bulunduğunu bildirmektedirler (30).

Çeşitli muson rüzgârlarının takvimi İran yılının başlangıcı olan Nevruz'dan, yâni ilkbahar gün dönümünden başlayarak ve III. Yezdigerd (632) takvimine, sonraları da Şah Ömer Hayyam (1075) tarafından saptanan sultan Melik Şah takvimine göre hesap edilirdi.

Her yıl ve liman için hazırlanmış olan çizelgeler muson rüzgârlarının yönünü bildirirdi; böylece gemileri şu veya bu limana götürmek mümkün olurdu. Ayrıca çizelgelerde her tonajda geminin kaç günde belli bir mesafeyi geçebileceği de yazılı idi.

Her gemi rüzgârlar başlamadan önce, bu iklimlere alışık olmayan yolcuları hasta eden ağır ve boğucu bir hava içinde yükünü alırdı; arkasından beklenilen muson başlayınca, yelkenler şişirilir, demir çekilir ve açık denize doğru yol alınırdı.

Kaptanlar meslekleri hakkında derin bir bilgiye sahiptiler; böylece nerede olduklarını anlamak için onlara, kuşların ve tesadüfen ele geçen balıkların durumunu gözden geçirmek yeterdi; uzun aralıklarla onlar denizin dibine bir sonda atarlar ve kum ve deniz hayvanlarını yukarıya çekerler, bunları iyice gözden geçirerek geminin tam yerini bulurlardı.

Geceleyin dikkatle 32 rüzgârı gösteren yıldızlara, gezegenlerin ve ayın yoluna bakarlardı; gündüzleri ise su dolu derecelere bölünmüş bir kutunun içinde yüzen bir kamış parçasına kapatılmış miknatıslı bir iğneden yararlanırlardı. Şerafüddîn et-Tûsî (XII. yzy.)'nin el-*balisti* denilen istırlabı onlara tam saati belirleme ve geminin nerede olduğunu tam saptama olanağını verirdi.

Müslüman denizciler şimdiki Maskat yakınındaki Kalhat'dan Mâlabâr kıyısındaki Quilon'a bir ayda giderlerdi; oradan birkaç gün içinde Seylan'a ulaşırlar, buradan da Malakka yarımadasındaki Kira'ya bir ayda varırlardı. Buradan da Palembang, Sumatra, Cava ve Sund adalarından Ma'it'e doğru yelken açarlardı; Ma'it'ten küçük bir koloniye sahip oldukları Çampa veya *Sanf*'a ulaşmak için de onbeş gün kadar gerekirdi. Çampa'da 1.000 yılına doğru hutbede Gazne sultanı Mahmud'un (997 1030) adı okunmaktaydı. Çin kıyıları iki ayda dolaşılırdı. Bu sularda denizciler tayfunlardan veya

ruh (mandéen dilinde rüzgâr)'dan çok korkarlardı. İşte bu *ruh* sözcüğü denizcilerin öykülerinde anlatıla anlatıla, *Binbir gece Masalları*nın rastladığı gemileri kapıp götüren efsânevî kuşu, Rok haline gelmiştir!

Bu sularda muson kendisini yılda ancak iki kez duyururdu; dönüş için, Çuan-Şu'dan Sumatranın kuzey-batısındaki Açe'ye kadar kırk gün hesap edilirdi; orada zorunlu olarak birkaç aylık bir mola verilirdi, musonun yeniden esmeğe başlaması beklenirdi. Böylece denize açılma olanağı doğardı. Bu düzenli rüzgârlar sayesinde, Acem körfezine ve Siraf'a ulaşmak için altmış gün yeterdi.

V. — Kanallar, Irmak Gemiciliği

Denizlerdeki gemiciliğe, bu çağda çok yoğun olan ırmak gemiciliğini de eklememiz gereklidir.

Ortadoğu'da ancak çok az ırmak gemi yüzdürmeye elverişliydi; bunlar arasında İndus, Amu-Derya, Aras, Fırat, Dicle ve Nil bulunmaktaydı; ancak en çok kullanılanlar bu son ikisiydi, özellikle Dicleydi, çünkü Dicle çok önemli bir kanal sistemi ile bağlantılı idi. Fıratın yüzeyi Dicle'ninkinin üstünde olduğundan, Suriye'yi Acem körfezine bağlayan kanallar kazmak mümkün idi.

Samosat'tan başlayarak gidiş gelişe elverişli olan Fırat, bazı yerlerde, Akdeniz'den ancak 200 km. uzaklıktaydı; Şam'dan Bağdat'a gitmek için Manbig'den, Rahba'dan, Hit'den, Anbar'dan ve Fallugah köyünden geçilirdi, burada Bagdat'a ulaştıran 65 km. uzunluğundaki İsa kanalı başlardı. O zamanlardan bu yana, Fırat'ın akımı düzensizleşmiştir,

birçok refah içindeki şehir kum yığınları altında kalmıştır ve ırmağın kendisi de, bakımsızlıktan ötürü, bataklıklar halinde yayılıp kalmıştır.

Fırat üzerinde taşınan mallar çok kez, Ermenistan'dan gelen odun ve inşaat tahtası ile Suriye'den gelen zeytinyağından oluşurdu; bunlar *karkur* denilen on metre uzunluğundaki gemilere yüklenirdi.

Mezopotamya'nın bu dönemdeki gidiş gelişe elverişli su yolları ekonomik hayatta çok önemli bir rol oynamaktaydı. Her türden botlar, gondollar ve sandallar kanalları doldurmaktaydı; çünkü su yoluyla çok gidip gelenler vardı; ayrıca hafif ve hızlı gondollardan oluşan ordu ve polis filotilaları vardı (32). Ancak su ile ilgili yaşantı, Basra dolaylarında yoğunlaşmaktaydı; orada hurmalıklar arasında dolana dolana kaybolan 120.000 su yolunun bulunduğu bir bölgenin merkezinde eski saraylar sularda yansımaktaydılar. Düzenli bir hareketle Acem körfezinin gel-git'ine uygun olarak kanallar suyla dolmakta ve boşalmaktaydılar. Gel-git olayını ve bunun ay ile ilişkisini inceleyenler de Basra'lı bilginler olmuşlardır (33).

Bağdat'ın yukarılarında da gidiş gelişe elverişli olan Dicle, bu büyük şehrin beslenmesi için gerekli olan sebze ve meyvaların doğu Anadolu'dan getirtilmesinde kullanılan yoldu (34). Bağdat gece gündüz sularında her tür geminin dolaştığı bir Venedik'ti âdeta (35).

Bağdat halkı her gün bir pazardan diğerine gitmek için sandallara binerdi. Hacılar da *zavrak* denilen ve bin kadar yolcu alan gemilerle Musul'dan Bağdat'a gelirlerdi (36). Düğün ve cenaze alayları da su yollarından geçerlerdi. Trafik o kadar yoğun-

du ki, sandallar, gemiler hep birbirlerine değerdi ve suyun bütün yüzünü kaplayıp birbirlerine sürtünerek geçerlerdi (37). Orada her türlü malla yüklü büyük mavnalardan içi halı ve yastıklarla döşeli ve *Arslan, Ceylan, Fil* vb. özel adlar taşıyan gezinti sandallarına kadar her cins gemiyi görmek mümkündü (38). X. yüzyılda Dicle sularında 30.000 gemi bulunduğu saptanmıştır; bunlar bugünkü *guffah*'lara hiç de benzememekteydiler; nlara sumer gemisi anlamına *sumeriye* denilmekteydi.

Oldukça büyük aralıklarla köprüler, kanalları geçmeye yardım ederlerdi. Bunların içinde kemerlerinin genişliği on metre olan ve en büyük gemilerin geçmesine elverişli bulunanları vardı (39); ancak belki askerî nedenlerden ötürü büyük ırmakların üzerine hemen hemen hiçbir zaman taştan köprüler yapılmamıştı; bunun için *cisr* adı verilen, birbirlerine kocaman zincirlerle bağlı gemilerden oluşan köprüler kullanılırdı. Bu köprüler, gerektiğinde, ırmak, gümrük yönetimine baraj vazifesi görmekteydi.

Vasit ile Basra arasında yavaş yavaş çok geniş bir bataklık bölge meydana gelmişti; bunun yüz ölçümü birkaç yüz kilometre kareye ulaşmaktaydı ve gidiş gelişi oldukça zorlaştırmaktaydı (40), ayrıca gemiler için vahim bir tehlike teşkil etmekteydi; çünkü Yeşildeniz'in yâni Hind Okyanusu'nun korsanları olduğu gibi, kanal korsanları da buraları tekin olmaktan çıkarmışlardı. Vasıt dolaylarının sazlık ve kamışlıkları onlara binlerce emin saklanacak yer hazırlamakta, onlar buralardan hızlı gondollar içinde konvoylara saldırıp onları merhametsizce yağma etmekteydiler. Korsanların çoğu

Sabien'lerdendiler; ırmak polisi, bunlara karşı girişilen birçok harekâta karşın onlarla başa çıkamıyordu; çünkü polis bu karmaşık ve dolaşık sazlıkların içine ancak güçlükle girebiliyordu. Rutubetten ötürü oraları ateşe vermeği düşünmek de mümkün değildi (41). Başvezir Muhallebi bile bu tehlikeli korsanlara karşı girişilen bir harekâtta başarısızlığa uğramıştı; çünkü bu korsanlar yangın mermileri kullanmaktan ve polis gemilerine ateşlenmiş fitilli petrol dolu şişeler fırlatmaktan çekinmiyorlardı.

VI. — Posta Hizmetleri

Devlet tarafından örgütlenmiş olan en önemli hizmet posta hizmetiydi ve bu halkın emrindeydi. Devlet böylece Sâsanî geleneğini sürdürmekten başka birşey yapmıyordu (42).

Posta düzenli olarak ve oldukça hızlı, ya develerle, ya katırlarla, yahut da posta gemileriyle veya güvercinlerle yola çıkarılırdı; giderek ekspresler için ışık işaretleri kullanılırdı.

Her merkezde *üsküdar* denilen ve vazifesi mektup ve paketleri yollayıp dağıtmak için bir posta görevlisi bulunurdu. Kuriyelerin hareket saatlerini de bu saptardı. *Furanik, pervânek, faig, paik, sâkiri, çagari* (almanların avcı anlamına gelen Jaeger sözcüğü bundan türemedir) gibi farsça kökenli adlar verilmiş olan adamlar posta torbalarını katırlarla veya develerle götürürlerdi; at yalnız askerî posta için kullanılırdı. Para mühürlenmiş kasalarda ve sıkı bir muhafaza altında yollanırdı.

Fırat'ın batısında uzaklıklar mille, doğusunda ise üç mile eşit olan fersenk veya fersah ile ölçülür-

dü. Büyük yollar boyunca her milde *el-mil* adı verilen bir taş bütün islâm devletlerinde bulunurdu (43). Her iki fersahda bir ise postacıların bineklerini değiştirdikleri konaklar bulunurdu.

Çin sınırında müslüman posta hizmeti ile Çin posta hizmeti bağlantılı olduğu gibi, Bizans imparatorluğu sınırında da kuriyeyi Bizanslılar teslim almaktaydılar; böylece İstanbul tacirleri Çin'in ta ucundaki müşterilerine yazabilir ve oldukça çabuk cevabını alabilirlerdi (44).

Bağdat'la Suriye'deki Rakka, Bağdat ile Musul, Bağdat ile Basra, Bağdat ile Kûfe vb. arasında kuriye ancak 24 saatte gidip dönmekteydi (45).

Nil ve Dicle üzerinde hızlı posta gemileri vardı; bunlar günde 30 fersah yâni 180 mil alırlardı. Bu gemilere yolcular da binerdi (46).

Işık işaretleri ile telgraf İmparatorluğun batı bölgelerinde çalışmaktaydı. Böylece Fas'taki Ceuta' dan bir haber bir gece içinde İskenderiye'ye ulaştırıldığı gibi, Trablusgarp'tan bir haber, aynı şehre üç dört saat içinde gelebilmekteydi (47).

Bütün illerde, özellikle ülkenin doğu kesimlerinde, haberlerin güvercinlerle ulaştırılması, Karmatlar döneminde çok geliştirilmiş bir sistem haline gelmişti (48). Her saat, güvercinler ülkenin türlü noktalarından haberler taşıyarak güvercinliklerine dönmekteydiler (49). Bu resmî güvercin postasının yanında emirler, oldukça çok sayıda tüccar kendi özel güvercin postalarına sahiptiler.

Paket, mektup veya telgrafların ücretleri, vardıkları yerde alıcıdan alınırdı. Bu, devlet için oldukça düzenli bir gelir sağlamaktaydı; böylece 918 yılında Bağdat'la Fırat üstündeki Hit arasındaki pos-

ta yılda 30,250 dinar getirmekteydi ki, bu 1 milyon 625,000 altın franka eşittir (50).

Maltaffa adı verilen resmî yazılar rulo halinde bal mumuyla mühürlenmiş parşömenler halindeydiler ve çok hızlı, yolda yalnız binek değiştirmek için duran özel kuriyelerle yollanırlardı.

Fas ve İspanya'da mektupları mühürlemek için bilinen bal mumu, buna karşılık Doğu'da bugünkü mühür mumuna benzeyen kırmızı bir mum kullanılırdı. Gomalak ve terebentinden yapılma bu mum Siraf yoluyla Uzak-Doğu'dan getirtilirdi (51). El-Memun zamanında yalnız devlet ihtiyacı için yılda 120 kilo bu mumdan satın alınırdı (52).

Bu çağda bütün tacirler ve oldukça önemli sayıda özel kişiler mektuplarını ve zarflarını mühürlemek için kullandıkları bir mühüre sahiptiler. İster bakıra, gümüşe veya altına, ister yeşim taşına veya akîke oyulmuş olsun bu mühürler genel olarak yüzük biçimindeydiler. Çağın âdetine göre her hakkâk, oyduğu mühürleri kimin adına oyduğunu gösteren bir liste bulundururdu. Böylece şurada, burada değiştirilmiş olan mektuplar otantik ve dokunulmaz olma niteliklerini korurlardı.

Her islâm hükûmetinin bir şifresi vardı; gizli ve önemli olan bütün yazışmalar bu şifreyle kaleme alınırdı ve bunun anahtarını yalnız devlet adamları bilirlerdi. Bu gizli şifre kodlarına *muamma* denirdi. Her önemli merkezde devletin *bundar* denilen bir ajanı bulunur ve bu muntazaman çok özel şifreli raporları en hızlı araçlarla merkeze yollardı. Her hakan değişmesinde gizli kod da değiştirilirdi (53).

VII. — Kölelere Muamele

Ortaçağ'ın Arap ekonomisinde köleler önemli bir rol oynamaktaydılar; çünkü bunlar çok çeşitli birçok işle uğraşmaktaydılar.

Ya zaferle sonuçlanan seferler sırasında esir edilmiş veya Müslümanlar yahut da onları sonradan Müslümanlara satan diğer milletler tarafından akınlarda elde edilmiş köleler geniş bir alış verişin konusuydular ve bunda Lübnan'lı hristiyanlar, ama daha çok Yahudiler aracılık vazifesini görürlerdi. Bu Yahudiler orta Avrupa'ya köle satın almaya giderlerdi; Prag, Magdeburg, Aachen, Cenevre, Venedik ve Cenova büyük köle pazarlarının kurulduğu önemli merkezlerdi. Kafile bundan sonra Rhône vadisinden La Garde-Freinet'ye (Var) getirilir, orada bazı gençler hadımlaştırılır, Kurduba'ya, İstanbul'a, Mısır'a vb. gönderilirdi. Afrika da büyük sayıda zenci köle sağlardı.

Müslümanlar, şeriat müsaade etmediği için dindaşlarını satamazlardı; ancak Karmat'lar buna uymazlardı. Böylece Karmat'lar bir kez Mekke kervanını çölden geçerken yağma etmişler ve esir ettikleri 2,000 erkekle 500 kadını satmışlardı. Zimmîler satılamazdı.

Özel kişiler hizmetleri için, koruyucu, kapıcı olarak, harem ağalığı için, veya kiraya vermek ve kazançlarının büyük bir kısmını aldıkları bir sanat veya işte çalıştırmak için köle satın alırlardı. Böylece, örneğin, bir terzi köle efendisine günde iki dirhem sağlamak zorundaydı, gerisi kendisinin olurdu.

Kambalah (Zengibar)'dan gelen zenci köleler

ya tarım işçisi olarak tarlalarda, ya da kentlerde işçi olarak kullanılırlardı. «Bizanslılar» ve «Hindular»'ın hemen hepsi bir zanaat sahibi idiler, kadınlar ev işleriyle, mutfakla ve çocuklarla uğraşırlardı. Kimi genelevlerde yalnız köle kadınlar bulunurdu. Askerlik hizmeti de büyük sayıda köleye el koyardı; devlet asker olarak yetiştirmek için çok köle satın alırdı.

Her kentte, insanların gidip köle satın aldıkları bir esir pazarı kurulurdu. Her pazarda fiyatları ve pazarlıkları gözetlemek ve anlaşmazlıkları önlemek için bir resmî denetçi bulunurdu. Örneğin Samarra'da bütün bir meydan bu pazara ayrılmıştı ve satışlar bu meydanı çevreleyen binalarda yapılırdı. Zemin katında malın kabası satılırdı, yukarıki katlar ise çok kez yüksek fiyatlara giden lüks kölelere ayrılmıştı (54). Fiyatlar çok değişken i ve mala bağlı olduğu gibi arz ve talebe de bağlı idi. En değerli köleler Ortaasya'dan getirilen Türkler ve genel olarak orduya ayrılmış olan Slavlar.

924'de güzel bir habeş köle 18 dinardı; aynı çağda Oman'da iyi bir zenci köle 30 35 dinardı; Nubyalı güzel bir zenci cariyeye ise genel olarak 300 dinar ödenirdi, hiçbir iş bilmeyen beyaz bir cariye ise 1,000 dinar, giderek daha çok ederdi (56). En genç ve en güzelleri özenle eğitilir, süslenir, gülme, şarkı söyleme, dans, müzik öğretilirdi. Böylece onların fiyatı güzellikleri ve becerileriyle orantılı olurdu. 912'de bir şarkıcı cariyeye 13,000 dinar, bir başkasına ise 14,000 dinar ödenmiştir (57). Bu cariyeler o zamanın toplumunda büyük bir yer tutarlardı, çünkü efendilerinin onlarla evlenmeleri nadir değildi.

Gerçek birer geveze tellal olan köle tacirleri müşterileri aldatmaktan çekinmezlerdi. Onlar mallarını mümkün olan en büyük özenle sunarlar, esmerler daha değerli olduğundan sarışınların yüz ve saçlarını koyulaştırırlar, yaşlanmış erkeklerin kıllarını yolarlar, elbiselerinin altına öteberi doldururlar, ve duruma göre şişirirler, yarışırcasına fırçalarlar, parlatır ve süslerlerdi. Öyle çekinmezdiler ki bir oğlanı genç kız gibi veya bir genç kızı oğlan gibi, ellerindeki imkânlara ve müşterilerin isteklerine göre, giydirmekten geri kalmazlardı; ancak müşteriler de haklı olarak onlara güvenmezler ve kimisi seçecekleri köleleri muayene etmek üzere pazara bir de tabib götürürlerdi.

Ayrıca içlerinde genel nitelikte bilgiler bulunan etnografya kitapları da müşterilerin emrine amadeydi. İşte onlardaki bilgilerden birkaçı:

«Hindli kadınlar halim selimdirler, çocuklara karşı iyidirler; Hindli erkekler de becerikli zanaatkârdırlar.

«Sindli kadınlar ise endamlıdırlar, saçları uzundur, bunlar çok iyi aşçıdırlar (58)»

«En iyi şarkıcı kadınlar Medine'de satılır.»

«Zenci köle kadınlar hiçbir şeye aldırış etmezler, danstan başka bir şey bilmezler. Dişleri güzeldir, ancak koltuk altları pis bir koku yayar.»

«Habeşli köleler hırsızdırlar; onlara hiçbir zaman para emniyet edilmemeli.»

«Türk kadınlarında güzellik ve sevimlilik birleşmiştir. Tenleri çok beyaz, gözleri çok tatlıdır.. Temizdirler, iyi yemek pişirirler, ancak tutumlu değildirler.»

«Bizanslı kadın zeki ve itaatlidir, ama savsak-

layıcıdır. Bizanslı erkekler çok iyi kâhyalık yaparlar».

«Beyaz köleler içinde Ermeniler, siyah köleler içinde de Zengibarlılar en kötüleridir. Ermeniler tenbel, kaba ve hırsızdırlar. Bir Ermeni köleye bir saat dinlenme verirsen, artık bir daha hiç çalışmak istemez. Bundan çekinmelisin.»

Hiçbir metinde kölelere kötü muamele edildiği yolunda bir işaret yoktur, tersine, dövüldüğünü yargıç önünde ispatlayan bir köle hemen özgürlüğüne kavuşurdu (59).

Birçok kimseler vasiyet yoluyla kölelerine özgürlük tanırlardı, başkaları da sırf azat etmek için köle satın alırlardı: bu, dince bir sevap, toplumca da bir kibarlık sayılırdı.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İslâm dünyasında köleler çok kez imrenilecek bir duruma ulaşırlardı; onlar, başka bölgelerde olduğu gibi kötü muamele görmedikleri gibi, aşağılık, pis ve çok zor işlere de muhakkak koşulmazlardı. Onların yaşam koşulları oldukça iyiydi ve hiçbir bakımdan örneğin Roma'dakiyle karşılaştırılamazdı. Öyle hareket edilmeye çalışılırdı ki, kaçmayı düşünmesinler. Zaten bunların çoğu Müslüman olur ve böylece yarı-yurttaş durumuna yükselirlerdi; yani özgür değildiler ama aynı toplumsal kategorideki özgür insanlar gibi yaşarlardı. Orduda bulunanlar, kimi zaman subay veya memur olurlardı; Mez'e göre, kimi Halife köleleri yüksek subay giderek illere vali bile olurlardı (60). Kimi «Deylemli», «Saklabi», «Türk» vb. kölenin talihlerine *Şerif*'ler, yani Peygamber'in ardgelenleri imrenmekteydiler. İncelediğimiz gerçekten demokratik yüzyıllar boyunca, kölelik bireyin top-

lumsal gelişmesine engel olmak şöyle dursun, tersine iyi talihin yeğlenen alanı gibi görünmektedir. İslâm dünyasının Mısır ve Hindistan gibi en zengin ülkeleri uzun süre *memlûkler*'ce yönetilmişlerdir. Endülüs'te ise «*Slavlar*» gerçek aristokrasiyi oluşturmuşlardır. Yalnız kulaktaki *halka* bir köleyi özgür bir adamdan ayırmaktaydı.

VIII. — Para ve Banka

X. Yüzyıldan önce İslâm ülkelerinde servet *dirhem* adlı gümüş para ile ölçülürdü; ancak 900'den başlayarak özellikle batı illerinde olmak üzere *dinâr* denilen altın para ile ölçüldü (61).

Fırat'ın doğusundaki ülkelerde yalnız dirhem kullanılmaktaydı; Part, Sâsanî ve Türk fatihlerin anayurtları Ortaasya'da ise ancak bakır paralar vardı. Buna karşılık Fırat'ın batısında ve özellikle Ortadoğu kapitalizminin merkezi Nil vadisinde altın *dinâr*'dan başka para yoktu ve bu para X. yüzyıldan başlayarak gittikçe orada yığıldı; çünkü Ptolemeler'den beri merhametsizce sömürülen Fellahlar kapitalizmin rüyalarındaki işgücü idi. İndus ve Sind vadileri de aynı durumdaydılar ve buraların yerlileri tam anlamıyla kuli durumuna (coolie) gelmişlerdi. Fırat vadisine gelince, ebedî bir savaş meydanı olan bu bölgede iş gücü sıkıntısı vardı; Hurma bahçeleri veya madenler için Zengibar'dan getirtilmiş olan zenciler IX. Yüzyılın sosyalizan ideolojileri ile işlenince, ayaklandılar ve sonunda yokedildiler; demek ki, buralar, o çağın finansçıları için özlenilen bir ülke değildi.

Hind *tanka*'sının veya Mısır *dinâr*'ının ortaya çıkış sebepleri bunlardır. Mısır *dinâr*'ına *magribî*

denirdi ve zamanın «dolar»ı idi (62), içindeki altın bakımından da sonuçta bütün İslâm dünyasına kendisini kabul ettirdi.

Teorik bir para olarak dinâr 900'lerde 13 *dirhem* değerindeydi; ancak 1036'dan sonra Doğu İslâm halkları tarafından çok aranmaya başladı; çünkü gümüş para değerden düştükçe altının değeri artmaktaydı, böylece çok geçmeden 13 *dirhem* değerindeki *dinâr* 25, sonra 40, sonra 150 vb. *dirhem* oldu (63). Giderek 1000 yılında Halife muhafız alayının bu gidişi protesto eden bir de grevi görülmektedir (64).

Hazine sık sık malî sıkıntılar geçirmekte ve bütçeyi denkleştirmek için, o zaman kâğıt para da bilinmediğinden, paranın değerli maden ayarını düşürmekten başka yol bulamamaktaydı. Her yıl hac mevsiminde *dinâr*'ın değeri yükselmekteydi ve bu bankerlerin sabırsızlıkla bekledikleri bir andı (65).

İlkçağın sonlarında, gümüş ticareti Ortadoğu'da yabancıların tekelindeydi. Doğu'da Kuşhan'ların ve Sas'ların ülkelerinde tacirler ve bankerlerin hepsi Hindli idiler ve kimi budist tapınağı bir tür banka durumuna gelmişti. Hindliler'in simsâra sözcüğü ki ruhların göçü anlamına gelir ve farsça ve arapçada simsarah biçimine girmiştir sonunda *business* ve trafik anlamlarına geldi (türkçe simsar). Batıda, Partlar'ın ve Sâsanîler'in ülkesinde bu ticaret Fırat'ın batısında oturan *Arumik*'lerin, Levanten'lerin veya Rumlar'ın elindeydi; bunların en gelişmiş gettosu Dicle'nin sağ kıyısındaki Seloysiya (Seleucia) idi. Bunların tek rakipleri Sura Yahudileriydi ki, bunlara İncil'de, arapcada İran anlamına gelen *Faris*'den Farisliler coğrafî adı verilmiştir. İran'ın

bu «Lombard»larına Filistin'de büyük saygı gösterilirdi. Kıptî'lerin de aynı yolda istidatları vardı ve Nil vadisinde bu işi rakipsiz olarak görürlerdi.

İslâm çağında, tabiî hafifçe değişti. İranlılar da, ister serf ister feodal senyör olsunlar, tarihsel gelişimin etkisiyle burjuva oldular (66). Bu özellikle, çekine çekine İndo-İskitlerin ardgelenleri olan «Sindli»lerle, Fenikelilerin ardgelenleri olan «Rumlar»la ve «Yahudi»lerle rekabete girişen ve «Parsi» denilen güney-batı İranlılar için böyle oldu. Ancak Yahudiler artık İslâm'ın en önemli kapitalistleri durumuna gelmiş bulunuyorlardı; Kuzey Afrika'da onlar rakipsizdiler; Akdeniz ülkelerinde ve özellikle Endülüs'te büyük bankalar onların tekelindeydi ve bu sıfatla onlar hükûmetlerin üzerinde bile nüfuz sahibi olmuşlardı (67). Onlar kimi zaman vezirliğe bile yükselebiliyorlardı, örneğin Hasday İbni Şarput (ölm. 980) İspanya'da vezir olmuştu. Bağdat doğumlu seçkin ekonomist Mısır veziri Yakub ibni Killis (ölm. 991)'den de bahsedilmektedir (68).

Jozef ibni Pinşas, Aron İbni İmran gibi Bağdat bankacılarının müesseselerine «Kapı sarrafı» *(Sarraf ul-Hazreh)* adı verilmekteydi. Bu sarraflar vezire bile ödünç vermekteydiler. Aynı çağda, İran ve Ortaasya'da baş mültezimlik, toptan köle tacirliği yapan Yahudiler'den bahsedilmektedir; XIII. yüzyılda da Buhara'da bulunan ve Moğollar tarafından ele geçirilmiş olan Çin'de işlerini yürüten baş mültezim veya bankacı kimi Yahudiler vardır. İsfahan'da yahudi tüccar ve bankacıların eski bir kolonisi bulunmaktaydı. Bunlar Huzistandaki Tus-

tar halı endüstrisini kontrollerine almışlardı; Kızıldeniz inci avcılığını da kontrol edenler gene Yahudi (69), ve bunlar hâlâ müslümanlara kapalı olan Keşmir ve hristiyan Batı ile ticaret yapmaktaydılar. Mısır'da da X. yüzyıldan başlayarak çok güçlendiler. Onların serveti hakkında bize bir fikir verebilmek için Nasır Husrev bunlardan birisinin Eski-Kahire'deki sarayının terasına bir bançe yaptırdığını ve burada som gümüşten kaplarda dikili bulunan 300 palmiyeyi hayranlıkla seyretmenin mümkün olduğunu bildirmektedir (70).

Alacaklının borçludan, verdiğinden daha ağır altın alması yasaktı; diğer bütün madenler, tahıl ve ticarî eşya için de durum böyleydi.

Bununla şeriatin faizi önleyebildiği sanılmamalıdır. Tersine; faizin ana parayla aynı cinsten olmamasını kararlaştırmak işlemin şer'î olmasını sağlamaya yeterliydi. Örneğin, altın olarak verilen bir ödüncün faizi gümüş olarak hesap'andığında, faiz % 100'ü bile bulsa işlem şer'î sayılırdı, halbuki aynı faiz altın olarak ödenirse bu şeriata aykırı düşerdi!

Yahudilerce alınan faiz genel olarak % 30 idi. Hristiyanlara gelince, bunlar dindaşlarına % 20'den fazla faizle ödünç vermezlerdi. Bu onlarca herhalde bir inayet sayılıyordu (71).

Görülüyor ki, o zamanlar borç para almak çok kolaydı; çünkü bankerler eksik olmadığı gibi para biriktirip bunu ticarete yatırmak isteyen özel kişiler de bunlara eklenmekteydi. Çok yaygın olan bu tür yatırıma *maksab* adı verilirdi.

Her kentte *kuy-i serrafan* adı verilen bir banker pazarı bulunurdu. Bankerlere *sayrafi* denirdi

ve bunlar genel olarak şu veya bu bölgenin şu veya bu ticaretinde uzmanlaşmışlardı. Ulusal bankaya *cehbezeh*, bunun müdürüne de *cehbez* denirdi.

1052'de İsfahan *Kuy-i serrafan*'ında 200 banka vardı, ancak Halife imparatorluğunun büyük banka merkezi, İndo-İskitlerin ardgelenleri çok becerikli Sindlilerin bulunduğu Basra idi.

En iyi bankerler arasında, İran'ın Fars ilinin ve güney Arabistan'ın bankerleri de sayılırlardı; bu bankaların bugün Amerikan ve İsviçre bankalarınınkiyle kıyaslanabilecek bir ünleri vardı. Parsî bankerler yalnız Trablus'da, Tyr'de ve Sidon'da değil, İspanya ve Fas'ta da bulunurlardı. Eski-Kahire bankerlerinin çoğu ticarî anlaşmazlıkları çözümlemek için yemin ettirilmiş *adl* denilen hakemlerdi. Bu çağda Ermeniler Bizans ordusunda ve biraz da Fatimî ordusunda, yalnız askerî alanda rol oynamaktaydılar. Bunlar bir de, IX. yüzyılda Bulgaristan'a yerleşenler gibi zanaatkâr veya küçük tüccar idiler; onların kapitalist istidatları ancak XIV. yüzyıldan sonra Kilikya'da gelişmiştir.

Hindistan'ın XI. yüzyılda kolonize edilmesinden sonra, Müslüman kapitalizmi orada çabucak gelişti; XIII. yüzyılda ise Moğollar'dan kaçan Orta-Doğu'lu göçmen yığınları beraberlerinde sermayeleri de Delhi'ye getirdiler ve böylece bu kent o zamanın gerçek bir Walt-Street'i oldu; ayrıca öteki İslâm ülkelerinin halkı Mısır ve Hindistan altınının üstünlüğünü abarttıklarından, Moğollar zamanında tam bir itibarsızlık içine düşmüş olan İslâm devletlerinin son zenginlikleri de Eski-Kahire ve Delhi'ye doğru aktı. Böylece altın *tanka* (tenkeh) Mısır Dinarının hemen gerisini izledi; bu sırada hem Moğollar'ı hem de Franklar'ı

yenen Memlûk sultanı el-Eşref (1290-1293)'ten ötürü Mısır dinarına *eşrefî* adı verilmişti..

Altın ve gümüş daima adî ticaret eşyasından sayılır ve tartılırdı; bununla birlikte Doğu hükûmetleri iki sebepten para basarlardı; bir kez siyasal olarak alış-verişteki para şu veya bu hükümdarın hükümranlığına tanıklık ederdi, sonra hükümdarın adı paranın üstünde yazılı değeri garanti etmiş olurdu.

Bununla birlikte, iflâs durumundaki devletlerin bu değere aldırmaksızın paranın içine bakır ve her türden başka maden karıştırdıkları da görülmekteydi; ancak tacirler düşük değerli parayı tanımakta tam bir eksper idiler. Bankerlere gelince, bunların başlıca uğraşlarından birisi çok emin ceoir süreçleri ile karışımların değerini saptamaktı.

HANEDANLARIN, KIRALLIKLARIN VE İMPARATORLUKLARIN GENEL TABLOSU

Orta ve Batı Asya'da başlıca İmp. hanedanları	Irklar	Yıllar	Ulusal krallıklar ve bağlı ülkeler
Sâsanîler	Doğu İranlılar	224-644	Irak, Sind, doğu İran, batı İran, Ermenistan ve sonunda Küçük-Asya, Suriye ve Mısır
Doğu Emevîleri	Bedevîler	661 750	Irak, Sind, doğu İran, batı İran, Küçük-Asya dışında Ermenistan.
Abbasîler	İranlılar'la karışmış Bedevîler	750-945	Irak, Sind, doğu ve batı İran, Küçük-Asya dışında Ermenistan.
Deylemliler	Batı İranlılar	864 1055	Daimî bağımsız krallık, batı İran, Irak ve komşu ülkeler.
Gaznevîler	Türk-İranlılar	962-1186	Doğu İran, Kuzey-doğu ülkeleri ve Hindistan.
Selçuklular	Türkmenler	1037-1197	Kuzey-doğu ülkeleri, İran, Irak, Suriye, Küçük-Asya.
Gürlular	Doğu İranlılar	1150-1212	Afganistan, Hindistan.
Harzemliler	Türkmenler	1172-1220	Kuzey-doğu ülkeleri, İran, Afganistan.

Orta ve Batı Asya'da başlıca kıral hanedanları	Irklar	Yıllar	Ulusal topraklar
Pâdûspânîler	Batı İranlılar	660-1555	Şimdiki Tahran'ın kuzeyinde Rüstemdar
Bâvendîler	Batı İranlılar	665-1333	Mazenderân
Pencverîler	Doğu İranlılar	750-948	Toharistan
Çagân Huzat hanedanı	Doğu İranlılar	750-951	Çagânegân (Doğu İran)
Şâr hanedanı	Doğu İranlılar	750-1150	Garcistan (Afganistan)
Me'munîler	Doğu İranlılar	750-1017	Harezm.
Şirvan-Şah hanedanı	Batı İranlılar	799-1063	Doğu Transkafkasya.
Custânîler	Batı İranlılar	804-1042	Deylem.
Tahirîler	Doğu İranlılar	820-889	Doğu İran.
Hamdanîler	Batı İranlılar	934-990	Güney-batı İran ve güney-doğu Anadolu
Simcvârîler	Doğu İranlılar	850-997	Kuhistan (Doğu İran)
Ferigönîler	Doğu İranlılar	850-1010	Cozcanân (Doğu İran)
Saffarîler	Doğu İranlılar	867-1225	Siistan
Haşimîler	Batı İranlılar	868-1064	Derbend (Kafkasya).
Sâmânîler	Doğu İranlılar	874 1004	Maveraünnehir
Karmatlar	İranlılaşmış Araplar	891-1100	Lahsa-Bahreyn
Karenîler	Batı İranlılar	927-1078	Cürcân
Sallarîler	Batı İranlılar	927-1029	Azerbaycan
İlik-Hanlılar	Türkmenler	927-1204	Kâşgar bölgesi
Şiddadîler	Batı İranlılar	951-1075	Batı Transkafkasya.
Fadlaveyhîler	Batı İranlılar	1056 1313	Şebenkâre (Persepolis)
Sûrîler	Doğu İranlılar	1058-1300	Sind
Haşişîler	Batı İranlılar	1090-1256	Alamut
Bektimurîler	Türkmenler	1099 1403	Ermenistan
Artıkoğulları	Türkmenler	1101-1408	Amida-Mardin
İldenizliler	Türkmenler	1136-1225	Ardebil (Azerbaycan)
Hazâraspîler	Türkmenler	1150-1392	İsfahan-Huzistan

Salgurîler	Türkmenler	1148-1286	Fars ili
Kesrâniler	Batı İranlılar	1155 1372	Doğu Transkafkasya.
Doğu Memlûkleri	Doğu İranlılar	1205-1554	Hindistan.

Orta ve Batı Asya'da başlıca vezir soyları	Irklar	Yıllar
Bermekîler	Doğu İranlılar	749 935
Muhallabîler	Batı İranlılar	650-934
Amidîler	Batı İranlılar	933 976
Nizam ül-Mülkîler	Doğu İranlılar	1063 1220

Asya kökenli Hanedanlar	Irklar	Yıllar	Akdeniz ülkeleri
Tulunoğulları	Türkler	868 900	Mısır, Suriye, Hicaz, Yemen.
Akşitoğulları	Türkler	935-969	Mısır, Suriye, Hicaz, Yemen
Fatimîler	Araplar	909-1171	Magrib, Mısır, Hicaz. Yemen.
Eyyûbîler	Batı İranlılar	1168-1300	Suriye, Mısır, Hicaz Yemen.
Batı Memlûkleri	Türkmenler	1250-1500	Suriye, Mısır, Hicaz, Yemen.

Müslüman Batı da krallık ve imparatorluklar	Irklar	Yıllar	Ulusal krallıklar ve bağlı ülkeler
Batı Emevîleri	Bedevîler	711 1060	Endlüs
İdrisîler	Faslılar	788 921	Fas (Krallık), Cezayir, İspanya (İmparatorluk)
Aglebîler	Faslılar	800-909	Yakın ve Orta-Magrib (İmparatorluk)
Murabıtlar	Faslılar	1060-1147	Fas (krallık), Endülüs (İmparatorluk).
Muvahhidler	Faslılar	1147-1271	Fas (Krallık), End.

SONSÖZ

Birçok ayrıntıları da topladığımız bu yapıtı bitirirken okuyucuyu ilgilendirdiğimizi ve giderek onu kimi kez güldürdüğümüzü de ümit etmekteyiz.

Ortaçağ sihirli İslâm toplumunun aile ve erdemlerini her türden bilgilerle okuyucunun önüne sermeyi denedik ki, onun kendisi bu toplum hakkında bir yargıya varabilsin. Çünkü bir uygarlığı tam olarak takdir edebilmek için en iyi yol, kuşkusuz, onu her noktadan komşu ve çağdaş başka bir uygarlıklar karşılaştırmaktır. Böylece o, Ortaçağ İslâm'ının daha önceki kültürlerden bir yığın bilgi, ilke, teknik, örf ve âdet aldığını göreceği gibi, modern Avrupa'nın da, özellikle Haçlı seferlerinden sonra, Doğu kültürünün parlaklığına hayran kalarak ondan ya Magrib ya da Bizans yoluyla geniş algılarda bulunduğunu farkedecektir.

XIII. yüzyıl Batı hükümdarlarından II. Friedrich von Hohenstaufen'a inanmak gerekirse, onun çağının Müslümanları dünyanın en mutlu insanlarıydılar; gerçekten de onlar bize aynı çağın Batılılar'ından çok daha temiz, daha itinalı, daha zengin, daha bilgili ve daha gelişmiş gözükmektedirler, halbuki bu sırada Batı uygarlığı henüz izleyeceği yolu aramaktaydı. Ancak geçmişte falan halkın, ötekinden daha mutlu olduğunu kabullenmek güçtür; ancak hiç olmazsa, o çağın Müslümanlar'ının tümden mutsuz olmadıklarını söyleyebiliriz. Gerçekten de,

eğer o çağın prensleri ve soyluları çok lüks bir hayat sürüyorlarsa, geriye kalan fanîler topluluğu da ölçülü çalışmakta, iyi beslenmekte, eğlenceden geri kalmamakta ve gerçek bir özgürlükten yararlanmaktaydı. Ayrıca bundan sekiz yüzyıl önce yaşayan bu insanların birçok hareket ve âdetleri ile bizim her günkü hayatımızın kimi alışkanlıklarından pek te uzak değildi.

BİBLİYOGRAFYA

Okuyucunun Doğu incelemelerine girişebilmesi için ona, şu kitabı sağlık veririz: V. W. BARTHOLD, **La Decouverte de l'Asie**, rusçadan çeviren ve notlayan B. Nikitine, Payot, Paris 1947, in 8°.

C. BROCKELMANN, **Geschichte der İslamischen Völker und Staaten**, Münich et Berlin, 1939, traduit en français, Payot, 1949. in 8°

CHARLES AUTRAN, **Mithra, Zoroastre et la Préhistoire aryenne du Christianisme**, Payot, 1935. in 8°

L'Encyslopédie de l'İslam, dictionnaire géographique, ethnographique et biographique des peuples musulmans, Leyde, 1913 1944, 5 volumes in 8°

GAUDEFROY-DEMOMBİNES, **Les İnstitutions musulmanes**, dernière éd. revue et augmentée, Paris 1931, in 12°

İGNAZ GOLDZİEHER, **Le Dogme et la Loi de l'İslam**, traduit par J. Arin, Paris, 1920, in 8°

C. H. BECKER, **İslamstudien**, Leipzig, 1924 - 1932, 2 vol.

TOR ANDRE, **Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben seiner Gemeinde**, Stockholm, 1918, in 8°, dans **Archiv et. Orient.**, t. XVI.

GAUDEFROY-DEMOMBİNES, **Le Pélerinage à la Mecque**, Paris, 1923, in 8°. dans **Aunales** du Musée Guimet (Bibl. Et. t. XXXIII).

GAUDEFROY DE MOMBİNES, **Le Monde musulman et byzantin Jusqu'aux Croisades, dans l'Histoire du Monde**, t VII. Paris, 1931.

A. MEZ, **Die Renaissance des İslams**, Heidelberg, 1922, in 8°

B. LEWİS, **The Origin of İsma'ilisme: a Study of historical Background of the Fatimid Caliphate**, Cambridge, 1940.

W. BARTHOLD, **traduit du russe par Th. Menzel sous le litre: Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens.** Berlin, 1935, in 8°, publ, en suppl. de die Welt des Islams, 1932 et. s.

ABOU YOUSOUF, **Kitâb al-Kharâj. Le Livre de l'Impôt foncier,** traduction française de F. Fagnan, Paris 1921, in - 8°, **dans Bibliothèque archéologique et historique,** t. 1.

B. LEWIS, **The Islamic Guilds, the Economic History Review'da,** 1937, t. VIII, p. 20 - 37.

W. J. FISCHEL, **Jews in the economic and political life of mediaeval Islam,** Londra, 1937, **Royal** Asiatic Soc. Monogr., 22. 'de.

A.S. TRITTON, **The Caliphs and their non-muslim Subjects,** Oxford, 1930.

W. HELLIGE, **Die Regentschaft al-Muwaffaq's: ein Wendepunkt in der Abbasidengeschichte,** Berlin in **Neue Deutsche Forschungen.**

L. BOUVAT, **Les Barmécides,** Paris, 1912, in - 8°

S.S. NADVI, **The Origin of the Barmakids,** in **Islamic Culture,** 1932, t. VI, p. 19 - 28.

H. BOWEN, **The Life and Times of Ali ibn'Isa, the good Vizier,** Cambridge ve Londra, 1928

H. D. AMEDROZ, **Abbasid Administration in its decay, in The Journal of the Royal Asiatic Society,** 1913, p. 823 - 842.

G. VAJDA, **Les zindiqs en pays d'Islam au début de la période abbaside,** in **Rivista degli studi orientali,** t. XVII, S. 173 229.

L. MASSIGNON, **La Passion d'al-Hallâj, Martyr mystique de l'Islam,** Paris. 1922, 2 vol., in - 8°

M. SMITH, **An Early Mystic of Baghdad... al-Muhasibi, A. D. 781 - 857,** London 1935

GH. H. SADIGHI, **Les Mouvements religieux iraniens au IIe et au IIIe siècle de l'Hégire,** Paris, 1938, in - 8°

L. MASSIGNON, **Recherche sur les Shiites extremistes à Bagdad à la fin du IIIe siècle H., (Zeitschrift der Deutschen**

Morgenlaendischen Gesellachaft, 1938, t. XCII, S. 378 - 382).

TH. NÖLDEKE, **Ein Sklavenkrieg im Orient (Orientalische Skizzen,** S. 126, 153 ve 184)

W. BARTHOLD, Turkestan down to the Mongol invasion, 2. baskı, Londra, 1928, in - 8°, **Gibb Memorial Series,** NS., C.V.)

M. NAZIM, **The Life and Times of sultan Mahmut of Gaz. na,** Cambridge, 1931.

H. AMEDROZ, **Three Years of buwaihid Rule in Baghdad (The Journal of the Royal Asiatic Society,** 1901, S. 501 - 536 ve 749 - 786).

G. JACOB, **Der Nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter,** Leipzig, 1887, in 8°.

F. STUWE, **Die Handelszüge der Araber unter den Abbasiden dursh Afrika, Asien und Osteuropa,** Berlin, 1836.

G. FERRAND, **Le Voyage du Marchand arabe Suleyman en Inde et en Chine,** Paris, 1922, in - 8°.

LANGLES et REİNAUD, **Les Relations des Voyages,** Paris, 1845, 2 vol. in - 12.

L. MASSİGNON, **l'İnfluence de l'Islam au Moyen Age sur la Fondation et l'Essor des Banques juives (Bulletin d'Etudes orientales),** 1931, t. I. in 12.

W. FİSCHEL, **The Origin of Banking in Medieval İslam (Journal of the Royal Asiatic Society,** 1933, S. 339 - 352).

Von KREMER, **Über das Einnahmebudget des Abbasiden-Reiches (Denkschr. phil. histor. Classe Wien Akad., 1888,** XXXVI. S. 283 - 362).

G. LE STRANGE, **Baghdad during the Abbasid Caliphate,** Oxford, 1900, in - 8°.

DE LACY O'LEARY, **A Short History of the Fatimid Caliphate,** London, 1923, in 8°

C. H. BECKER, **Regierung und Politik unter dem Chalifen Zahir, (Beitraege,** s, 121, 132 ve 158)

W. İVANOW, **A Creed of the Fatimids,** Bombay, 1936.

H. F. HAMDANİ, **The History of the İsmail da'wat and its Literature during the Last Phase of the Fatimid** (Empire Journal of the Royal Asiatic Society, 1932, S. 126 - 135).

J. MANN, **The Jews in Egypt and Palestine during the Fadmîd Caliphate,** Oxford, 1920, 2 C., in - 8°

S. de SACY, **Exposé de la Religion des Druzes,** Paris, 1838, 2 vol., in - 8°

M. J. de GOEJE, **Mémoires sur les Carmathes du Bahrein et les Fatimides, (Mémpoires d'Histoire et de Géographie orientales,** 2. baskı, Leyde, 1886, in - 12) ve **La Fin de l'Empire des Carmathes du Bahrein** (Journal asiatique, 1895. S. 1 - 30).

Ch. H. GREGOİRE, **Les Carmathes (Byzantion,** 1933, C. VIII, S. 773 - 775).

R. LEVY, **An Account of the İsma'ili Doctrines in the «Jami al-Tawarikh» of Rashid al-Din** (Journal of the Royal Asiatic Society, 1930, p. 509 536).

R. GROUSSET, **L'Empire des Steppes,** Paris, 1939, in -. 8°.

ST. LANE-POOLE, **Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem,** New York ve London, 1898, 2. baskı 1926.

Cl. CAHEN, **Les Grandes Lignes de l'Histoire de la Pénétration turques en Anatolie et en Syrie... (Actes du XXXe Congrès inter, des Orientalistes,** Louvain, 1940, S. 336).

B. STEVENSON, **The Crusaders in the East,** Cambridge, 1907, in - 8°.

R. GROUSSET, **Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem,** Paris, 1934 1936, 3 C., in 8°.

H. MASSÉ, **Lettres d'un Sultan du Kharezm (Académie des inseriptions et belles-lettres,** 1941, S. 307 320).

L. BOUVAT, **L'Empire mongol, Pre Phase,** Paris, 1941, in - 8°. **(Histoire du Monde,** C. VIII.).

A.S. ATİYA, **The Crusades in the Later Middle Ages,** London. 1938.

W. BARTHOLD, **Turkestan,** Notes critiques de P. Pelliot (T'oung Pao, 1930, C. XXVII., S. 12 - 56).

M. ISHWARİ PRASAD, **L'inde du VIIe au XIVe siècle,** Paris, 1943, in - 8°.

R. STROTHMAN, **Gnosis-Texte des İsmailiten,** Goettingen, 1943, in 8° **(Abhandlungen der Akademie** der Wissenschaften zu Göttingen, 3. Serie, S. 28).

W. BARTHOLD, **Zwölf Vorlesungen**... P. Pelliot'nun derslerinden de yararlanılarak **Histoire des Turcs d'Asie centrale,** adı altında fransızcaya adapte edilmiştir, Paris 1945, in- 8°; **Initiation à l'Islam,** S. 3.

FİKRET IŞILTAN **Die Seltschukengeschichte des Akserayi**. Leipzig, 1943, in 8°.

K. JAHN, **Geschichte der İlchane: Abaga bis Gaihatu,** Reichenberg, 1941, in - 4°.

M. PERLMANN, **Notes an anti-christian Propaganda in the Mamluk Empire. (Bulletin of the School of Oriental Studies,** 1940, C. X., S. 843 - 861.

JEAN SAUVAGET, **Relation de la Chine et de l'Inde rédigée en 851,** Paris. Guillaum Budé, 1948, in 8°.

NOTLAR :

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNSEL HAYAT

1. Keşf ül-Mahcûb, S. 183
2. QOSHAYRÎ, S. 188.
3. **İbid.,** S. 203.
4. MASSİGNON, Kitab al-Tawasin.
5. AMEDROZ, **Notes, J.R.A.S.,** 1912, S. 558.
6. Keşf ül-Mahcûb, S. 366.
7. **İbid.,** S. 247.
8. **İbid.,** S. 45 vö.
9. **İbid.,** S. 416.
10. S. NAFİÇİ, **Beyhakî,** Téhéran, 1948, II. S. 915-968 ve MAQDİSÎ, S. 202.
11. IV. Bölüme bk.
12. **El-Fasl, II,** S. 116.
13. NİZAM ÜL-MÜLK, XLVII. Bölüm, S. 187 ve öt.
14. **Fihrist,** S. 138.
15. HAMADHANÎ, **Maqamat,** S. 157.
16. MUQADDASÎ, S. 295-430.
17. İBN HAUQAL, S. 341.
18. İBN GUBAR (Cubeyr), S. 267.
19. İBN RUSTA, S. 111.
20. MUQADDASÎ, S. 327.
21. İBN GUBAYR (Cubeyr), S. 50.
22. İBN AL-UHUVVA, S. 172, 181.
23. İBN GUBAYR (Cubeyr), S. 219, 321, 322.
24. Kudüs adı verilen şehir yalnız Suriye Müslümanları için yerel bir haç yeri olmuştur.
25. İBN KAHLLİKAN, I, S 337; BURCKHARDT. I, S. 196.

26. İBN GUBAYR (Cubeyr), S. 182, 183, 185.
27. **Arib**, S. 24.
28. İbn al-Gauzi (Cevzî) (Mez'den), S. 301.
29. **İbid.**
30. NASSIR KHOSRAU (Nasır Husrev).
31. John BURCKHARDT, Travels in Arabia, London, 1829, I, S. 122.
32. NASSIR KHOSRAU (Nasır Husrev), S. 200.
33. **Sefer-Nameh**, S. 201.
34. ALİ BEY, **Voyage en Asie**, C. III, S. 348.
35. İBN GUBAYR (İbn Cubeyr), S. 70-89.
36. **Sefer-Nameh**, S. 206.
37. BURCKHARDT, I. S. 190.
38. İBN GUBAYR (Cubeyr), S. 179.
39. **İbid.**, S. 97.
40. **İbid.**, S. 129.
41. **Sefer-Nameh**, S. 186.
42. **İbid.**
43. İBN GUBAYR (Cubeyr), S. 179.
44. **İbid.**, S. 57.
45. **İbid.**, S. 202.
46. **İbid.**, S. 236.
47. **İbid.**, S. 236.
48. İbn Asakir, İBN GUBAYR (Cubeyr)'den, s. 275.
49. NASSIR KHOSRAU (Nasır Husrev), S. 72.
50. YAQUAT, IV, S. 198.
51. E. İSANBERT, Journal de la Société de Géographie, 1868 S. 398.
52. İBN AL-ATHİR (İbn ül-Esîr), X, S. 192.
53. **Upanisada** adlı çok eski bir Hind metnine göre (**Katha-Up.**, V, S. 15 ve **Mundaka-Up.**, II, S. 2-10) yüksek tanrı Siva dünyaya Vedas adı verilen bir vahyedilmiş kitabı öğretc Brahma adında bir peygamber göndermiştir. Bu Brahma Kur'an'daki **Suhuf** adlı vahyedilmiş kitabı getirmiş olan İbrahim (Abraham)'e benzemektedir. Sâmî dillerde Brahma İbrahim olurmuş tıpkı fonetik nedenlerden Platon ve Phra-

tee'nin Aplaton (Eflâtun) ve Aphraate olduğu gibi. **Mahâbharata**'nın kabul ettiği diğer bir Hind peygamberi de Kur'an'daki (XXXI, II, 12) Lokman'dır ki, bunun sanskritteki adı **Lokamana**'dır ve «evrensel ruh» anlamına gelmektedir. Gerçekten de her zaman Hind yolu üzerinde ekonomik ve kültürel alışverişler olmuştur. Hindistan İslâm'ın birçok ibadetlerinin beşiğidir. Bk.: P. KOCH, **Die arabischen Grundlagen der Bibel, Die Übereinstimmung der biblischen Sagen mit der Mythologie der Indogermanen,** Berlin, 1914. G. DUMEZİL, **Naissance d'Archanges,** S. 18. - J. FİLLİOZAT **Les Echanges de l'Inde et de l'Empire romain, Revue historique,** ocak - mart 1949.

54. NASSIR KHOSRAU (Nasır Husrev), S. 100.
55. «İsrail'in oniki aşireti»nin eskiden oniki burcu gösterdiği bilinmektedir. Joseph (Yusuf) XI. burcu gösterir, yâni Kova burcunu, astrolojik efsaneye göre onu bir kovayla kuyudan çıkartacaklardır.
56. BREYDENBACH, **Le voiage et le pelerinage d'oultre-mer au Saint Sépulchre,** F. Nicolas Le Huen tarafından fransızcaya çevrilmiştir, Lyon, 1488, S. 259.
57. MUGİR AL-DİN, Kahire, S. 59.

II. BÖLÜM

BEŞİKTEN MEZARA

1. SULÎ, **Ahbâr,** S. 233.
2. **İbid,** S. III.
3. Shereshi Bn. Arabe 3940, S. 168.
4. KİNDÎ, Guest yayını, S. 203 vö. ve 266.
5. **Wuzara,** S. 49.
6. İBN GUBAYR (Cubeyr), S. 294-295.
7. İBN AL-UHUWWA, S. 47-48.
8. İBN SHADDAD (Şeddâd), Beyrut, fol. 51 A, **apud.** Me
9. İBN TAGRİBARDI (Tagriberdî), Popper yayını, S. 46, **ap.** Dahabi (Zehebî).

10. O. KHAYYAM, **E'tessam-Zadeh,** Maurice d'Hartoy, Paris, 1934, çevrilmiş, S. 119.
11. İBN AL-UHUWWA, S. 49-50.
12. İBN WAHSHYA (Vahşiye), **La Falaha,** B. N. 'deki yazma nusha.
13. BAYHAQİ (Beyhakî), Fayyad ve Ghani yayını, Tahran, 1324, S. 15.
14. **Bn., Al-Shereshi,** Ar. 3942, fol. 47 v°.
15. SULİ, I. S. 138.

III. BÖLÜM

EV

1. MAQDİSİ, S. 31.
2. MAWARDİ, Enger yayını, S. 431.
3. İBN SA'ID, S. 83, 86, 227.
4. VOGT, **Basile Ier,** S. 383.
5. **Salsalet et Tawarikh,** Reinaud yayını, S. 70.
6. MAQRİZİ, **Hitat,** I, S. 89.
7. İBN AL QİFTİ, Lippert yayını, S. 40.
8. SİVESTER DE SACY, **Chrestomathie,** I, S. 104, 105, 106.
9. İBN GUBAYR (Cubeyr), S. 295.
10. **Muwashsha (Muvaşşa),** S. 125 ve Hurdâdhbeh (Hurdazbeh), S. 109.
11. **Tarikh Bagdad,** Bn fol. 152.
12. LEVİ PROVENÇAL **Histoire de l'Espagne musulmane,** S. 190.
13. İBN AL-UHUWWA, S. 197.
14. **İbid.,** S. 199.
15. SULİ, S. 62.
16. H. ZAYYAT, al-Mashriq, XLI, no 4.
17. **Vuzara,** S. 65.
18. NASSIR KHOSRAU (Nasır Husrev), S. 132.
19. TABARI (Taberî), III, S. 418.
20. HAMDÂNI, X, S. 196.
21. SUYUTÎ, **Husn,** II, S. 237.

22. **Hatib,** Salmon yayını, S. 53.
23. MASUDİ (Mes'ûdî), VIII, S. 336.
24. MAQRİZİ, **Hitat,** I, S. 490.
25. **Yatima,** II. S. 106.
26. AOUT, İrshâd, V. S., 260.
27. **Al-Muwashsha (el-Muvaşşa),** S. 129.
28. **Ahbâr-u Atâr** tarihçi Reşidüddîn'in, yazma metin.
29. **Yatima,** II, S. 170.

IV. BÖLÜM

SİYASAL ve TOPLUMSAL HAYAT

1. BALADURİ (Belâzûrî), S. 79.
2. YAQUT, I, S. 148 ve IV, S. 954.
3. NASSIR KHOSRAU (Nasır Husrev), metin, S. 82-85.
4. İBN AL-ATHİR (İbn ül-Esir), VIII, S. 133.
5. **Wuzara,** S. 178.
6. İBN HAMDUN, **J.R.A.S.,** 1908, S. 434.
7. İBN MİSKAWAİH, (İbn Miskaveyh), V, S. 342, 345, 364.
8. **İbid.,** S. 505.
9. SULİ, **Ahbar,** S. 187-188.
10. Aşağıdakine bk.
11. RAZİ; **Opera Philosopbica** P. Krauss yayını, **Kahire,** 1939 ve MAQRİZİ, S. 336 ve 396.
12. MAQRİZİ, **Hitat,** II, S. 652.
13. **İlajat.i Darashikuli...** (İlacat-i Daraşikuli), yazma; ALFRED FORKE, **Geschiche der alten chinesischen Philosophie,** vb.
14. MUTAHHAR, Huart yayını, IV, S. 113.
15. TARİH BAYHAQİ (Tarih-i Beyhakî), Ghani ve Fayyad yayını, S. 23-27, 41-44 ve 392-395.
16. **Fihrist,** S. 189.
17. MAQRİZİ, **İtti'az,** S. 139.
18. **Fihrist,** S. 189.
19. **İbid.,** S. 187.
20. **İbid,** S. 225.
21. GOLDZİEHER, **Zahiriten,** S. 110.

22. MAQRİZİ, **Hitat,** I, S. 341.
23. DOZY, **Histoire des Musulmans d'Espagne,** Leyde, 1932, II, S. 276, vöt., III, S. 1 129.
24. **WUZARA,** S. 335.
25. İBN AL-JAWZİ (İbn ül-Cevzî), **al-Muntazam,** VIII, S. 327.
26. **Collection des Lettres du Chancelier al-Qadi al-Fadil, secrétaire de Saladin,** yazma metinler.
27. VON HAMMER, J A., 5, 1855, VI, S. 215 vöt.
28. MİCHEL LE SYRİEN, S. 538-541.
29. MEZ., **Renaissance des İslam,** S. 74.
30. İBN AL-ATHİR (İbn ül-Esîr), IX, S. 16.
31. YAQUT, **İrshad,** II, S. 238.
32. **Wuzara,** S. 303-308.
33. **İbid.,** S. 22.
34. MEZ, S. 79 vöt.
35. MAQRİZİ, **Hitat,** I, S. 403 vöt..
36. KİNDİ. Guest yayını, S. 574.
37. **İbid.,** S. 402.
38. AMEDROZ, **J.R.A.S.,** 1911, S. 688.
39. İBN AL-UHUWWA, S. 208.
40. **İbid.,** S. 165-166.
41. **Fârsnâmah,** S. 117 vöt.
42. MAQRİZİ, I, S. 103 vöt.
43. MİCHEL LE SYRİEN, S. 516.
44. MAQDİSİ, S. 212-213.
45. **Wuzara,** S. 368.
46. İBN RUSTA, S. 116.
47. MİSKAWAİHİ, VI, S. 485 vöt.
48. İBN HAUQAL, S. 308.
49. ABU SALİH, Evetts yayını, S. 23 recto.
50. AMEDROS-MİSKAWAİHİ, I, S. 30.
51. **Wuzara,** S. 340, vöt. ve **İstahrî,** S. 157.
52. **İstahrî,** S. 158.
53. MİSKAWAİH, V, S. 570.
54. **Kitâb al-Harag (Kitab ül-Harâc),** S. 117.
55. İBN GUBAYR (İbn Cubeyr), S. 35.

56. İBN HAZM, **K. al-Fisal,** I, S. 115.
57. İBN AL-ATHİR (İbn ül-Esîr), VIII, S. 522.
58. İBN HURDADHBEH, S. 111.
59. **Rasa'il** d'Al-SABÎ (Et-Sâbî'nin **Resa'il'i),** S. 112.
60. MAQRİZİ, **Hitat,** I, S. 492.
61. **İbid.,** I, S. 494.
62. **Diwan,** II, S. 9.
63. YAHYA İBN SAİD, Bn., S. 81 recto.
64. Rabbi PETACHYA, S. 376.
65. ABU YUSUF, **K. al-Harag** (Kitâb ül-Harâc), S. 69.
66. MAQRİSİ, S. 183.
67. **Al-iqd al.farid'**ABU SALİM (Ebu Sâlim'in **İkd ül'Ferid'),** S. 147.
68. GUYARD, **Grands Maîtres des Assassins,** S. 14.
69. İBN AL-ATHİR (İbn ül-Esîr), IX. S. 82.
70. SUYUTI, **Husn,** II, S. 129.
71. **Kur'an,** II, 186-190.
72. İBN AL-UHUWWA, S. 197.
73. FAHR-I MUDABBİR, **Adab al-Mulul(, yazma, İndia Office.** Bahar **Tarih-i Seistan'**da S. 194'te anılan İbn Fundunq ve özellikle CLAUDE CAHEN, **Un traité d'armurerie composé pour Saladin** (Bulletin d'Etudes orientales, C. XII. S. 1947-48'de).
74. Daha 199'da Hatra'yı kurtarmak için Partlar Aleksandr Severus'un Romalılarına aletlendirilmiş petrol dolu şişeler, mızrak ve oklar ve akrep dolu küpler fırlatmışlardı. DİON CASSİUS, LXXVI.
75. REİNAUD ve FAVE, **Histoire de l'Artillerie.**
76. A. MAZAHERİ, **Histoire de la Science arabe, Exposition scientifique,** Beyrut 1948, S. 27.

V. BÖLÜM

ENTELLEKTÜEL VE ARTİSTİK HAYAT

1. **Sunna,** gelenek, ortodoksi, bu sözcük **sun** kökünden gelmektedir ve ihtiyarlamak demektir; **musinn** saygıya değer yaşlı kimse demektir. Bu sözcüğün oluşumu. birbirinden çıkma

olmamakla birlikte latince **senex, senectus, senatus** sözcüklerini ansıtmaktadır.

2. P. KRAUS, **Jabir İbn Hayyan,** Kahire 1943; ve bu yapıtın **A.I.H.S.,** No 8, 1949'da A. MAZAHERİ tarafından eleştirisi.
3. A. TALAS, **L'Enseignement chez les Arabes,** S. 12.
4. MAQRİZİ, **Hitat,** II, S. 209-211.
5. İBN ABD RABBİHİ, **İqd,** I, S. 65.
6. İBN SAHNUN, S. 25-26.
7. İBN HALDUN, III, S. 203.
8. **Al-Kâmil,** S. 180 ve GAHİZ (Câhiz), **Al-Bayân,** II, S. 192.
9. İBNSAHNUN, S. 29, 44-59.
10. İBN AL UHUWWAH, **Ma'alim,** S. 170 vöt.
11. WÜSTENFELD, **İmam esch-Schafi'i,** III, S. 236.
12. P. KRAUS, **Jabir İbn Hayyân,** I, S. 3 vöt.
13. İBN AL-NADİM, **Fihrist,** S. 268.
14. TALAS, a.g.e., S. 28.
15. **İbid,** S. 35.
16. SUBKÎ, **Tabaqât,** S. 230.
17. TALAS, a.g.e., S. 54
18. İBN HALDUN, II, S. 376.
19. NASSIR KHOSRAU (Nasır Husrev), S. 36.
20. **Luzimiyyat,** Kahire 1891, I, S. 61.
21. **Etessam-Zadeh,** OMAR KHAYYAM, Maurice d'Hartoy yayını, Paris, 1934.
22. Hamza b. Adhurak, Garcistan hükümdar soyundan, IX. yüzyılın kahramanı, İndus vadisinin fatihi ve Hind okyanusu korsanı. **Tarihi Seistan,** S. 169-170, BAHAR, **Sabkshinasi,** I, S. 284-285, ve S. Nafiçi, BAYHAQİ, II, S. 867-889, Tahran 1948.
23. **Bibliothèque nationale,** Supl, pers. 1364, S. 271 vöt. ve 294,
24. **Fihrist,** S. 248.
25. KURD-ALİ, **Hitat al-Shâm,** VI, S. 185.
26. JURJİ ZEYDAN, III, S. 207.
27. ZAYYAT, **Adab al-arabi,** S. 335.
28. **Al-Jami al-Muhtasar,** IX, S. 187-188.

29. **İbn-Shakir,** II, S. 149.
30. Hasan al-Bayhaqi **apud** YAQUT, **Mujam, II, S. 315.**
31. Vicomte PHİLİPPE DE TERRAZİ, **Histoire des Bibliothèques arabes,** I, S. 107.
32. JURJİ ZAYDAN, II, S. 236.
33. MUSTAFA NAJİB, **Humât al-İslam,** S. 106.
34. PAUL KRAUS, **Jabir,** Kahire 1943, I. XXXVIII ve XXXIX.
35. **Hitat al-Shâm,** II, S. 198.
36. TARRAZİ, I, S. 183
37. **Nafh al-Tib,** I. S. 182-186.
38. AL-HATİB, **Al-Bagdadi,** III, S. 122.
39. HABİB ZAYYAT, **Al-Haza'ir al-Sharqiya, 1939, C.** XXXVIIxSX 18-28.
40. TARRAZİ, III, S. 856-857.
41. **Nafh al-Tib,** IIIx S. 87.
42. SUYUTİ, **Baghyat al-wu'at,** S. 285.
43. MUHAMMAD LUTFİ JUM'AH, **Tarih al-Falasifat al-İslam,** S. 227.
44. İBN ABİ USAYBİ'A, II, S. 239.
45. TARRAZİ, III. S. 879.
46. **İbid.,** III, S. 898.
47. **İbid.,** III, S. 915.
48. **Nafh al-Tib** apud Tarrazi, III, S. 917.
49. İBN HALDUN, II, S. 352-356.
50. MEHDİ BARKECHLY, **L'Art sassanide, base de la musique arabe,** Tahran, 1947, S. 8-15.
51. K. AL-ANGHAM, E.n. Yazma.
52. **Kur'an,** XXXVI, 37-39 ve LXXXVx 1-2.
53. **İbid,** IX, 35-36.
54. İBN HALDUN, S. 188.
55. **İbid,** II, S. 165-166.
56. İBN AL-UHUWWA, S. 182; **Cahar Maqala** vb.
57. İBN HALDUN, II, S. 128 vöt.
58. **İbid.,** II, S. 184.
59. İBN HALDUN, II, S. 282.
60. **İbid,** S. 282.

VI. BÖLÜM

ŞEHİR YAŞANTISI

1. MAQDİSİ, S. 35-47.
2. **Tarih-i Bagdad,** Yzm., Y. 152 B.n.
3. İSTAHRİ, S. 49.
4. Al- HATİB, Salmon yayını, S. 74 ve İBN ADHARİ, II, S. 247.
5. İSTAHRİ, S. 49; İBN HAUQAL, S. 96; MAQRİSİ, S. 198
6. NASSIR KHOSRAU, S. 50.
7. İBN HAUQAL, S. 77.
8. MAQDİSİ, S. 331 ve YAQUT, S. 50.
9. İBN HAUQAL, S. 122.
10. YAQUT, **Mujam,** II. S. 457-458.
11. YAQUT. **Mujam,** I, S. 205.
12. **Sefer-Nameh,** metin, S. 7.
13. NASSIR KHOSRAU, metin, S. 8-9.
14. BURCKHART, **Travels in Syria,** S. 159-160.
15. **Sefer-Nameh,** metin, S. 12.
16. NASSIR KHOSRAU, S. 47.
17. İBN GUBAYR (İbn Cubeyr), S. 308.
18. İSTAHRİ, S. 290.
19. **İbid.,** S. 216, ve İBN HAUQAL, S. 366.
20. İBN GUBAYR (İbni Cubeyr), S. 42 ve 271.
21. **İbid.,** S. 421.
22. YAQUT, I, S. 248; **Uyun,** Brockelmann yayını, S. 265.
23. İBN GUBAYR (İbn Cubeyr), S. 51.
24. **İbid.,** S. 52-271.
25. AL-SHERESHİ (El-Şereşî), Le Sharh al-Maqamat.
26. SULİ. S. 323-328.
27. İBN AL-UHUWWA, S. 242.
28. ZADAWAİHİ **apud** BİRUNİ, Athâr, S. 216.
29. TABARİ, III, S. 214
30. BİRUNİ, **Chronology,** S. 18-215.
31. **J.A.** 1847, I, S. 58.

32. MAQRİZİ, **Hitat,** I, S. 266 ve KİNDİ, Guest yayını, S. 294.
33. MAQRİZİ, I, S. 269 ve 493.
34. **Al-Mashriq,** III, S. 668.
35. MAS'UDİ, III, S. 413 vöt.
36. BİRUNİ **Chronology.** S. 217.
37. MAQRİZİ, **Hitat,** S. 268.
38. SHABUSHTİ, S. 15 **apud** MEZ.
39. BİRUNİ, metin, S. 223 ve 236; LEOPOLD DE SAUSSURE: **Le texte astronomiq du Yao Tien, le Toung Pao,** VIII, 1907 ve PAUL COUDERC, **Les étapes de l'Astronomie** (Que saisi-je?) 1945, S. 36 vöt.
40. BİRUNİ, S. 223.
41. **Yatimah,** IV, S. 65.
42. **İbid..** II, S. 58.
43. BİRUNİ, S. 226 ve İBN al-JAWZİ.
44. İBN RABBAN AL-TABARİ, **Firdaws,** «**shahab**» altında.
45. MİSKAWAİH, V, S. 479 vöt.
46. MAQRİZİ, **Hitat,** II, S. 96.
47. MUSABBİHİ, BECKER'de, **Beitraege,** I, S. 62, **apud** MEZ.
48. SHABUSHTİ, **apud** MEZ.
49. MAQRİZİ, **Hitat,** I, S. 207.
50. İBN HALLİKAN, Wüstenfeld yayını, I, S. 6 ve ZERKAWİ I, S. 71.
51. İBN GUBAYR (İbn Cubeyr), S. 288.
52. AHMAD SOUSA, Samarrah, I, S. 71, harita, Bağdad, 1948, in - 8°.
53. AHMAD SOUSA. **The İrrigation System of Samarrah,** II, S. 285-305.
54. AL-HATİB AL-BAGDADİ, S. 53, mukaddimelerden.
55. **La Syrie,** VIII, S. 302-329.

VII. BÖLÜM

DÜKKÂNCILAR. ZANAATKÂRLAR, İŞÇİLER

1. GAHİZ (Câhiz), **Al-Bayân,** I, S. 31.
2. HATİB AL-BAGDADİ, S. 73.

3. İBN AL-UHUWWA, S. 147.
4. **İbid.,** S. 141.
5. NASSIR KHOSRAU, S. 172.
6. HARAWİ, **Kitab al-Ziyâra,** S. 44.
7. NASSIR KHOSRAU, S. 172.
8. İBN AL-UHUWWA, S. 241.
9. NASSIR KHOSRAU, metin, S. 84.
10. İBN AL-UHUWWA, S. 80-89.
11. H. SAUVAİRE, **J. A.,** eylül-ekim. 1887. bir **dirhem**'i 0.70 Germinal Frank olarak hesap ediyoruz, ve 20 **Dirhem**'in bir **dinar** ile değiştirildiğini kabul edersek, **dinar**'ı da 14.00 Germinal Frank saymak gerekir. Salahüddîn Eyyubî'nin dirhemi % 50 saf gümüş ve el-Kâmil (1225)'inki ise % 66 içerirdi. 1242-1258 döneminde bir dinar 20 dirhemdi. Baybars'ın (1259-60) dirheminde % 70 saf gümüş bulunduğundan bir dinar da 28,5 dirheme değiştirilmekteydi. 1311 yıllarında dalgalanmalarla birlikte bir dinar 20 dirhemdi. 1412'de Eski - Kahire'de % 100 saf gümüş içeren dirhemler basıldı. Bu sırada 30 dirhem bir dinar etmekteydi.

VIII. BÖLÜM

KIRSAL YAŞAYIŞ

Bu bölüm için gerekli materiyal özellikle farsça veya arapça yamalardan alınmış olduğundan kitabın metninde yeri geldikçe, baş vurduğumuz yazmaların adlarını veya yazarlarının adlarını bildirdik.

IX. BÖLÜM

ENDÜSTRİ HAYATI

1. **(Cabâr-Maqâla.)** metin, S. 53.
2. İBN HAUQAL, II, S. 505.
3. MAQDİSİ, S. 248.
4. İSTAHRİ, 1927, S. 240.
5. İBN HAUQAL, II, S 483.

6. YAQUT, IV, S. 693-696 ve El-BAKRİX S. 73-76.
7. MAQDİSİ, S. 340.
8. İBN HAUQAL. S. 339.
9. MAQDİSİ, S. 325 ve **Fârs-nâma,** S. 125.
10. MAQRİZİ, S. 325.
11. NASSIR KHOSRAU, S. 81.
12. MAQDİSİ, S. 224.
13. KARABACEK, Mitteilungen aus den Papyrus Rainer, II, III, S. 114 vöt.
14. Abbasî halifelerinin ilki el-Mansur'un (ölm. 776) onuruna böyle adlandırılmıştır.
15. NASSIR KHOSRAU, S. 33.
16. **Sefer-Nâmeh,** S. 152.
17. NASSIR KHOSRAU, S. 73. ve İBN GUBAYR (İbn Cubeyr), S. 266 ve 364.
18. İBN GUBAYR (İbn Cubeyr), S. 267.
19. M. BAHRAMİ, **Catalogue des Pièces du Musée de Téhéran**'da, S. 69-71.
20. NASSIR KHOSRAU, S. 151.
21. G. SALLES, **Arts musulmans, Extrême-Orient.**
22. MAQDİSİ, S. 443.
23. İBN HAUQAL, S. 213.
24. H. SABETİ, **Arbres et plantes de l'Iran,** Téhéran, 1947, S. 13.
25. MAQDİSİ, S. 141, 324 ve 442.
26. Yaqub al-Kindi ve **La Chimie amimertaire. Kimia al-Ta bayih** adlı kitabı, APUD İBN AL-UHUWWA S. 107.
27. MAQRİZİ, **Hitât,** I, S. 163.
28. **İbid.,** S. 229.
29. İBN HAUQAL, S. 101.
30. YAQUT, S. 890.
31. NASSIR KHOSRAU, S. 36.
32. **Sefer-Nâmeh,** S. 111.
33. MAQRİZİ, **Hitat,** I. S. 177.
34. NASSIR KHOSRAU, S. 37.
35. MAX HERZ BEY, **Cat. Müsée national de l'Art Arabe,** Kahire, 1906, S. 275.

36. İBN HAUQAL, S. 105.
37. MAQRİZİ. **Hitat,** I, S. 177.
38. MAQDİSİ, S. 333.
39. **İbid,** S. 435.
40. MİCHEL LE SYRİEN, Chabot yayını, S. 516.
41. İBN AL-BALHİ, **Fârsnâma,** S. 143-146.
42. NARSHAHİ, **Tarih i Buhara,** yzm.
43. İBN HAUQAL, S. 223-328.
44. AL-BAKRİ, Slane yayını, S. 59-69.
45. **Fârsnâma,** S. 131.
46. **İbid.,** S. 114.
47. MAQDİSİ, S. 323 ve THA'ALİBİ, **Yatimah,** S. 119.
48. **Yatimah,** II, S. 62.
49. SCHAEDER, **İranica. Abhdl. d. Gesell. d. Wiss. zu Göttingen,** 1934, S. 41 vöt.
50. İSTAHRİ, S. 212.
51. G. SALLES, **Les Arts musulmans,** S. 60.
52. İBN RUSTA, S. 153 ve ALBERT ACHDJİAN, **Le tapis,** Paris, Self, 1949.
53. HAMDALLAH, Géogr., Ch., SCHEFER, **Siasset-Nâmeh,** Suppl. S. 220.
54. MAQDİSİ, S. 118.
55. **İbid,** S. 203
56. Sâsânîlerin Hürmüzü etrafında altı saatten altı saate, üç aydan üç aya gün dönümü noktaları gelişen kutup yıldızına eştir.
57. Güneş, ay ve gök ekuvatorunun dört başlıca yönü gösteren sabit yıldızları melek, beş gezegen de şeytan olarak kabul edilirlerdi.
58. A. CHRİSTENSEN. **L'İran sous les Sassanides,** S. 460-463.
59. **Firdaws al-Hikma,** S. 548.
60. İBN GUBAYR (İbn Cubeyr), S. 270-271.
61. NEEDHAM, **L'Unité de la Science. L'Apport indispensable de l'Asie,** S. 579, **Arcbives internationales d'Histoire des Sciences,** Nisan 1949.
62. MAQDİSİ, S. 408.

63. İBN HAUQAL, S. 147 ve öt.
64. MAQDİSİ, S. 125.
65. YA'QUBİ, S. 243.
66. **Fârs-Nâma,** S. 144.
67. İBN HAUQAL, S. 222.
68. **Fârs-Nâma,** S. 128, 129. 151 ve 153.
69. MASOUDİ, **Prairies,** IV, S. 227.
70. İBN HAUQAL, S. 229.
71. AL-GAZULİ, **Matâli'al-Budur,** Kahire, 1882, I, S. 50.

X. BÖLÜM

TRAFİK ve TİCARET

1. SCHLUMBERGER, **Epopées byzantines,** S. 9.
2. **Shau Ju-Kua, opus cit.,** S. 14 ve öt.
3. İSTAHRİ, S. 290.
4. **Fibrist,** S. 343.
5. SHABUSHTİ, MEZ'e göre, S. 462.
6. **İbid.**
7. NASSIR KHOSRAU, S. 118.
8. MAQRİZİ, I, S. 213.
9. AL-BİRUNİ, **İndia,** S. 22.
10. İSTAHRİ, S. 197 ve NASSIR KHOSRAU, S. 256.
11. NASSIR KHOSRAU, S. 22.
12. MAQDİSİ S. 411.
13. **Mugrib,** İBN SA'İD'in, Vollers yayını, S. 53.
14. **Fars-Nâma,** S. 136-137.
15. İSTAHRİ, S. 252.
16. J. SAUVAGET, **J. A.** 1948, No. 1. S. 16 ve **Relation de la Chine et de l'Inde,** S. XXXV. vöt.
17. **Salsalat al-Tawârikh,** Reinaud yayını, S. 16 ve 17.
18. HİRTH et W.W. ROCKHİLL, **Shau Ju-Kua,** S. 9, Saint. Pétersbourg, 1911.
19. F. HİRTH. **Die Laender des İslam nach chinesischen Quellen.**
20. KABCAQİ, KLAPROTH, **Lettres sur l'Invention de la**

Boussole, Paris, 1834, ve **Gawami' al-Hikâyât;** MUHAMMED NİZAMÜ'D-DİN, **İntro. to the Jawannî al-Hikayat,** London 1929, S. 251 ve F. HİRTH, S. 28-29.

21. G. FERRAND, **J. A., L'éléément persan dans les textes nautiques arabes.** Bu sözcüğü G. Ferrand saptamıştır. manag bir yanılgıdır. çünkü bileşik kelimelere giren **manag, sunuş** anlamınradır, **rahmânag ise yolları gösteren harita** demektir.
22. **Merveilles de l'Inde,** S. 30.
23. **Shau Ju-Kua, opus cit.,** S. 32.
24. GİLDEMEİSTER, G.G.M. 1882, S. 444.
25. MAQRİZİ, S. 12.
26. **Merveille de l'Inde,** S. 193.
27. **İbid.,** S. 46.
28. İSTAHRİ, S. 32; MAQRİZİ, S. 12; MASOUDİ, II, S. 134 ve NASSIR KHOSRAU, S. 90.
29. **Fârs-Nâma,** S. 95-96.
30. G. FERRAND, **J. A.,** Janvier 1924.
31. İSTAHRİ, S. 301 ve öt.
32. MİSKAWAİHİ, VI, S. 44, 57 ve 111.
33. İBN HAUQAL, S. 258.
34. MAQDİSİ, S. 138.
35. **İbid.,** S. 124.
36. MİSKAWAİHİ, VI, S. 234.
37. İBN AL-ATHİR (İbn el-Esîr). VIII, S. 477.
38. MASOUDİ, VIII, S. 377.
39. **Wuzarâ,** S. 257.
40. İBN RUSTAH, S. 185.
41. MİSKAWAİHİ, S. 171, ve İBN AL-ATHİR, VIII, S. 362-368.
42. BAYHAQİ, Schwalli yayını, S. 429, ve MASOUDİ. VI, S. 263.
43. **Qudâmah,** S. 190, ve İBN RUSTAH, S. 168.
44. İBN HAUQAL, S. 130 ve İBN HURDADHBEH, S. 29.
45. THA'ALİBİ, **Umad el-Mansub, Z.D.M.G.,** VIII, S, 512,
46. İBN AL-ATHİR, VIII, S. 425.

47. MARRAKUSHİ, Fagnan çevirisi, S. 299.
48. DE GOEJE, **Mémoire sur les Qarmathes,** S. 207.
49. MİSKAWAİHİ, V, S. 298.
50. VON KREMER, **Über das Einnahmebudget des Abbasidenreiches, Denkschrift der W. Akad.** Bd. XXXVI, S. 307.
51. İBN HALDUN, I, S. 321.
52. **İbid.,** II, S. 57.
53. **Baybaqi,** S. 641-647, Téhéran, 1946.
54. YA'QUBİ, **Géographie,** S. 259.
55. İDRİSİ, Dozi yayını, S. 131.
56. İSTAKHRİ, S. 45.
57. SULİ, arapça, 483 öt., 142.
58. GAHİZ (Câhiz), **Rasa'il,** S. 81.
59. AL-KİNDİ, S. 317.
60. MEZ, S. 157.
61. İSTAKHRİ, S. 314 ve QUDAMAH, S. 329.
62. **J. A.,** VII, C. XIV, S. 524.
63. AMEDROZ, **Wuzarâ,** S. 36.
64. **Wuzarâ,** S. 402.
65. MAQDİSİ, S. 99.
66. A. MAZAHERİ, **La famille iranienne,** Paris. 1937.
67. İBN ABİ USAYBİ'AH, II, S. 50.
68. İBN AL SAYRAFİ: **al İsharah ila Man nâla ila al-Wizârah,** Abdullah Muklis yayını, Kahire, 1924, S. 94 ve öt.
69. BENJAMİN DE TUDELA, Acher yayını, S. 90.
70. NASSIR KHOSRAU, S. 160.
71. SACHAU, **Syrische Rechtsbücher,** II, S. 157.

Fransız bilgini Ali Mazaheri'nin ilâhiyat fakültesi doçenti ve kontenjan senatörü sayın Dr. Bahriye Üçok tarafından yetkiyle dilimize çevrilen bu eseri ortaçağın İslâm dünyası hakkına verdiği geniş bilgilerle İslâm tarihinin çok karanlıkta kalmış bir yanına ışık tutmaktadır. Bilindiği gibi İslâm tarihçileri daha çok tarihî olaylar, halifeler ve savaşlarla yetindikleri için Müslümanların o çağdaki yaşayışları, uygarlıkları hakkında fazla bilgi vermezler. İşte bu eser, kütüphanemizde kalan bu önemli boşluğu dolduracak nitelikte olduğu için önemle salık veriyoruz okurlarımıza onu.

15 Lira